
TOKAT GAZİOSMANPAŞA ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

CİLT/SAYI
XVII/I
2022 YAZ/SUMMER

TOKAT GAZİOSMANPAŞA ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜNÜN ALTI
AYDA BİR YAYINLANAN ULUSAL
İNDEKSLERDE TARANAN HAKEMLİ
DERGİSİDİR.

YIL / YEAR: 2022 CİLT / VOLUME: XVII SAYI / ISSUE: I (YAZ / SUMMER 2022)

YIL/ YEAR: 2022

CİLT/ VOLUME: 17

SAYI/ ISSUE: 1

SAHİBİ/ OWNER

Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü adına
On behalf of Tokat Gaziosmanpaşa University Institute of Graduate Studies

Prof. Dr. Mehmet GÜNEŞ/mehmet.gunes@gop.edu.tr

EDİTÖR KURULU / EDITORIAL BOARD

Doç. Dr. H. Baha ÖZTUNÇ (Sorumlu Editor / Editor in Chief)
Dr. Öğr. Üyesi Edip UZUNDAL (Yardımcı Editör / Co - Editor)

ALAN EDİTÖRLERİ / FIELD EDITORS

Prof. Dr. İlhan EROĞLU (İktisat)
Prof. Dr. Ahmet İNANIR (İlahiyat)
Doç. Dr. Türker ŞİMŞEK (İktisat)
Doç. Dr. Doğan BOZDOĞAN (Maliye)
Doç. Dr. Emre ASLAN (İşletme)
Dr. Öğr. Üyesi Yalçın KULAÇ (Türk Dili ve Edebiyatı)
Dr. Öğr. Üyesi Şevki BABACAN (Coğrafya)
Dr. Öğr. Üyesi Mustafa Ozan ŞAHİN(Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler)
Dr. Öğr. Üyesi Yavuz ACUNGİL(Kamu Yönetimi)
Dr. Öğr. Üyesi Onur IŞIK(Batı Dilleri ve Edebiyatı)

İNGİLİZCE DİL EDİTÖRÜ/ENGLISH EDITING

Öğr. Gör. Dr. Buğra KAŞ

ISSN: 1306-732X (Press) / 2564-680X (Online)

SEKRETERYA

Doktorant Yılmaz KILIÇ

BASKI/ PRINTING

Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Matbaası / Tokat Gaziosmanpaşa University Press

YAZIŞMA ADRESİ/ CORRESPONDENCE

Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Taahhütlük Yerleşkesi/60250-Tokat-TÜRKİYE
Tel: 0356-2521616 Dahili: (3073-3157)
E-posta / E-mail: sbad@gop.edu.tr, baha.oztunc@gop.edu.tr

DİZGİ VE KAPAK TASARIM / TYPESETTING AND COVER DESIGN

Öğr. Gör. Volkan KARACA

Dergimizde yayımlanan yazılar ithenticate benzerlik tarama programıyla kontrol edilip, TUBİTAK ULAKBİM SBV, tarafından dizinlenmektedir.

©Her hakkı saklıdır.

Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi yılda iki kez yayımlanan ulusal hakemli bir dergidir. Dergide yayımlanan makalelerdeki görüş ve düşünceler yazarların kişisel görüşleri olup, hiçbir şekilde Lisansüstü Eğitim Enstitüsü'nün veya Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi'nin görüşlerini yansıtmaz. Dergide yer alan yazıların dil ve bilim sorumluluğu yazara aittir.

SBAD - Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi
JSRR - Social Sciences Researches Journal

Danışma ve Yayın Kurulu/Advisory and Editorial Board

Prof. Dr. Ali AÇIKEL	Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi (TURKEY)
Prof. Dr. Mustafa ÇOLAK	Samsun Üniversitesi (TURKEY)
Prof. Dr. Andrij KHARUK	National Army Academy (UKRAINE)
Prof. Dr. Muhammed Iqbal CHAWLA	Punjab University (PAKISTAN)
Prof. Dr. Memmed ALİYEV	Bakı Slavyan Üniversitesi (AZERBAYCAN)
Prof. Dr. Çetin BEKTAŞ	Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi (TURKEY)
Prof. Dr. Fatih Coşkun ERTAŞ	Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi (TURKEY)
Prof. Dr. Claus SCHÖNİG	Frei Universitat Berlin (GERMANY)
Prof. Dr. Eren YÜRÜDÜR	Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi (TURKEY)
Assoc. Prof. Juan deDiosTorrallbo Caballero	University of Cordoba (SPAİN)
Prof. Dr. Alpay Doğan YILDIZ	Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi (TURKEY)
Prof. Dr. İsmet TÜRKMEN	Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi (TURKEY)
Prof. Dr. Ahmet ÖZKİRAZ	Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi (TURKEY)
Doç. Dr. Kemal İBRAHİMZADE	Ardahan Üniversitesi (TURKEY)
Doç. Dr. Ayla OĞUZ	Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi (TURKEY)
Doç. Dr. Yusuf TEMÜR	Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi (TURKEY)
Dr. Lydia Abubakirova M. AKMULLA	Başkurt Devlet Pedagoji Üniversitesi
Alexey PRONİN	Novosibirsk Devlet Üniversitesi (RUSSIA)
Dr. Fariz HALİLLİ	(Miras-AZERBAYCAN)
Dr. Emzar KAKHIDZE	Batumi State University (GEORGIA)
Gadjiev MURTAZALİ	The Ins. of History, Archeology and Ethnography of the Daghestan Scie. Centre of Russian Academy of Sciences (DAGHESTAN)
Kamil İBRAHİMOV	Administration of State Historical Architectural Reserve Icheisheher
Tevfik Sabri HAMMAM	Sohag Üniversitesi Eğitim Fakóltesi (EGYPT)
Dr. Salman BANGASH	Peshawar University (PAKISTAN)
Dr. Mahboob HUSSAİN	Punjab University (PAKISTAN)
Dr. Pawel KORZENIOWSKI	University of Rzeszow (POLAND)
Dr. Adrian TERTECEL	The Romanian Academy Institute for S.E.E.Studies

SBAD - Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi
JSRR - Social Sciences Researches Journal

Bu Sayının Hakemleri / Referees of This Issue

Prof. Dr. Ahmet Özen
Prof. Dr. Alpaslan Demir
Prof. Dr. H. Ahmet Aslantürk
Doç. Dr. Adil Akıncı
Doç. Dr. Hasan Karataş
Doç. Dr. Hatem Türk
Doç. Dr. İlker Yiğit
Doç. Dr. Kürşat Efe
Doç. Dr. Murat Serdar
Doç. Dr. Sercan Hamza Bağlama
Doç. Dr. Taner Güney
Doç. Dr. Uğur Kurtaran
Dr. Öğr. Üyesi Barış AğİR
Dr. Öğr. Üyesi Burak Çavuş
Dr. Öğr. Üyesi Didem ERDEL
Dr. Öğr. Üyesi Devrim HOL
Dr. Öğr. Üyesi Ekrem Güzel
Dr. Öğr. Üyesi Erhan PİşKİN
Dr. Öğr. Üyesi Erkan KÜLEKÇİ
Dr. Öğr. Üyesi Fatih Çavdar
Dr. Öğr. Üyesi Hanife Alkan Ataman
Dr. Öğr. Üyesi İsmail Taş
Dr. Öğr. Üyesi Kübra Gözen Bozdoğan
Dr. Öğr. Üyesi Mustafa Kaya
Dr. Öğr. Üyesi Nimet Kara Kütükçü
Dr. Öğr. Üyesi Sayime Durmaz
Dr. Öğr. Üyesi şerife Eroğlu Memiş
Dr. Öğr. Üyesi Uğur ADA
Dr. Öğr. Üyesi Veysel Yılmaz
Dr. Mustafa NAL

Dokuz Eylül Üniversitesi
Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi
İstanbul Medeniyet Üniversitesi
Bilecik şeyh Edebali Üniversitesi
İstanbul Teknik Üniversitesi
Giresun Üniversitesi
Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi
Amasya Üniversitesi
Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi
Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi
Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi
Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi
Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi
Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi
İğdir Üniversitesi
Pamukkale Üniversitesi
Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi
Giresun Üniversitesi
Kastamonu Üniversitesi
Trakya Üniversitesi
Ondokuz Mayıs Üniversitesi
Karabük Üniversitesi
Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi
Manisa Celal Bayar Üniversitesi
Karabük Üniversitesi
Çankırı Karatekin Üniversitesi
Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi
Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi
Çorum Hitit Üniversitesi

Editörden Mektup

Değerli Okuyucumuz/Takipçimiz,

Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi'nin basılı ve elektronik ortamda yayımlanan Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi'nin (SBAD) 2022 yılı Haziran sayısı ile karşınızdayız. Haziran sayımızda Tarih, Türk Dili ve Edebiyatı, Batı Dilleri ve Edebiyatı, Maliye ve İktisat alanında birbirinden değerli dokuz makale bulunmaktadır. Derginin sizlere ulaşması noktasındaki gayretleri için editöryal ekibimize, yazılarıyla dergimize katkı yapan yazarlara teşekkür ediyorum. Sayının sizlerle buluşmasına çok önemli katkıları olan hakemlerimize ise özellikle müteşekkirim. Tamamen gönüllülük esasıyla yoğun mesaiyi içinde dergimize gelen yazıların hakem değerlendirmelerini özenle yaparak büyük katkı verdiklerini burada ifade etmek isterim.

Dergimize gönderilen tevecçühün sürmesi noktasında özenli çalışmalara devam etme gayretinde olan ekibimizle birlikte 2022 yılı Aralık sayımızda buluşmak dileğiyle.

Doç. Dr. H. Baha ÖZTUNÇ
SBAD Sorumlu Editör

İÇİNDEKİLER

Yazar	Makale Başlığı	Alan	Sayfa Numarası
Seda Özmen	ORTA ÇAĞ'DA PAPA-İMPARATOR ÇATIŞMASINA BİR ÖRNEK: IV. LUDWIG VE XXII. JOHANNES	Tarih Araştırma	1-15
Ali Açık	OSMANLI DÖNEMİ TOKAT RÜSTEM ÇELEBİ CAMİİ VAKIFLARI	Tarih Araştırma	16-22
Buket Çelik	DİŞ KIRMA SUÇUNA KARŞI OSMANLI HUKUKUNDA UYGULANAN YAPTIRIMLAR	Tarih Araştırma	23-37
Sebahat Armağan	ANA ve ANNE SÖZCÜKLERİ ÜZERİNE KÜLTÜRDİLİM İNCELEMESİ	Türk Dili ve Edebiyatı Araştırma	38-53
Züleyha Ünlü, Okaycan Dürükoğlu	DİLDE STANDARTLAŞMANIN REDDİ: JOHN AGARD ŞİİRİ ÖRNEĞİ	Batı Dilleri ve Edebiyatı Araştırma	54-60
Reyhan Özer Taniyan	BİYOGRAFİ ÜSTÜNE "SON SÖZ": KUREISHI'NIN OTOKRİTOGRAFİSİ	Batı Dilleri ve Edebiyatı Araştırma	61-68
Yunus Emre Birol, Bünyamin Demirgil	SAĞLIK HARCAMALARI VE EKONOMİK BÜYÜME İLİŞKİSİ: MİST ÜLKELERİ ÜZERİNE UYGULAMALI BİR ÇALIŞMA	İktisat Araştırma	69-78
Şaban Ertekin, Elvan Hayat	KAMU SOSYAL HARCAMALARININ YOKSULLUK RİSKİ ÜZERİNDEKİ ETKİSİNİN EKONOMETRİK ANALİZİ	Maliye Araştırma	79-91
Serhat Gözen, Ersin Nail Sağdıç, Fazlı Yıldız	KAMU SOSYAL HARCAMALARININ İNSANİ GELİŞİMİŞLİK ÜZERİNDEKİ ETKİSİ: SEÇİLMİŞ OECD ÜLKELERİ ANALİZİ	Maliye Araştırma	92-105

CONTENT

Author	Paper Title	Field	Page Number
Seda Özmen	A SAMPLE OF POPE-EMPEROR CONFLICT IN THE MIDDLE AGES: LUDWIG IV AND POPE JOHN XXII	History Research	1-15
Ali Açıklık	WAQFS OF THE OTTOMAN-ERA TOKAT RÜSTEM ÇELEBI MOSQUE	History Research	16-22
Buket Çelik	THE CRIME AND PUNISHMENT FOR BREAKING TOOTH IN THE OTTOMAN LAW	History Research	23-37
Sebahat Armağan	CULTURAL LINGUISTICS EXAMINATION ON MOM AND MOTHER WORDS	Turkish Language and Literature Research	38-53
Züleyha Ünlü, Okaycan Dürükoğlu	DENATURALISING LANGUAGE STANDARDIZATION: THE POETRY OF JOHN AGARD	Western Languages and Literature Research	54-60
Reyhan Özer Taniyan	THE LAST WORD ON BIOGRAPHY: AUTOCRITOGRAPHY OF KUREISHI	Western Languages and Literature Research	61-68
Yunus Emre Birol, Bünyamin Demirgil	THE RELATIONSHIP BETWEEN HEALTH EXPENDITURES AND ECONOMIC GROWTH: AN APPLIED STUDY ON MIST COUNTRIES	Business Research	69-78
Şaban Ertekin, Elvan Hayat	ECONOMETRIC ANALYSIS OF THE IMPACT OF PUBLIC SOCIAL EXPENDITURES ON POVERTY RISK	Finance Research	79-91
Serhat Gözen, Ersin Nail Sağdıç, Fazlı Yıldız	THE EFFECT OF PUBLIC SOCIAL EXPENDITURES ON HUMAN DEVELOPMENT: ANALYSIS OF SELECTED OECD COUNTRIES	Finance Research	92-105

ORTA ÇAĞ'DA PAPA-İMPARATOR ÇATIŞMASINA BİR ÖRNEK: IV. LUDWIG VE XXII. JOHANNES

Seda ÖZMEN^{1*}

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü

*sadaozmen@hotmail.com

+ORCID: 0000-0002-9235-4476

Öz-1314 yılında boşalan imparatorluk tahtı için Alman seçmenlerin çoğunluğu tarafından kral seçilen Bavyera Dükü Ludwig, papalık makamının onayını beklemezsizin Aachen'de Kutsal Roma-Germen (Alman) İmparatoru tacını takmıştır. Bu durum karşısında Papa XXII. Johannes, Ludwig'i imparatorluk iddiasından vazgeçmesi konusunda uyarılmış, onun bu uyarıyı dikkate almaması üzerine de onu aforoz etmiştir. Ludwig'in buna cevabı ise geri adım atmak yerine İtalya'ya sefer düzenlemek ve burada imparatorluk iktidarını hâkim kılmaya çalışmak olmuştur. Ayrıca Ludwig çıkardığı yasalarla imparatorluğun papanın onayına değil seçime dayandığını ilan ederek papalığın dünyevi alana müdahalesini yok etmeye çalışmıştır. Makale, Orta Çağ'da papa-impator çatışmasına örnek teşkil eden Kutsal Roma-Germen İmparatoru IV. Ludwig ve Papa XXII. Johannes'in iktidar mücadelesini, sebepleri ve sonuçlarıyla birlikte ele almaya, dönemin kaynakları ve modern çalışmaların ışığında bu mücadelenin tüm yönlerine ışık tutmaya çalışmıştır.

Anahtar Kelimeler– IV. Ludwig, Papa XXII. Johannes, Licet iuris, Fidem catholicam.

A SAMPLE OF POPE-EMPEROR CONFLICT IN THE MIDDLE AGES: LUDWIG IV AND POPE JOHN XXII

Abstract- Ludwig, Duke of Bavaria, who was elected as the king by the majority of German electors for the vacant imperial throne in 1314, was crowned Holy Roman German Emperor in Aachen without waiting for the approval of the papal office. In the face of this situation, Pope Johannes XXII warned Ludwig to give up his imperial claim and excommunicated him after he ignored this warning. Ludwig's answer to this was to organize an expedition to Italy instead of stepping back, and to try to dominate the imperial power there. In addition, Ludwig tried to eliminate the intervention of the papacy in the worldly sphere by declaring that the empire was based on elections, not the approval of the pope, with the laws he enacted. The article tried to deal with the power struggle of the Holy Roman German Emperor Ludwig IV and Pope Johannes XXII, who set a sample for the pope-emperor conflict in the middle ages, together with its causes and consequences, and tried to shed light on all aspects of this struggle in the light of the sources of the period and modern studies.

Keywords – Ludwig IV, Pope John XXII, Licet iuris, Fidem catholicam.

GİRİŞ

Batı Roma İmparatorluğu'nun yıkılmasının ardından Papa Stephen'in 754 yılında Frank Kralı III. Pepin'e taç giydirmesiyle başlayan ve 800 yılının Noel Günü Papa III. Leo'nun Şarلمان'a (Charlemagne) Roma İmparatoru tacını takmasıyla güçlenen Frank-Papalık ittifakı kiliseye siyasi bir hamî kazandırmanın ötesinde imparatoru kiliseye tabi bir güç haline getirmiştir (Serdar, 2021: 216-217). Böylece kilise, tamamen imparatorun kontrolünde olan Doğu Roma İmparatorluğu'nun aksine "iki kılıç kuramı"nda¹ olduğu gibi hem dini hem de dünyevi alanın tek hâkimi durumuna gelmiştir (Ağaoğulları-Köker, 1998: 152-154). On birinci asra gelindiğinde kilisenin dünyevi alandaki hâkimiyetine müdahaleler başlamış, imparator ve papa sık sık karşı karşıya gelmiştir. Kutsal Roma-Germen (Alman) imparatorlarının papa seçimine karışmasıyla başlayan ve zaman zaman alevlenen bu çatışmalarda Papalar genellikle aforoz silahını kullanırken, imparatorlar da askeri güç kullanımının yanı sıra kendi papalarını seçme yoluna giderek birden fazla papanın ortaya çıkmasına yol açmışlardır (Serdar, 2018: 201-202). Orta Çağ'da Papa-imparator çatışması denildiğinde akla ilk olarak Kutsal Roma-Germen İmparatoru IV. Heinrich ve Papa VII. Gregorius arasında cereyan eden ve "atama tartışması" olarak da bilinen olaylar gelmektedir. Çatışma İmparator IV. Heinrich'in selefleri gibi papa azli ve tayini de dahil olmak üzere kilise yönetimine müdahale isteğine Papa VII. Gregorius'un *Dictatus Papae* (Papanın Emirleri, Papa Kararnameleri) olarak bilinen 27 maddelik bildiri ile cevap vermesiyle başlamıştır. Bu bildiriyle Papa VII. Gregorius gücünü tanrıdan alan bir otorite olarak papanın; piskopos atamaları başta olmak üzere gerekli gördüğünde konsil toplama, din adamı yahut prensleri aforoz etme, imparatorluk nişanı takma ve hatta imparatorları azletme yetkisine sahip olduğunu net olarak ifade etmiştir (Çoban, 2009: 377-378). IV. Heinrich'in bu bildiriye ciddiye almaksızın imparatorluk bölgesindeki birkaç şehre piskopos ataması papanın imparatoru aforoz etmesini kaçınılmaz hale getirmiştir. Aforoz neticesinde askeri güce başvuran IV. Heinrich krallığındaki prenslerin muhalefetiyle karşılaşınca papa karşısında geri adım atmak zorunda kalmış ve Papa VII. Gregorius'un ikametgâhı olan İtalya-Canossa'ya giderek ona karşı pişmanlığını dile getirmiştir. Bu görüşmeye rağmen ikisi arasındaki mücadele tamamen son bulmamış, kilise ve imparatorluk arasında uzlaşma 1122'de Papa II. Callixtus ile İmparator V. Heinrich arasında gerçekleşen Worms Konkordatosu ile sağlanabilmiştir (Durmaz, 2011: 111). Alman imparatorları ile papalar arasındaki çatışmalar Worms Konkordatosu sonrasında da devam etmiş olup, bunlardan biri de Papa III. Alexander ile Kutsal Roma-Germen İmparatoru I. Friedrich Barbarossa arasında gerçekleşmiştir. İmparator Friedrich Barbarossa'nın papa seçimine müdahalesi ve Kuzey İtalya'da hâkimiyetini arttırma çabası onu Papa III. Alexander ile karşı karşıya

getirmiştir. Bu mücadelede İtalya şehirleri de taraf olmuş; zamanla imparatoru destekleyen şehirler Ghibellino ismiyle anılırken, papayı destekleyen şehirler ise Guelfo ismiyle anılmaya başlamıştır.² Uzun süren bu çekişmede I. Friedrich ciddi bir başarı sağlayamamış, papa taraftarı olan İtalya şehirlerine karşı giriştiği savaşta yenilerek onların özerkliğini tanımak zorunda kalmıştır. Bu da imparatorluğun İtalya şehirleri üzerindeki hâkimiyetini zayıflatmıştır. Diğer yandan I. Friedrich'in Papa ile uzlaşmaya yanaşmaması ve onun elinden taç giymemesi Almanya'daki bazı soylu ve piskoposların imparatora olan desteğini önemli derecede düşürmüştür. Bunun neticesinde bu büyük çatışma 1177'de Venedik Anlaşması'nın imzalanmasıyla son bulmuştur. Yirmi sekiz maddelik anlaşmada İmparator I. Friedrich'in, Alexander'i Papa olarak; Papa III. Alexander'in de onu Roma İmparatoru olarak kabul etmiş olduğu ve en mühimi papanın Friedrich'e imparatorluk tacı giydirmesi gerektiği yer almıştır (Ülgen, 2018; Ağaoğulları-Köker, 1998: 171). Böylelikle bu anlaşmayla birlikte yine bir çatışmanın papa ve kilise lehine sonuçlandığı söylenebilir.

Makalenin konusunu oluşturan Kutsal Roma-Germen İmparatoru IV. Ludwig ve Papa XXII. Johannes'in mücadelesi alışıl gelmiş papa-imparator çatışmasının bir örneği olmakla birlikte, Geç Orta Çağ'ın değişen dini ve siyasi dinamiklerinin etkisiyle şekillenen farklı bir sürece sahiptir. Bu bağlamda her iki taraf için de bu çatışmanın sonuçları farklı olmuştur.

1314 yılında İmparator VII. Heinrich'in ölümüyle boş kalan imparatorluk tahtı için Bavyera Dükü Ludwig ve papanın desteklediği Avusturya Dükü Friedrich bir mücadeleye tutuşmuş, Friedrich'in 1322'de Mühlendorf savaşında yenilmesiyle Bavyera Dükü Ludwig papanın onayını beklemezsizin kendini imparator ilan etmiştir. Papa XXII. Johannes, Ludwig'in bu hareketine karşılık 1323 sonlarında Ludwig'e bir mektup yazarak imparatorlukta vazgeçmesini ve üç ay içinde huzuruna çıkıp hesap vermesini buyurmuş, bir cevap alamayınca da 23 Mart 1324 tarihinde Ludwig'i aforoz etmiş ve imparatorluğu ondan aldığını ilan etmiştir. Papanın bu katı tutumuna karşı Ludwig'in yanıtı çok sert olmuş, 22 Mayıs 1324'te yayımladığı *Sachsenheusen Temyizi* ile papayı dünyevi iktidarı gasp etmek ve dinsel sapkınlıkla suçlamıştır. Ardından imparatorluğunu silah gücüyle kabul ettirmek isteyen Ludwig İtalya'ya bir sefer düzenleyerek Roma'ya gelmiş ve mevcut papayı azlettiğini ilan ederek, yeni bir papa seçmiştir. 17 Ocak 1328 tarihinde Roma'da imparatorluk tacı giyen Ludwig, İtalya'da bir süre daha imparatorluk hâkimiyetini güçlendirmeye çalıştıktan sonra 1330 yılında Almanya'ya geri dönmüştür. İki güç arasındaki anlaşmazlıktan rahatsız

¹ Biri dünyasal, diğeri ruhani olan her iki kılıç da Kilise erkine aittir; ruhani kılıç Kilise tarafından, dünyasal kılıç ise Kilise için kullanılır; ruhani kılıcı rahip kullanır; dünyasal kılıç ise rahibin onayı ve izniyle kral ile şövalyeler tarafından kullanılır. Demek ki kılıç kılıcın altında bulunmalı ve dünyasal otorite ruhani otoriteye bağımlı olmalıdır. (Ağaoğulları-Köker, 1991: 11)

² Ghibellino ve Guelfo sözcükleri Kutsal Roma-Germen İmparatoru II. Friedrich (61.1250) zamanından itibaren kullanılmaya başlamıştır. Friedrich'in rakibi olan IV. Otto'nun aile ismi olan Welf zamanla Guelfo'ya dönüşürken, Hohenstaufenlerin şatosunun adı ve savaş narası olan Waiblingen kelimesi de Ghibellino'ya dönüşmüştür. Bu dönemde II. Friedrich yanlıları ve ona muhalif olanları tanımlayan bu ki kelime zamanla imparator papa çatışmalarının yoğunlaşmasıyla "kilise partisi" ve "imparatorluk partisi" yerine kullanılmaya başlanmıştır (Waley ve Dean, 2021:190).

olan ve bu konuda imparatoru haklı bulan Alman prens ve piskoposların desteğiyle 18 Mayıs 1338 tarihinde *Fidem catholicam* ve ardından 6 Ağustos 1338 tarihinde *Licet iuris* ilan edilmiştir. Özellikle *Licet iuris* ile Almaya'daki prens-piskopos seçmenlerin çoğunluğunun oyu ile imparator seçilen kişinin papalık tarafından onaylanmasına gerek olmadığını belirtmesiyle imparatorluğu papalıktan bağımsız kılma açısından önemli bir adım atılmıştır. Bu noktada Papa Johannes ve İmparator Ludwig'in çatışmasının alışıla geldiği gibi kilise lehine bir anlaşma ile son bulmaması; hem kilisenin güç kaybettiğini hem de İtalya şehirleri üzerindeki imparatorluk otoritesinin eskisi kadar güçlü olmadığını göstermiştir (Thomas, 1993; Ağaogulları-Köker, 1991: 45-46).

Konunun Kaynakları

Kaynaklar açısından İmparator IV. Ludwig döneminin oldukça zengin olduğu görülmektedir. Zira İmparatorluk resmi evrakları, papalık yazışmaları, şehir tarihçileri ve din adamlarının yazmış olduğu kronikler dönemle ilgili farklı konularda bilgi vermekle birlikte, Ludwig ve papa arasındaki mücadeleye de önemli ölçüde ışık tutmaktadır. Çeşitli arşiv ve kütüphanelerde dağınık halde bulunan birinci el kaynak hükmündeki bu belgelere ulaşma konusunda araştırmacılara en ciddi katkıyı Alman Tarihçi ve Frankfurt Şehir Kütüphanecisi Johann Friedrich Boehmer'in yapmış olduğu söylenebilir. Dağınık halde bulunan Alman kral ve imparatorlarına dair belgeleri toplayarak 19. yüzyılın ortasında bu belgeleri kronolojik olarak *Regesta Imperii* serisi içinde yayımlamıştır. Bu seri içinde 1314-47 yıllarına ait Ludwig dönemi belgelerini kronolojik olarak özetleyerek dönem araştırmacılarına önemli ölçüde yol göstermiştir (Boehmer, 1843). Bu konuda bir ön çalışma olarak kabul edilen *Regesta'yı Monumenta Germaniae Historica* izlemiş, anayasal düzenlemeler, yıllıklar, biyografiler, İmparator ve Papanın resmi yazışmaları ve döneme dair diğer birçok belge sınıflandırılarak yayımlanmış ve son zamanlarda bunlar dijital ortama taşınarak araştırmacılar için büyük bir kolaylık sağlanmıştır. Jacobus Schwalm ve Michael Menzel'in katkılarıyla *MGH-Constitutiones et aeta publica imperatorum et regum* bölümü altında derlenen belgeler İmparator Ludwig dönemiyle ilgili detaylı bilgiler vermektedir.³

Dolaylı yahut direkt olarak Ludwig dönemine dair bilgi veren kroniklerden; Ludwig'in Almanya'daki krallık mücadelesi, İtalya seferi, İtalya'daki siyasi faaliyetleri ve pek tabii Papa XXII. Johannes ile olan mücadelesi hakkında detaylı bilgiler alınabilmektedir. Ancak bu kaynaklara ihtiyatla yaklaşılması gerektiği açıktır; zira bunlar resmi rapor ve belgelerden farklı olarak yazarın kimliği, mesleği, konumu ve siyasi ilişkilerine bağlı olarak kişisel yargıların anlatıyı yönlendirdiği kaynaklardır. Bu kaynaklarla ilgili bir değerlendirme çalışması bulunan Menzel'in (1997) de belirttiği gibi:

“Tarih yazımı yazarına bağlı bir araçtır”. Bu bağlamda bu kronikler farklı bakış açılarının ürünleri olarak farklı Ludwig profilleri sunmakla birlikte, İmparator Papa mücadelesi konusunda yoğun bir tarafgirlik sergilemektedir. Dönemle ilgili pek çok kroniğe yine *MGH-Scriptores rerum Germanicarum, Nova series (SS rer. Germ. N.S.)* bölümünden ulaşılabilmektedir.⁴ Bu kroniklerden makalede faydalanılan bazıları aşağıda yer almaktadır.

Tholomeus von Lucca tarafından yazılmaya başlanan Beromünster ve sonrasında Konstanz piskoposluğunda papalığa bağlı olarak çalışan Heinrich von Diessenhofen'in (1300-1376) önemli katkılarda bulunduğu 1316-61 yılları arasını kapsayan *Historia ecclesiastica nova* isimli kronik önemli bir olay olarak İmparator IV. Ludwig ve Papa XXII. Johannes çatışmasına yer vermektedir. Diessenhofen, Ludwig'in muhalifi olan Habsburg Hanedanı ve Papa XXII. Johannes'le yakın münasebetinin muhtemel bir sonucu olarak bu çatışmada Ludwig'i haksız bularak ona “imparator” yerine “imparator özentisi” demeyi tercih etmektedir. (*Historia ecclesiastica nova*: 700). Strasburg Piskoposunun ve 1335-38 yılları arasında Avignon'da papanın hizmetinde çalışan Matthias von Neuenburg'in (1295-1364) 1245-1350 yıllarını kapsayan *Chronica Mathiae de Nuwenburg* olarak bilinen kroniği de bu çatışmada Heinrich kadar net bir şekilde Ludwig'in karşısında yer alması da, Ludwig'i “imparator” yerine “prens” olarak adlandırması bakımından benzer bir tutum sergilemektedir (*Chronica Mathiae de Nuwenburg*: 132).

Buna karşın din adamlarının yazdığı kroniklerin hepsinin bu çatışmada Papa Johannes'in tarafında olduğu söylenemez; zira yazarların tutumunu belirleyen mesleklerinden ziyade iki güçten hangisine daha yakın olduklarıdır. Lindau'daki bir Fransisken manastırına tabii olan Johann von Winterthur'un (1300-1348) katkıda bulunduğu 1198-1348 yılları arasını kapsayan *Iohannis Vitodurani Chronica* isimli kronik bu duruma güzel bir örnektir. Winterthur, bu çatışmada her iki tarafı da suçlu bularak uzlaşmaya varamayan bu güçlerin Hristiyan birliğine zarar verdiklerini net bir şekilde ifade etmektedir; özellikle de Fransisken tarikatının yoksulluk konusundaki hassasiyetine sahip olan yazar Papa'yı ve kilisenin içinde bulunduğu durumu eleştirmekten kaçınmamıştır. (*Iohannis Vitodurani Chronica*:226-229; Berthold, 1960: 317).

14. yüzyılda yazılmış olan ancak yazarı tespit edilemeyen Bavyera kronikleri Ludwig'in Bavyera'daki yaşamına odaklanmaktadır (*Chronicae Bavaricae Saeculo XIV*). Bunlardan üç tanesi özellikle öne çıkmaktadır. İlki; Fürstenfeld manastırındaki bir keşiş tarafından 1327/28'de yazılmış olduğu düşünülen 1273-1326 yıllarını kapsayan *Chronica de gestis Principum*, ikincisi yine Oberaltaich manastırındaki bir keşiş tarafından yazıldığı düşünülen

³ <https://www.dmg.de/const.htm>. (Erişim tarihi: 07.04.2022).

⁴ MGH SS rer. Germ. N. S. 9 (dmg.de) (Erişim tarihi: 07.04.2022).

1301-1371 yılları arasını kapsayan *Chronica de ducibus Bavariae* ve son olarak baştan sona kadar Ludwig'in hayatını anlatan ve kısa olmasına rağmen makalede de en çok faydalanılan *Chronica Ludovici Imperatoris quarti*'dir. Bavyeralı bir keşiş tarafından yazıldığı düşünülen bu Ludwig biyografisi onun Bavyera hakimiyeti, hanedan içi mücadelesi ve Alman krallığına yükseliş süreci hakkında detaylı bilgiler sunmakla birlikte belirgin bir vatanseverlik ve Ludwig'e yönelik abartılı bir tarafgirlik sergilemektedir (*Chronicae Bavaricae Saeculu XIV*: 119-138).

Ludwig dönemi kaynaklarının çoğu pek tabii Alman tarihçiler tarafından yazılmış olmasına rağmen Ludwig'in İtalya'ya seferi ve buradaki siyasi faaliyetlerinin detayları bakımından İtalyan tarihçilerinin kayıtlarına da bakılmalıdır. Bunlardan iki tanesi özellikle zikredilmeye değerdir. İlki Padualı Devlet Adamı ve Tarihçi Albertino Mussato (1261-1329)'nun *Ludovicus Bavarus* yani Bavyeralı Ludwig isimli kroniğidir ki; yazar tamamen Ludwig'in 1327-29 yılları arasındaki İtalya seferi sırasındaki faaliyetlerine ve pek tabii buradaki taç giyme törenine odaklanmıştır. Diğer Padualının –ki Padualı Marsiliusa'a ileriki bölümlerde daha detaylıca değinilecektir- aksine Mussato bu mücadelede açıkça Ludwig'in karşısında yer almakta ve ona ısrarla imparator demeyerek onun bu makamı haksız yere işgal ettiğini ifade etmektedir (Friedensburg, 1887: 31-32).

Floransalı Tarihçi Giovanni Villani de *Nuova Cronica* olarak bilinen on üç kitaplık kroniğinin onbirinci kitabının büyük bir kısmını Gibellino-Guelfo mücadelesi bağlamında Ludwig'in Roma seferine ayırmıştır. Bir Guelfo (Papa taraftarı) olarak Villanin'nin "Bavyeralı" olarak bahsettiği Ludwig'e yönelik eleştirel bir tutum içinde olması hiç de şaşırtıcı değildir:

Bu şekilde, Bavyeralı Ludwig, Roma halkı tarafından, Papanın ve Roma Kilisesi'nin utancı ve aşağılanmasıyla birlikte ve Kutsal Kilise'ye olan tüm saygıyı bir kenara bırakarak, Romalıların imparatoru ve kralı olarak taç giydi. Ve bu Bavyera'nın kibrinin ne kadar büyük olduğunu bir düşünün; çünkü hiçbir eski ya da yeni kronikte, hiçbir Hristiyan imparatorun, önce ya da sonra kiliseye karşı çıksalar da, Papa'nın ya da onun temsilcilerinin dışında, kendisini taçlandırmasına izin verdiğini görmedim, bu yüzden bu Bavyera'nın yaptığı şey hayret vericiydi (Nuova Cronica: 1018; Friedensburg, 1887: 83).

Yazarın amacı ve tarafgirliği konusunda dikkatli olmakla birlikte hem Alman hem de İtalyan yazarların kroniklerindeki bilgilerden hareketle Ludwig'in hayatının neredeyse eksiksiz bir görünümüne ulaşmak mümkündür. Ayrıca Papa XXII. Johannes ve İmparator IV. Ludwig'in iktidar mücadelesine ışık tutması bakımından bu kaynaklar oldukça önemlidir.

Hem kronik hem de *Fidem catholicam* ve *Licet iuris* gibi makalenin konusu açısından hayati öneme sahip Latince orijinal belgelerin birçoğuna ilk paragrafta bahsedilen koleksiyonun çevirimiçi adresinden ulaşılmış olup, makale açısından önemli görülen kısımlar tercüme edilerek ve modern dillere yapılan mevcut çalışmalarla⁵ kontrol sağlanarak makalede kullanılmıştır.

IV. Ludwig'in Krallığa Yükselişi ve İlk Kriz

Ludwig'in papa ile ilişkisinde ilk kriz onun krallığa yükselişi ile ortaya çıkmıştır. Bilindiği gibi bu dünyevi güç ile dini güç arasında yaşanan ilk kriz olmadığı gibi son da olmamıştır; ancak Ludwig'in bu kriz karşısındaki tutumu ve Papa VII. Gregorius'tan itibaren imparatorluk üzerinde hâkimiyetini gittikçe arttıran papalığa karşı gösterdiği direnç onu ön plana çıkartmıştır. Alman seçmenlerinin oyuyla kral seçilen bir kişi olarak Ludwig krallığını ve imparatorluğunu papanın vassalı olmaktan kurtarmaya gayret etmiştir. Ludwig'in hemen öncesinde yani 14.yüzyılın başlarında Alman krallığı ve Roma İmparatorluğunda adı geçen kişilerin tecrübelerine bakıldığında Ludwig'in gayreti daha da netleşir. 1298'de Kral I.Albrecht, Alman prens-seçmenlerince Alman Kralı olarak seçilmesine rağmen beklendiği gibi dönemin papası VIII. Boniface tarafından Roma İmparatoru olarak onaylanmamıştır. Bu durumda papa; Almanya'da yapılan seçimi ve Aachen'deki taç giyme törenini sınırlı bir kraliyet gücü (*regnum Romanum*) için yeterli görürken, Roma İmparatorluğu için (*imperium Romanum*) kendi onayını şart koşmuş ve Albrecht'e onay vermeyerek onun gücünü krallıkla sınırlandırmıştır. Ludwig'in selefi olan Kutsal Roma-Germen İmparatoru VII. Heinrich ise kraliyet gücünün sınırlandırılmasına razı olmak yerine mücadeleyi seçmiştir. VII. Heinrich 1308'de Almanya'da kral seçilip Aachen'de taç giydikten sonra imparatorluk coğrafyasına hâkim olmak için İtalya üzerine sefere çıkarak önce İtalya kralı sonrasında da 1312'de Roma İmparatoru olabilmıştır. İmparatorluğu rıza yerine güç kullanarak elde eden Heinrich kısa süre sonra dönemin papası V.Clement'in imparatora karşı yayımladığı *Bull*lara (Papalık mührünü taşıyan fermanlar) muhatap olmuştur. Papa V. Clement tarafından 14-19 Mart 1314 tarihlerinde yayımlanan *Pastoralis Cura* ve *Romani principes* fermanları, Heinrich'i papaya sadakat yemini etmeye ve imparatorluk yetkisini terk etmeye çağırmıştır. VII. Heinrich'in ölümü üzerine yarım kalan bu mücadelede bayrağı devralan Ludwig papalığa karşı askeri güç kullanımını devam ettirmiş olup, dönemin papaları tarafından sık sık önüne sürülen bu fermanlara da dini ve resmi bildirimlerle cevap vermektan kaçınmamıştır (Moeller, 1914: 3-21).

Bavyera Dükü olan Ludwig, Wittelsbach hanedanından olmakla birlikte ataları sebebiyle hem Hohenstaufen ve Habsburg aileleriyle akrabaydı. Anlaşılan o ki; krallığa

⁵ Özellikle W. Friedensburg'un dönem kroniklerinin büyük bir kısmını Almancaya aktardığı *Quellen zur Geschichte Kaiser Ludwigs des Baiern* isimli çalışması ile O.Berthold'un dönemin resmi belgelerini Almancaya çevirdiği *Kaiser, Volk und Avignon* isimli eseri karşılaştırmaya açısından faydalı olmuştur.

ulaşma noktasında güçlü soybağı ve geniş toprak hâkimiyeti tek başına yeterli olmamış, Ludwig krallığın üzerine kurulmuş olduğu hassas dengeleri gözetmek durumunda kalmıştır. Yönetimdeki etkilerinin zayıflamasından korkan ve krallığı babadan oğla devredilen bir makam olmaktan çıkarmaya çalışan Alman seçmenler boşalan koltuğa ölen imparatorun oğlu Bohemya Kralı Johann'ı oturtmak yerine farklı kral adaylarını desteklemişlerdir. Özellikle de ölen imparator VII. Heinrich'in papa ile mücadelesinde papanın tarafını tutan Köln Başpiskoposu Kont Heinrich von Virneburg çok kesin bir şekilde kral olarak Habsburg hanedanından Avusturya Dükü Yakışıklı Friedrich'i desteklemiştir. Alman kralının kim olacağı konusundaki uzun tartışmalarda daha çok iki adayın ismi zikredilmeye başlamıştır. Branderburg Kontu Waldemar, Mainz Başpiskoposu Peter ve Trier Başpiskoposu Balduin'in başını çektiği bir grup Bavyeralı Ludwig'i (Ludwig der Baiern) desteklerken; Köln Başpiskoposu Heinrich ile Karintiya Dükü Heinrich'in başını çektiği diğer bir grup ise Yakışıklı Friedrich'i (Friedrich der Schöne) desteklemiştir. İlki 29 Eylül-6 Ekim 1313 tarihleri arasında ve ikincisi 2 Ocak 1314 tarihinde yapılan görüşmelerde seçmenlerin ortak bir adayda anlaşamamaları üzerine nihai kararı vermek ve kralı belirlemek üzere son kez 19 Ekim 1314 tarihinde Frankfurt'ta toplanılacağı duyurulmuştur. Ancak o gün geldiğinde tüm seçmenlerin orada bulunmamasına rağmen Avusturya Dükü Friedrich'in kral ilan edilmesi bazı itirazlara sebep olmuştur. Bir sonraki gün yani 20 Ekim 1314 tarihinde daha büyük bir seçmen grubunun da Ludwig'i Alman kralı ilan etmesiyle iki kral ortaya çıkmıştır (Thomas, 1993: 13, 43-55).

Günümüze ulaşan kayıtlara göre her iki grup da seçim sonuçlarını alışılmış olduğu gibi onaylanmak üzere papalık makamına bildirmiştir. 19 Ekim 1314 tarihli belgede isimleri Bohemya, Polonya Kralı ve Karintiya Dükü Heinrich; Ren Palatine Kontu ve Bavyera Dükü Rudolf; Saksonya Dükü, Engern, Vestfalya, Brehna ve Magdeburg Kontu Rudolf, olarak belirtilen seçmenler "Kutsal krallığın dizginlerini muhteşem bir şekilde yönetmeye, haklarını korumaya, toplumu yararlı bir şekilde yönlendirmeye ve geliştirmeye muktedir; ayrıca karakteri tüm dürüstlüğüyle şeffaf, açık, anlamlı, kibar ve yumuşak; topluluğun yönetimine yönelik diğer faaliyetlerde de son derece dikkatli bir kişi" olarak tanımladıkları Avusturya Dükü Friedrich'i ileride Roma'nın imparatoru olacak olan Roma Kralı olarak seçtiklerini belirterek, ardından "Bay Friedrich'i, şefkatli kollarınızla kucaklayın, kanonik⁶ olarak yaptığımız bu seçimi her zamanki lütufla kabul edin, onu meshedin, kutsayın ve kutsal imparatorluğun tacını en kutsal elleriniz tarafından uygun bir yerde ve uygun bir zamanda

ona lütufta bulunun" talebinde bulunmuşlardır (Weinrich, 1983: 255-259).

Aynı şekilde 23 Ekim 1314 tarihinde papalık makamına gönderilen diğer bir belge de isimleri Trierli Balduin ve Mainzli Peter, Bohemya ve Polonya Kralı Johann, Brandenburglu Waldemar ve Saksonya Dükü Johann olarak belirtilen seçmenler "gerçek bir Katolik, gerçek inanç ve ateşli bir gayretle dolu, tanrının kutsal kilisesinin ve onun hizmetkârlarının ve kutsal barışın dindar ve alçakgönüllü dostu (yaşamının ilk yıllarından bu yana tanık olduğu gibi), silahlarda yetenekli, yargılamada adil, konseyde ihtiyatlı, karakterinin tüm dürüstlüğü ile ünlü, nazik, konuşkan ve yumuşak başlı, kutsal kralların ve prenslerin yüce ve asil kanından doğan ve toplumu yönetmedeki tüm faaliyetlerinde son derece düşünceli olan bir adam" olarak tanımladıkları Bavyera Dükü Ludwig'i kral olarak seçtiklerini belirterek "Roma Kralı olarak seçtiğimiz bu adamı baba şefkatiyle kabul etmeniz, ona meshetme ve kutsama hizmetini yerine getirmeniz ve böylece kutsal krallığınızın taçlarını uygun bir yerde ve uygun bir zamanda ona sunmanız için yalvarıyoruz" diyerek sözlerini bitirmişlerdir (Weinrich, 1983: 259-265).

Papalık makamının bahşedeceği imparatorluk onayı beklenirken 25 Kasım 1314 tarihinde Ludwig Aachen'de, aynı tarihte Friedrich de Bonn'da Alman-Roma Kralı olarak taçlandırılmıştır.⁷ Ancak Papa V.Clement'in seçimlerden altı ay önce ölmesi ve kararnamelemlerin gönderildiği tarihte papalık makamının hala boş olması sebebiyle her iki kral da beklenen onayı alamamıştır. Bu durumda hem kralın hem de gelecekteki Roma İmparatoru'nun belirlenmesinde seçimin ve taç giyme töreninin sonuçsuz kalması tarafları sekiz yıl süren bir iç savaşa sürüklemiştir (Gillespie, 2016: 177).

1313 Kasım'ında Friedrich'i yenilgiye uğratmış olan Ludwig; 1315-16 yıllarında Speyer, Buchloe, Morgarten ve Esslingen'de gerçekleşen çatışmalarda üstünlüğünü korumuştur. 1316 Ağustos'unda neredeyse iki yıldır boş kalan papalık makamına Papa XXII. Johannes ismiyle Jacques Duese'un getirilmesi iyice kızışan çatışmayı sonlandırmak yerine körüklemiştir.⁸ Ludwig'in önemli destekçilerinden biri olan Mainz Başpiskoposu Peter'in 1320 Haziran'ındaki ölümüne kadar tarafsızlığını koruyan Papa XXII. Johannes, Mainz Başpiskoposu olarak Friedrich'i destekleyen Matthias von Buchegg'i atayarak Ludwig'in karşısında yer aldığını göstermiştir (Preger, 1886: 542). Ancak 28 Eylül 1322 tarihinde Mühlendorf'ta

⁶ Kanon,-nik (Lat. *Canonicus*): Bağlı olduğu kiliseye göre belirlenmiş olan kurallara uyan, görev ve sorumlulukları yerine getiren din adamı olmayan laik kişiler için kullanılan bir terimdir. Burada seçimi niteleyen kanonik ifadesi kanunun icra etmesi gereken önemli bir görev olarak anlaşılabilir. Aynı zamanda kanonik terimi doğru, güvenilir yahut sahih dinsel literatürü ifade etmede de kullanılmaktadır. (Dunford, 1908: 252-255).

⁷ *Chronica Ludovici Imperatoris quarti*'nin yazarına göre; Ludwig kralların alışılmış taç giyme mekanı olan Aachen'de Kutsal Bakire Meryem Katedrali'nde halkın "yaşasın kral" nidaları eşliğinde büyük bir coşkuyla tacını alırken, Friedrich adı hiç duyulmamış Bonn denilen şehirde kendi destekçileri tarafından açık bir alanda ve bir fiçi üzerinde taçlandırılarak kral ilan edilmiştir (*Chronicae Bavaricae Saeculo XIV*: 125-126).

⁸ Jacques Duese (Duéze) 1244 civarında Rhone'dan Atlantik'e uzanan ticaret yolu üzerindeki konumu sayesinde önemli bir şehir olan Fransa-Cahors'da doğmuştur. Ailesi ticaretle uğraşmasına rağmen o manevi bir yola girmiş, Montpellier'de eğitim gördükten sonra Frejus piskoposu olmuştur. 1316'da papa seçilmeden dört yıl önce Avignon Piskoposluğu'na terfi etmiştir. Ludwig'le olan çatışmasında onun Ludwig'e küçümseyici bir tavırla "Bavyeralı adam" diyerek hitap etmesine karşılık Ludwig'in de ona "Cahorslu adam" demesinin altında İsa'nın mülküne sahip olma hürsuna vurgunun yanı sıra Jacques'in tüccar köklerine de bir gönderme olduğu söylenebilir (Thomas, 1993: 138).

yapılan savaşta rakibi Friedrich'i yenilgiye uğratıp üç yıl boyunca kalacağı Trausnitz kalesine hapseden Ludwig tek başına kral olduğunu kanıtlamış ve dahası papalık devletlerine yakın bölgelerde görev ve rütbe atamalarında bulunarak, Kuzey İtalya'yı da içeren bir imparatorluk yetkisine sahip olduğunu iddia etmiştir.⁹

Bunun üzerine 8 Ekim 1323 tarihinde Avignon'da bulunan ve İtalya'daki hâkimiyeti konusunda endişelenen Papa XXI. Johannes, Ludwig'i hedef alan sözleriyle onun Apostolik makamın (papalık makamının) yargısına hesap vermeye çağırmıştır. Papa, Ludwig'in krallığının bile şüpheli olduğunu, zira seçmenlerin iki kral seçtiğini belirterek başladığı cümlelerini seçime dayalı krallığın imparatorluk hâkimiyetini sağlayamayacağını ve Apostolik makamın onayının beklemesi gerektiğini vurgulayarak sürdürmüştür. Devamındaki ifadeler Ludwig'in bu yetkiyi pervasızca kullanımının papayı ne kadar kızdırdığını açıkça göstermektedir:

O, Almanya'nın ve İtalya'nın bazı bölgelerinde hem din adamlarından hem de imparatorluğun laik vasallarından sadakat yemini talep etmeye ve onları kabul etmeye cesaret ediyor. Kendine göre Roma İmparatorluğu'nun saygınlık, onur ve gücüne sahip olduğunu düşündüğünden bir de büyük oğlunu Magdeburg Margrafı (Uç Beyi) olarak görevlendiriyor. Ayrıca sapkınlık suçundan yetkili yargıçlar tarafından yargılanmalarına rağmen, Galeazzo Viskonti'den ve Roma Kilisesi'ne isyan eden kişilerden hala uzaklaşmıyor. Bu isyancıları kiliseye karşı savunuyor ki bu da kilisenin hor görülmesine ve ruhunun mahvolmasına neden oluyor” (Berthold, 1960: 35-43).

Papa bu büyük hatadan dönmesi için Ludwig'e üç ay süre verdiğini, bu süre içinde imparatorluk yetkisinden tamamen uzak durmasını, aksi halde Apostolik makamın cezasıyla karşılaşacağı uyarısında bulunmuştur. Aynı şekilde Ludwig'e itaat eden din adamı yahut laik birey, topluluk ve şehirlerin de aynı akıbete uğrayacağını ekleyerek sözlerini noktalamıştır. Papa bu yazıyı Avignon Katedrali'nin duvarlarına astırarak da duyurmuştur. Papa XXII. Johannes'in bu açık uyarısı üzerine Ludwig savunma yapmak amacıyla 18 Aralık 1323 tarihinde Nürnberg'de ve 5 Ocak 1324 tarihinde Frankfurt'ta iki kez başvuruda bulunmuş, elçilerini Avignon'daki papaya göndererek papanın kendisi ile ilgili ceza konusundaki fikrini değiştirmeye çalışmıştır (Thomas, 1993: 159-163). Ludwig arbuluculuk yapması adına St. John şövalyelerinden Albert von Schwarzburg'u Avignon'a elçi olarak göndermiş, 7 Ocak 1324 tarihinde papa ile görüşen Albert yalnızca müzakere sürecinin iki ay daha uzatılmasını sağlayabilmiştir. Ludwig bu başvurularında papanın ondan beklediği imparatorluk yetkisini terk etmek yahut hakkındaki suçlamaları reddetmek yerine iddialara açıklık getirmeyi tercih etmiştir. Ludwig'in geri

adım atmaması, aksine eylemlerini haklı çıkarma çabası papa tarafından 23 Mart 1324 tarihinde aforoz edilmesine yol açmıştır (Pflugk-Harttung, 1900. 46-49; Schaper, 1888:1-2).

Sachsenhusana Temyizi

Papa XXII. Johannes'in kararını değiştirmek amacıyla yayımladığı iki temyiz yani itiraz başvurusunun umulan neticeyi vermemesi üzerine Ludwig çok daha detaylı ve sert bir üslupla kaleme alınmış yeni bir temyiz metni oluşturmuştur. 22 Mayıs 1324 tarihli ve *Sachsenhusana*¹⁰ olarak isimlendirilen bu metin Papa-imparatorluk çatışmasının temel argümanlarını göz önüne sermiş ve imparatorluğun seçime dayalı doğasını ciddi şekilde savunmuştur. Papanın onay verme yetkisine hiçbir şekilde yer vermeyen metin, aksine papanın bulunduğu makama aykırı davranışlarına odaklanarak yeni bir papaya işaret etmiştir (Moeller, 1914: 50-51).

Mevcut Papa XXII. Johannes'in tüm davranış ve sözleriyle Ludwig'in imparatorluğunu hedef aldığı, bu amaçla insanların ölmesine bile göz yumduğu örneklerle anlatılmıştır. Bu noktada seleflerine, kanonik kurallara ve hatta Katolik inanca aykırı davranan Papa XXII. Johannes'in selefi Silvester'in Kilisenin sahip olduğu her şeyi ona bahşeden İmparator Konstantin'e olan minnettarlığının aksine onun Ludwig'e karşı haksız bir tutum içine girdiği belirtilmiştir. Ludwig'e karşı sürdürülen yargılama sürecinin tamamen hukuka aykırı olduğu ve Papa XXII. Johannes'in dini kendi çıkarlarına alet ettiği üzerinde durulmuştur. Metindeki birkaç maddede Ludwig'in imparatorluğunu tanıyan Alman ve İtalyan vassalların Papa XXII. Johannes tarafından haksız yere mahkûm edilip, dinen sapkın ilan edildiğine ve bunun tam tersine Ludwig'e düşman olanların da başpiskoposluk ve piskoposluk gibi önemli görevlere atandığına yer verilmiştir. Bununla ilgili olan on beşinci maddede; Milano, Como Bergamo, Cremona, Vercelli, Novara, Pavia, Lodi, Mantua, Feltre, Alessandria, Tortona, Bibbiena gibi şehirler ile özellikle Milano Dükü Matteo ve oğlu Galeazzo Visconti, Verona ve Vicenza Dükü Cangrande I della Scala, Fransa'daki imparatorluk valisi Passarino Malacolsis ve Lucca Dükü Castruccio Castracani ve imparatora destek veren çeşitli kont, dük ve baronların pek çoğu Katolik inancına bağlı olmalarına rağmen haksız suçlamalarla sapkın ilan edilerek sahip oldukları pek çok haktan mahrum bırakılmış oldukları belirtilmiştir. Buna karşın on altı ve yirminci maddelerde imparatorluğun vassallarının imparatorluğa isyan etmesinin teşvik edildiği ve

⁹ Böylece Almanya'daki iç savaş Ludwig'in güçlerinin Avusturya'dan en az bin asilzadeyi katlettiği Mühlendorf Savaşında sona ermiş, üç yıllık esaretten sonra 1325 yılında yapılan Trausnitz Anlaşması ile Friedrich krallık hakkından feragat ederek Ludwig'in saltanatını destekleme sözü vermiştir (Gillespie, 2016: 177-178; Felten, 1900: 7-8).

¹⁰ Töton tarikatının Sachsenhausen'deki evinde toplanan bir komite tarafından hazırlanan metin Latince ifadeyle *Sachsenhusana* metni diye bilinmektedir. (*Sachsenhusana*: 722-754).

zaten düşman olanların da açıkça desteklendiği ifade edilmiştir (*Sachsenhusana*:728-731).

Sachsenhusana metninin en önemli maddeleri Ludwig'in seçime dayalı imparatorluk yetkisine rağmen papanın bunu haksız yere engellemesiyle ilgili açıklamalara ayrılmıştır. Özellikle on iki ve on üçüncü maddeler bunu net şekilde ortaya koymaktadır:

“(12) Aynı şekilde bizim yasamıza ve imparatorluğun tasdikli örf ve geleneklerine göre; daha sonra imparatorluğa terfi ettirilmek üzere Roma Kralı seçilen kişi, belirlenen günde ve belirlenen yerde yani Frankenfurt'da tüm seçmenlerce yahut seçmenlerin çoğunluğu tarafından hatta en az iki seçmen tarafından seçilmiş ise, gerçek bir uyum içinde seçilmiş sayılmalı, yönetebilmesi için uyrukları ve imparatorluk vassalları tarafından ona itaat edilmeli ve istediği zaman Aquisgrani'de [Aachen'de] kendisine taç sunulmalıdır. Ve eğer imparatorluğun herhangi bir vassal ve sadık adamı ona itaat etmeyecek olursa, bu fiili sebebiyle o imparatorluktan elinde bulundurduğu her şeyden mahrum bırakılmalıdır. Fakat bu kötü adam, Kutsal İmparatorluğu, imparatorluğun seçici liderlerini ve imparatorluğun tasdik edilmiş hak, gelenek ve özgürlüklerinin yıkılmasını hedefleyerek, seçimin üçte iki çoğunluk tarafından, tayin edilen günde ve Frankenfort'ta gerçekleşmesine rağmen yanlış bir şekilde seçimin anlaşmazlık içinde gerçekleştiğini ve bu nedenle imparatorluğu meşru yönetemeyeceğimizi ve sadakat yemini alamayacağımızı iddia ediyor. Bunun, her şeyiyle yanlış olduğu, yukarıda belirtilen tasdik edilmiş imparatorluk geleneğine ve gerçeğe tamamen aykırı olduğu açıktır. (13)...Ancak, kutsal imparatorluğun ve imparatorluğun seçici liderlerinin özgürlük ve haysiyetlerinin yok edilmesini amaçlayan ve yukarıda belirtilen hak ve gelenekleri ihlal ve kanunları altüst eden bu kötü niyetli kişi, doğru olmayan bir şekilde kral seçilmemize, meshedilmemize ve taçlandırılmamıza rağmen, imparatorluğun hala boş olduğunu, bu nedenle de hükmetme yetkisinin kendisine ait olduğunu iddia etmektedir. Bunun temel olarak yanlış olduğu ve gerçeğe tamamen aykırı olduğu açıktır. (*Sachsenhusana*: 726; Berthold, 1960: 51-55).

Genel olarak bakıldığında *Sachsenhusana* metni Papa XXII. Johannes'in bilmediği bir şey söylememiştir. Alman seçmenlerin çoğunluğu tarafından kral seçilen kişinin Aachen'de taç giymesiyle Roma İmparatoru yetkisini kazanacağını ifade eden 27.08.1263 tarihli Papa IV. Urbanus'a ait *Qui celum* fermanına atıf yapmıştır. Aynı zamanda metinde Papa XXII. Johannes'in yakinen tanıdığı ve görüşleri sebebiyle aforoz ettiği Jandunlu Jean ve Padova'lı Marsilius gibi papa muhaliflerinin papaya yönelik eleştirilerine yer vermiştir. İleride görüleceği gibi Papa-İmparator çatışmasında imparatorun tarafını tutan bu muhalifler söylemleriyle Ludwig'in mücadelesine ciddi bir katkı sağlamışlardır. *Sachsenhusana* metniyle birlikte Ludwig'in izlediği siyasette yeni bir dönem başlamıştır.

Bundan sonraki süreçte Ludwig yaklaşık altı yıl süren ve yeni bir papanın seçilmesiyle sonuçlanan radikal bir politikayı başlatmış ve İtalya seferine giden yol açılmıştır (Schaper, 1888: 2-3; Moeller, 1914: 50-53).

Ludwig'in İtalya Seferi ve İmparatorluğa Yükselişi

Ludwig'in seferi öncesinde İtalya, papalığın siyasi özgürlüğü ve buradaki hâkimiyeti konusunda devam eden bir mücadeleye sahne olmuştur. Papa VII. Gregorius ve III. Innocentius dönemlerinde büyük oranda muhafaza edilen siyasi özgürlük, Papa VIII. Boniface'nin küçük düşürülmesi ve papalık ikametgâhının Fransa kralının baskısıyla 1309'da Avignon'a taşınmak zorunda bırakılmasıyla zarar görmüştür (Serdar, 2021: 228). “Papalığın Babil sürgünü” olarak isimlendirilen ve 1378 yılında papalık merkezinin tekrar Roma'ya taşınmasıyla biten bu dönem papalık üzerinde travmatik bir etki yaratmıştır (Çoban, 2009: 120-121). Diğer yandan imparatorluğun İtalya şehirleri üzerinde hâkimiyetini arttırmaya çalışması şehir devletleri ile imparatorluk güçlerini karşı karşıya getirmiştir. I.Friedrich Barbarossa'nın İtalya şehirleriyle olan mücadelesi neticesinde elde ettiği Regalyan hakların¹¹ Venedik, Verona ve Padua ittifakıyla oluşan Lombard liginin direnişi neticesinde kaybedişini, 1183 yılında iki taraf arasında yapılan Constance Anlaşmasıyla bu şehirlere verilen yerel yönetim otonomisinin zamanla tüm İtalyan şehirlerine tanınması izlemiştir. 13. yüzyılın ortalarında İmparator II. Friedrich'in Lombard ligine karşı mücadelesinde başarısız olması da imparatorluğu şehirler üzerindeki taleplerinden vazgeçerek şehir sınırları içinde yönetim hakkının şehirlere ait olduğunu kabule zorlamıştır (Tuncer, 2018: 3-6). IV. Ludwig'in hemen öncesinde VII. Heinrich'in papalığa karşı mücadelesini İtalya sınırları içinde sürdürmesi Papa V.Clement'in Roma'dan Avignon'a kaçmasına neden olurken, İtalya şehirlerinin bir kısmının da VII. Heinrich'in tarafına geçerek Ghibellino partisini desteklemesini sağlamıştır. İtalya üzerindeki -özellikle de papalık devletleri üzerindeki-hakimiyetini yitirmek istemeyen Avignon papaları imparatorlar ve İtalya şehir devletleri arasındaki mücadeleye çeşitli araçlar yoluyla dâhil olmaya çalışmış ve imparatorluğun İtalya üzerindeki hakimiyetine karşı çıkan Guelfonun destekçisi olmuştur (Waley ve Dean, 2021:190-195).

Papa XXII. Johannes 31 Mart 1317 tarihinde yayımladığı *Si Fratrum* fermanı ile kendini VII. Heinrich'ten boşalan imparatorluk makamının sahibi ilan ederek, Almanya'da kral seçilen Ludwig'in Roma İmparatoru sıfatıyla İtalya'ya hakim olmasının önüne geçmeye çalışmıştır. Papa XXII. Johannes bunu, dünyevi makamın boş ve laik yargıcın olmadığı durumlarda dünyevi meselelerde papaya yargı yetkisi tanıyan Papa III. Innocent'in *Licet ex suceupto* (1208) isimli kararnamesine dayanarak ve bu

¹¹ İmparatorun Regalyan hakları arasında suyuolları ve şehir kaplılarından harç toplanması, para basılması, tuz vergisinin toplanması ve şehir yöneticisi atanması sayılabilir (Tuncer, 2018: 4).

kararnamedeki yetkiyi tüm durumlar için geçerli kılarak yapmıştır (Preger, 1886: 512).

Bu amaçla papa Lombardiya ve Toskana'ya papalık temsilcisi olarak Guelfo partisinin en güçlü ismi Napolili Robert'i atamış ve İtalya'da Ludwig tarafından görevlendirilen kişileri aforoz tehdidiyle görev bırakmaya çağırmıştır. Bu çağrıya kulak asmayan Ghibellino partisinin önde gelen isimleri Milano Dükü Matteo I Visconti, Verona ve Vicenza şehirlerinin yöneticisi Cangrande I della Scala ve Modena Lordu Rinaldo (Passerino) dei Bonacolsi'nin 6 Nisan 1318 tarihinde aforoz edilmesi İtalya'da devam eden Guelfo-Ghibellino mücadelesini daha da alevlendirmiştir.¹² 23 Eylül 1325 tarihinde Lucca Dükü Castruccio Castracani müttefiki Bonacolsi, Visconti ve Cangrande I della Scala'nın desteğiyle Floransalı Guelfo birliklerini Altopascio savaşında yenilgiye uğratmıştır. Aynı yılın kasım ayında Guelfo destekçisi Bologna ile Ghibellino destekçisi Modena şehrinin savaşı da Ghibellino galibiyetiyle sonuçlanmıştır. Ancak ilerleyen çatışmalarda Ghibellinolar başarılarını sürdürmemişlerdir (Berg, 1987: 142).

Ludwig'in 1327 yılında başladığı İtalya seferi hemen hemen tüm kaynakların üzerinde anlaştığı gibi Ghibellino'nun yardım talebi üzerine gerçekleşmiştir. Ancak Ludwig için bu sefer papanın gücünü kırmak ve temayül gereği Roma'da imparatorluk tacını takmak adına artık bir zorunluluk haline gelmiştir.

1327 yılının Ocak ayında İtalya'ya adım atan Ludwig öncelikle Trento'da Cangrande I della Scala, Passerino Bonacolsi ve Matteo'nun oğlu Galeazzo Visconti gibi Ghibellino liderleriyle, Padova'lı Marsilius ile Jandunlu Jean gibi bazı Fransiskan ruhanilerle görüşmüş ve Bergamo üzerinden Mayıs'ta varacağı Milano'ya yürümüştür. Ludwig'in İtalya'ya yürüyüşünden endişelenen Papa XXII. Johannes 3 Nisan 1327 tarihinde son bir kez daha Ludwig'in Roma imparatoru olmak bir yana Bavyera Dükü bile olmadığını ilan ederek 6 ay içinde papalık mahkemesi huzurunda yargılanması gerektiğini duyurmuştur. Ancak papanın çabası işe yaramamış ve Ludwig İtalya içlerine doğru ilerlemeye devam etmiştir. Milano'da Lombardiyalı müttefikleriyle buluşan Ludwig, 31 Mayıs 1327 tarihinde (Pentacost Pazarı) Saint Ambrogio Bazilikasında "İtalya kralı" ilan edilerek taç giymiştir. Pisa ve ardından Lucca'ya ulaşan Ludwig, Castruccio Castracani'yi Lucca Dükü olarak onayladıktan sonra birlikte Viterbo'ya geçmiştir. Tarihler 7 Ocak 1328'i gösterdiğinde Ludwig, çoğunluğunu Ghibellino güçlerinden oluşan 4000 atlı ve görkemli

piyade birliği ile Roma'ya giriş yapmıştır (Berg, 1987: 142-168).

Ludwig'in Roma'daki taç giyme törenine dair resmi bir kayıt olmamakla birlikte Floransalı Tarihçi Giovanni Villani'nin kroniği bu törenle ilgili detaylı bilgiler sunmaktadır. Buna göre; Ludwig bir süre konakladığı Santa Maria Maggiore'den Roma halkının temsilcilerinden oluşan elli iki kişiyle birlikte taç giyme töreninin yapılacağı St.Peter'e gelmiştir. Villanin bu anı şöyle anlatmıştır: "Bavyeralı, papanın ve kardinallerin yokluğunda, bölücülerin ve sürgünlerin temsilcisi olan Venedik Piskoposu ve Ellera Piskoposunun kendisini imparator olarak taçlandırmasına izin verdi; eşi de aynı şekilde imparatoriçe olarak taçlandırıldı." (*Nuova Cronica*: 1017).

17 Ocak 1328 tarihinde Ludwig ve eşi St. Peter meydanında kardinaller yerine Venedik (Castello) ve Aleria piskoposları tarafından kutsanmış, şehirden kaçan Kont Palatine yerine Castruccio Castracane tarafından kutsal yağ (Chrysam) ile yağlanmış ve son olarak papa yerine Sciarra Colonna tarafından imparatorluk tacı ile taçlandırılmıştır. İmparator olarak taçlandırılmasının ardından Kutsal Roma-Germen İmparatoru IV. Ludwig 18 Nisan 1328 tarihinde bugün metni elimizde bulunmayan üç kararname yayımlamış ve Papa XXII. Johannes'i görevinden azletmiştir (Müller, 1879: 178-192).

Villani'nin "çıkarılan bu yasalar Bavyeralı ve onun sapkın danışmanları tarafından iyice düşünülmüştü; çünkü onlarla birazdan göreceğimiz gibi Papa Johannes'e ve meşru kiliseye karşı haksız ve utanç verici bir karar almak amaçlanıyordu" şeklinde ifade ettiği haksız ve utanç verici karar; Ludwig'in danışmanlarının Papa XXII. Johannes'i "imparatorun olanı imparatora, tanrının olanı tanrıya verin", "İsa şöyle der: krallığım bu dünyadan değil. Ve yine: krallığım burada değil" şeklindeki İncil metinlerine aykırı olarak dünyevi alana hakim olmaya çalışması sebebiyle sapkınlıkla suçlu bulmuş olmalarıydı. Villani bu kararın Roma'daki bilginlerce dehşetle karşılandığını belirtirken, saf fikirli kişilerin bunu büyük bir neşeyle kutladığını yazmıştır. (*Nuova Cronica*: 1031, 1035; Friedensburg, 1887: 92-97). Roma halkının bu kararı sevinçle karşılamasının altında yıllardır Avignon'da bulunan papalık makamının Roma'da seçilecek yeni bir papa ile birlikte yeniden buraya taşınacak olması olabilir. Zira Ludwig 12 Mayıs 1328 tarihinde azlettiği Johannes yerine yeni papa olarak (anti-papa) bir Fransiskan olan Petrus Rainalucci von Korbara'yı Papa V. Nikolaus adıyla atamıştır. Her ne kadar bu papa da Romalı olmasa da bir müddet Roma'da ikamet etmiş; ancak Ludwig'in İtalya'dan

¹² Matteo ve Cangrande, kendilerinin Ludwig değil önceki imparator VII. Heinrich tarafından görevlendirildiklerini ve papanın fermanı dışında tutulmaları gerektiğini belirtmelerine rağmen aforoz edilmeleri üzerine papanın muhalifi Ludwig'in en önde gelen destekçileri haline gelmişlerdir (Preger, 1886: 505-510). John Arnold'un Vatikan arşivindeki sorgulama kayıtlarına dayanarak kaleme aldığı Milano Dükü Matteo I Visconti'nin Papa XXII. Johannes'e büyü yaptırma çabasını anlattığı "Bir Ortaçağ Hikâyesi" başlıklı yazısı; büyüye dair bir anlatıdan çok aslında arka plandaki siyasi mücadeleyi gözler önüne seren önemli bir kayıttır (Arnold, 2019: 17-25).

ayrılması ile Avignon'a gidip Papa XXII. Johannes'e boyun eğmiştir. Böylece XXII. Johannes'in papalığı devam etmiştir (Müller, 1879: 193.) Yeni Papanın Fransisken olmasında Ludwig'in en yakınında bulunan, Milano'ya imparatorluk papazı olarak atanan ve Papa XXII. Johannes'e yönelik suçlamaların teolojik zeminini hazırlayan Fransisken Padova'lı Marsilius'un etkisi olduğu anlaşılmaktadır (Laffan, 1930: 144-146).

1328 ila 1330 yılları arasında Ludwig İtalya'da özellikle Guelfoların etkili olduğu şehirlere saldırıda bulunmuştur. Haziran ayında Papa XXII. Johannes'in himayesi ve Guelfoların en güçlü müttefiki olan Napoli Kralı Robert'a karşı çıkmış, ancak kayda değer bir başarı elde edememiştir. 1328 Eylülünde Floransa'yı ardından Toskana ve Milano'yu kuşatmış ancak uzun süreli hâkimiyet kuramamıştır. 1329 yılının son aylarını Pavia'da geçiren Ludwig, Bologna ve Lombardiya'da imparatorluğu hâkim kılma imkânı bulamayınca 1330 yılının Şubat ayında Almanya'ya geri dönmüştür. Ludwig İtalya seferiyle kısa süreli başarılar elde etmesine rağmen İtalya'da imparatorluk otoritesini hâkim kılma konusunda uzun vadede başarılı olamamıştır (Berg, 1987: 176-196).

Anayasal Düzenlemeler: Fidem Catholicam ve Licet Iuris (Katolik İnancı ve Haklar)

Kutsal Roma-Germen İmparatoru IV. Ludwig'in İtalya seferi, imparatorluğunun Papa XII. Johannes tarafından tanınmasını sağlamadığı gibi; 1330-1338 yılları arasında elçileri ile papalık makamı arasındaki görüşmeler de olumlu netice vermemiştir.¹³ Bu durumda Ludwig, papayı imparatorluğunu onaylaması için ikna etmek yerine zaten hali hazırda sahip olduğu makamı teorik olarak temellendirme yoluna gitmiştir. Alışılmışın dışında Roma'da papanın elinden değil Roma halkının elinden imparatorluk tacını almış olan Ludwig bu gerçeği merkeze alarak, imparatorluk yetkisini papa onayına değil, halkın seçimine bağlayan yeni yasalar çıkartmıştır. Bu yasa çalışmalarında Ludwig'in en büyük destekçileri Almanya'daki bölgesel yöneticiler ve piskoposlardan çok papanın en önemli muhaliflerinden Ockhamlı William, Jandunlu Jean ve Padova'lı Marsilius olmuştur (Preger, 1877: 3-11). Papa XXII. Johannes ile teolojik bir çatışma içerisinde olan Fransisken tarikatının bu önde gelen isimleri beklediği gibi papanın rakibi Ludwig'in yanında yer almışlardır. Ockhamlı William "Papanın Hataları" adlı yazısında Papa XXII. Johannes'i yetmiş hatayla, simonluk (geçici ve dünyevi şeyler karşılığında dini ve manevi şeyleri satma yahut satın alma), özel mülkiyet ve zenginliğe düşkünlük gibi yedi sapkınlıkla suçlamıştır. Papalığın mutlak gücüne karşı çıkan William, bunun hem İncil'e aykırı olduğunu hem de kraldan köylüye kadar tüm insanları papanın kölesi haline getiren bir tiranlığa yol açacağını belirtmiştir. Kutsal Kitap'tan İsa Mesih'in

dünyevi otoriteye itaati tavsiye eden örnekler getiren William, papalığın iktidarı ele geçirme çabasını dine aykırı bulmuş, papanın dünyevi konularda imparator yahut kraldan üstün olduğu fikrine temelden karşı çıkmıştır. Bu fikirleri sebebiyle Ockhamlı William Papa XXII. Johannes tarafından aforoz edilirken, dünyevi iktidarın yani imparatorun meşruiyeti için papaya bağlı olmadığını ısrarla savunması sayesinde Kutsal Roma-Germen İmparatoru IV. Ludwig'in korumasını hak etmiştir. Ockhamlı William, Michael von Caesena ve Bonagratia von Bergamo benzer düşünceleri sebebiyle Avignon'dan kaçarak Ludwig'in İtalya seferi sırasında ona katılmışlardır. Sefer sonrasında Padova'lı Marsilius gibi William da imparatorun yanına yani Almanya'ya yerleşerek, hayatının son senelerini Almanya'da geçirmiştir (Gillespie, 2016: 178).

Padova'lı Marsilius 1320'lerin ortasında kaleme aldığı *Defensor Pacis* (Barış Savunucusu-1324) isimli eseriyle hem Papa XXII. Johannes'i dünyevi iktidara olan kişisel hırsları sebebiyle hem de kiliseyi içinde bulunduğu bozulma nedeniyle sert şekilde eleştirince aforoz edilmiş ve Bavyera'ya kaçarak Ludwig'in himayesine girmiştir. Marsilius'a göre, sivil toplum tanrısız bir müdahaleden ziyade doğal bir sürecin sonunda ve insanların işbirliği neticesinde meydana gelmiştir. Dünyevi bir oluşum olan toplumu ayakta tutan ve adaleti sağlayan yasaların kaynağı ise halktır. Halk tarafından yasa yapıcı olarak seçilen kişiler halkın temsilcileri olarak meşru otoriteyi meydana getirmişlerdir. Marsilius seçilmiş meşru otoriteyle monarşik krallığı kastetmekle birlikte kilisenin yasama hakkını reddetmiştir. Kilisenin *plenitudo Potestatis*¹⁴ argümanına da karşı çıkan Marsilius, diğer düşünürler gibi dini ve dünyevi alanı ve bu alanlara ait güçleri ayırmak yerine, Kilisenin ruhani gücünü sadece ikna, öğüt, dini öğretme ve günahların sonucunu insanlara bildirme ile sınırlandırarak birincinin iktidarını ikincisinin iktidarına tabi kılmıştır. Buna göre kilisenin aforoz ve bedensel ceza yetkisinin olmadığını savunan Marsilius, kilisenin yönetime bağlı bir dini kurum olduğunu ve sivil yasayı uygulayan prene –bu durumda Ludwig'e- boyun eğmek zorunda olduğunu belirtmiştir (Ağaoğulları-Köker, 1991: 44-67).

Bu söylemleriyle Marsilius, başta *Sachsenhusana* olmak üzere Ludwig tarafından çıkartılan yasalara güçlü teolojik argümanlar sağlamıştır. Marsilius ve papalığa muhalif din adamları 18 Mayıs 1338 tarihinde bir araya gelerek kaleme aldıkları *Fidem catholicam*'da¹⁵ bu fikirleri daha yüksek sesle dile getirmişler ve kısa süre sonra bunların imparator Ludwig tarafından yasalaşması sağlanmıştır. İmparatora destek veren din adamları *Fidem Catholicam* belgesiyle; imparatorluğun papalıktan bağımsız olduğunu Kutsal Kitap metinleri, yorumları, kutsal kanonlar ve papalık emirnameleri gibi kilisece kabul gören dini

¹³ Papa XXII. Johannes'in 1335 yılında ölmesiyle birlikte görüşmeler yeni Papa XII. Benediktus ile sürdürülmüştür; ancak olumlu bir sonuç alınamamıştır (Moeller, 1914: 86-95).

¹⁴ Latince *plenitudo Potestatis*; iki kılıç kuramıyla birlikte düşünüldüğünde, ruhani kılıcın dünyevi kılıca hakim olduğunu yani kralın (yahut imparatorun) papanın hükümlü altında olduğunu ifade eden bir kavramdır (Ağaoğulları-Köker, 1991: 13).

¹⁵ Belge "Katolik inancı" anlamına gelen *Fidem catholicam* ifadesiyle başladığından bu isimle anılmaktadır. (*Fidem catholicam*: 271-281).

literatürü kullanarak izah etmeye çalışmışlardır (Becker, 1970). Papa XXII. Johannes'in iddialarını sıralayıp bunlara detaylıca cevap veren belgeden birkaç bölüm şöyledir:

“İlk olarak, İmparatorluk gücü ve otoritesinin papadan geldiği ileri sürülerek bizim imparatorluk otorite, hak ve gücümüze karşı çıkılmakta ve yalnızca seçimle belirlenen Roma Kralı'nın hem dünyevi hem de dini konularda tam güce sahip olduğu söylenen papa tarafından meshedilmeden, kutsanmadan ve taçlandırılmadan gerçek bir imparator olarak adlandırılmayacağı ve imparatorluk gücü ve yetkisine sahip olmadığı ileri sürülmektedir.” (Fidem catholicam: 273; Berthold, 1960: 249).

Bu iddiaya cevaben öncelikle Kutsal Kitap'tan ve İsa Mesih'in yaşamından örnekler verilmiş, İsa Mesih'in dini ve dünyevi otoriteyi görevleri bakımından ayırdığı belirtilmiştir. Ardından *Glossa ordinaria*¹⁶dan: “bu güçler birbirinden ayrılır ve ikisi de diğerine bağlı değildir ve imparatorun gücü ya da imparatorluğu papadan değil, yalnızca tanrıdan” şeklinde ifadeye yer verilmiş ve bu görüş de *Decretum Gratiani*¹⁷ sekizinci bölümdeki: “Tanrı insan hakkını dünyanın imparatorları ve kralları aracılığıyla insan ırkına tahsis etmiştir” ifadesiyle desteklenmiştir. Belge dini literatürden birkaç açıklamaya daha yer verdikten sonra; imparatorun güç ve otoritesinin papadan değil, yalnızca tanrıdan kaynaklandığını, imparator olarak seçilen kişinin yalnızca seçim eyleminden dolayı Roma Kralı olduğunu, onun papanın meshetmesinden, kutsamasından ve taç giydirmesinden önce bile otoriteye, yargı yetkisine ve imparatorluk gücüne sahip olduğu ve papanın dünyevi konularda bu güce sahip olmadığını açıklayarak bitirilmiştir (Fidem catholicam: 274).

“İkinci olarak; kendisine Papa XXII. Johannes diyen kişi, imparatorluk tahtının boş olduğu zaman Roma kralını seçme hakkına sahip olanların, Alman prenslerin ve imparatorluk tebaasının hak ve özgürlüklerine geleneklere aykırı bir şekilde engel olarak seçim hakkını gasp eder. Ayrıca söz konusu yargılama sürecinden sonra yazdığı mektup ve fermanlarla tüm dünyaya İtalya'yı imparatorluktan ve Alman Krallığı'ndan ayırdığını, papanın yalnızca manevi alanda değil dünyevi meselelerde bile evrensel bir efendi olarak tüm dünyanın tüm krallık ve egemenliklerinin üzerinde tasarrufta bulunabileceğini söyler.” (Fidem catholicam: 274; Berthold, 1960: 253).

Belge bu iddiaya da yukarıdaki kanıtlar yoluyla cevap verdikten sonra, özellikle papanın seçmen haklarını gasp

etmek için yürüttüğü haksız yargılama sürecine odaklanmıştır. Buna göre Papa XXII. Johannes, Ludwig'e ve onun seçmenlerine yönelik yargılama sürecinde; davalıları yeterince bilgilendirmemiş, davalıların ifade vermeleri için güvenli bir ortam sunmamış ve her şeyden önemlisi *Decretum Gratiani*'nin ve kutsal kanonik yazıların belirttiği “hiç kimse kendi davasında yargıç olamaz” ilkesine aykırı olarak hem davacı hem de yargıç olmuştur. Bütün bunlar düşünüldüğünde belgede Papa XXII. Johannes'in kararlarının dinen geçersiz olduğunun altı çizilmiştir. Bu bağlamda imparatorluk sınırları içinde yaşayan kişilere, topluluklara yahut şehirlere aforoz edilmekten korkarak papalık söylemlerine uyulmaması çağrısında bulunulmuştur. (Fidem catholicam: 274-278). Din adamları heyeti tarafından kaleme alınan ve sonrasında Ludwig tarafından imparatorluk mührüyle resmîyet kazanan *Fidem catholicam* belgesi Frankfurt Katedrali'nin kapısına asılarak halka duyurulmuştur (Berthold, 1960: 253-271).

Ludwig'in imparatorluğunun yasalasma sürecinde din adamlarının teolojik katkısının yanında, bölgesel yöneticilerin yani Alman seçmenlerin siyasi desteği de çok önemli olmuştur. Adeta İtalyan şehirlerine özenen Alman şehir yöneticileri ulusal bir duyarlılıkla bir araya gelmiş ve *Lucit iuris*'e ilham oluşturan metni meydana getirmişlerdir. Mainz Başpiskoposu Heinrich, Könlü Walram, Trierli Balduin, Kont Palatine Ruprecht, Saksonya Dükü Rudolf ve Brandenburg Uçbeyi Ludwig'den oluşan altı kişinin 16 Temmuz 1338 tarihinde Ren Nehri üzerindeki Rhens köyü yakınlarındaki Baumgarten'de buluşması üzerine “Kurverein von Rhens” kurulmuş ve imparatorluğun sadece seçime dayalı olduğu karara bağlanmıştır (Moeller, 1914: 122-130):

“Bir kimse, imparatorluğun seçmenleri tarafından veya bu prenslerin sayısal çoğunluğu tarafından Roma Kralı seçilir seçilmez, ihtilaf halinde bile olsa, imparatorluğun mal ve haklarının idaresi veya kral unvanını kabul etmek için Apostolik makamdan herhangi bir atama, tanıma, onay veya yetkiye ihtiyacı yoktur. Ayrıca; bu nedenle, seçilen kişinin mutlaka adı geçen makama başvurması gerekmez, çünkü imparatorluğun prens seçmenleri tarafından oybirliği veya oy çokluğuyla seçilenlerin kraliyet unvanını üstlenmeleri ve imparatorluğun mülkiyet ve haklarını yönetmeleri, insanın hafızasının ötesinde bir uygulama ve gelenek olmuştur. Ve bunu söz konusu Apostolik makamdan herhangi bir onay veya izin almadan yasal olarak ve geleneklere göre yapabilir...” (Laffan, 1930: 147-148; Weinrich, 1983: 287-291).

Seçmenlerin bu kararı üç hafta sonra 1 Ağustos 1338 tarihinde Frankfurt'ta toplanan imparatorluk meclisince *Licet iuris*¹⁸ adıyla kanunlaştırılmıştır:

¹⁶ Alman Walafrid Strabo (ö. 849), ardından Laonlu Anselm (d. 1117) tarafından oluşturulduğu düşünülen ve Orta Çağ'da yaygın olarak kullanılan Kutsal Kitap tefsiri (Gigot, 1909:588).

¹⁷ Derleyicisinin *Concordia discordantium canonum* olarak isimlendirdiği ama yaygın şekilde *Decretum Gratiani* olarak bilinen bu çalışma Bologna Üniversitesi'nde teoloji profesörü olan Camaldoles keşişi Gratian tarafından Roma Hukuku ve kilise babalarının yazılarından faydalanılarak çelişkili görünen kurallara açıklık getirmek için oluşturulan bir hukuk çalışmasıdır (Van Hove, 1908: 392).

¹⁸ Belgenin *Licet iuris* şeklinde isimlendirilmesi metnin bu kelimelerle başlaması sebebiyledir. (Licet iuris: 270-271).

“Her iki hukuk türünün kanıtları imparatorluk haysiyetinin ve otoritesinin doğrudan doğruya yalnızca Tanrı’dan geldiğini ve Tanrı’nın dünyanın imparatorları ve kralları aracılığıyla insan ırkına adalet ve hukuk bahsettiğini, yalnızca seçilecek olanların seçimi nedeniyle gerçek bir imparator haline gelen imparatorun başka hiçbir şeyin onaylamasına ve tanınmasına ihtiyaç duymadığını çünkü İsa Mesih’in “Tanrı’nın olan Tanrı’ya ve imparatorun olan Sezar’a verilmesini” emrettiği gibi, dünya meselelerinde hiç kimsenin ondan daha yüksek bir güce sahip olmadığını; aksine tüm ulusların onun emrinde olduğunu açıkça belirtmesine rağmen bazıları açgözlülüğün ve hırsın körlüğüne yenik düşerek bazıları da kutsal yazıları doğru anladıklarını iddia ederek doğru anlayış yolundan sapdılar. Şimdi kötü ve kınanabilir yorumlarla, iğrenç iddialarla, imparatorluk otoritesine, seçmenlerin, imparatorluğun diğer prenslerinin ve sadıklarının haklarına karşı meydan okudular; imparator olarak seçilen kişinin Papa veya Apostolik Makam tarafından önceden onaylanmadıkça, tanınmadıkça ve pekiştirilmedikçe gerçek imparatorların ve kralların seçime dayanmadığını yanlış ve aldatıcı bir şekilde iddia ettiler. Böyle korkunç iddialar ve zararlı doktrinlerle, kötü eski düşmanı yani ihtilafı, kavgaları ve isyanı kışkırtmak istiyorlar. Bu nedenle, böyle büyük bir felaketten kaçınmak için, seçmenlerin ve imparatorluğun diğer prenslerinin tavsiyesi ve onayı ile ilan ediyoruz ki: imparatorluk haysiyeti ve otoritesi doğrudan yalnızca Tanrı’dan gelir ve çok eski zamanlardan beri tanınan imparatorluğun yasa ve geleneklerine göre aşağıdakiler geçerlidir.

İmparatorluğun seçmenlerince oybirliği ya da oy çokluğuyla imparator ya da kral olarak seçilen kişi, yalnızca gerçek Kral ve Roma İmparatoru seçimi nedeniyle derhal bu şekilde kabul edilir ve tayin edilir. İmparatorluğun tüm tebaası ona itaat etmelidir; imparatorluğun mallarını ve haklarını yönetmek ve gerçek bir imparatorun yapması gereken diğer her şeyi yapmak için tam yetkiye sahiptir. Ve bunun için ne papa veya Apostolik makam ne de başka biri tarafından onay, yetki veya tanınma gerekmez. Sonsuza dek geçerli olacak bu yasayla karar veriyoruz ki; seçmenler tarafından oybirliğiyle ya da çoğunluk tarafından imparator olarak seçilen kişinin yalnızca seçime dayanarak herkes tarafından gerçek ve meşru imparator olarak kabul edilmeli ve muamele görmelidir. İmparatorluğun tüm tebaası ona itaat etmeli, imparatorluk idaresini ve yargı yetkisini ve imparatorluk otoritesinin tamamını elinde bulundurmalıdır. Herkes de onun sahip olduğu hâkimiyete ve bu tür yargı yetkisine itaat etmeli ve bu açıklamaya sıkı sıkıya bağlı kalmalıdır. Ama kim burada veya bunların bir kısmında beyan olunan, hükme bağlanan ve emredilen hususlara veya bunların bir kısmına karşı bir şey ileri sürer veya ifade etme hürriyetini kullanırsa, bu durumda, imparatorluktan aldığı tüm fişleri, bizim ya da seleflerimizin kendisine verdiği tüm lütufları, egemenlikleri, ayrıcalıkları ve özgürlükleri derhal geri alınacaktır. Ayrıca o vatana

ihnet suçunu işlemiş kabul edilecek ve vatan hainlerine uygulanan tüm cezalara tabi olacaktır.

Bu yasa, 6 Ağustos’ta, Rab’bin 1338 yılında, krallığımızın 23. yılında, ancak imparatorluğumuzun 11.yılında şehrimiz Franchvurt’ta hazırlanmış ve yayınlanmıştır.” (Licet iuris: 270-71; Laffan,1930:147-148; Weinrich,1983: 291-293).

Licet iuris metni, seçmenler tarafından kral seçilen kişinin aynı zamanda Roma İmparatoru olduğunu kabul etmesi bakımından önemlidir; zira bu kanuna göre artık papanın imparatora taç giydirmesine gerek kalmamıştır: “*ex sola electione est verus rex et imperator Romanorum censendus et nominandus*” yani “tek başına seçimle Romalıların gerçek bir kralı ve imparatoru olarak kabul edilecek ve aday gösterilecektir.” Burada “*coronatus et extunc imperator vocatus*” denilerek imparatorluk taç giyme törenine kadar olan zamanda kralların henüz imparator olmadığı eklenmiştir. Devamında: “*imperiale dignitatem et potestatem immediate a solo deo ab initio processiss*” yani “İmparatorluk haysiyeti ve gücü, başlangıçtan itibaren doğrudan yalnızca tanrıdan gelir” denilerek tanrı ile imparator arasında papanın aracı rolü kesin olarak reddedilmiş ve seçimle gelen kralın imparatorluğunu bizzat tanrıdan aldığı kabul edilmiştir (Zeumer, 1905:103).

Bu haliyle *licet iuris* alışılmışın dışında bir karar vererek Ludwig’in papalık makamıyla olan mücadelesinde yeni bir dönüm noktası meydana getirmiştir. İhlali neticesinde ihanet suçuyla cezalandırılacağı ifade edilen bu kanun 1347’de Ludwig’in ölümü sonrası yeni Kutsal Roma-Germen İmparatoru IV. Karl tarafından çıkartılan *Goldene Bulle*’de (1356) de yerini almıştır. S. Krafzik’in yorumuyla, seçmenleri bir tür parlamenter hükümet haline getiren ve Roma-Germen İmparatorluğunu adeta bir anayasal monarşiye dönüştüren bu kanun papalık karşısında imparatorun elini oldukça güçlendirmiştir. Ancak *Licet iuris* imparatorluğun elini ne kadar güçlendirmiş olursa olsun, imparatorluğu papalık makamından tamamen ayırmayı başaramamış; papanın elinden imparatorluk tacı giyen son kişi ancak 200 yıl sonra 1530 yılında Kutsal Roma-Germen İmparatoru V.Karl olmuştur. (Krafzik, 2011: 8-10)

SONUÇ

Kutsal Roma-Germen İmparatorluğu’nun başlangıcından itibaren din adamlarının atanması ve imparatorun papa tarafından onaylanması konularında baş gösteren hâkimiyet çatışması Ludwig döneminde de tüm sertliğiyle devam etmiştir. Kiliseyi imparatora boyun eğen bir kurum haline getirmeye çalışan imparatorlara karşın papalar tanrısal yetki iddiasıyla imparatorları kiliseye tabi kılmaya çalışmıştır. Kutsal Roma-Germen İmparatoru IV. Ludwig’de olduğu gibi imparatorlar bunu sıklıkla anti-papa seçimi ve askeri güçle sağlamaya çalışırken, Papa

XXII. Johannes'de olduğu gibi papalar da buna dini söylem ve aforoz silahıyla karşı koymaya çalışmıştır.

Yalnızca dini ve dünyevi gücün hâkimiyet mücadelesi olarak görülemeyecek olan bu çatışmada bazı dini güçler imparatorun tarafında yer alırken, bazı siyasi güçler de papayı desteklemiştir. Papaya muhalif olan din adamları, İtalyan ve Alman şehir idarecileri hatta Fransa krallığı bile Papa XXII. Johannes ile Kutsal Roma-Germen İmparatoru IV. Ludwig' in mücadelesinde taraf olmuşlardır. Papalık makamının Avignon'a taşınması, papa ve imparatorun fiili çatışma alanı olan İtalya'daki şehir devletlerinin her iki güce karşı bağımsızlık mücadelesine girişmesi ve imparatoru destekleyen Alman seçmenlerin ulusal çıkarlarını ön planda tutması gibi sürekli değişen dinamikler her iki gücün sabit bir kitleyi arkasında tutamamasına ve net bir sonuca ulaşamamasına neden olmuştur.

Tüm bunların neticesinde Ludwig bu çatışmayı imparatorluk lehine sonuçlandırarak önemli adımlar atmıştır. Öncelikle papanın onayı şart koşan hükmüne ve aforoz tehdidine *Sachsenhusana* temyiziyle karşılık vermiş; ardından da çıkardığı *Licet iuris* yasasıyla papanın rolünü tamamen yok saymıştır. Ludwig, *Licet iuris* ile imparator olmanın tek şartının seçmenler tarafından kral seçilmek olduğunu yasalaştırarak, papalık makamının şimdiye kadar imparatorlara dayattığı papanın onayı şartını kaldırmış ve papa-imparator çatışmasında yeni bir evre başlatmıştır.

KAYNAKÇA

Orta Çağ Kaynakları:

Chronicae Bavaricae Saeculu XIV, Monumenta Germaniae Historica Scriptores rerum Germanicarum, in usum scholarum seperatim editi, Herausgegeben von Georg Leidinger, Hahnsche Buchhandlung, Hannover und Leipzig, 1918. MGH SS rer. Germ. 19 (dmgh.de) (Erişim Tarihi: 19.05.2022).

Chronica Mathiae de Nuwenburg, Monumenta Germaniae Historica Scriptores rerum Germanicarum, Nova series, Tomus IV., Herausgegeben von Adolf Hofmeister, Weidmannsche Buchhandlung, Berlin, 1924-40. MGH SS rer. Germ. N. S. 4 (dmgh.de) (Erişim Tarihi: 19.05.2022).

Fidem catholicam, Monumenta Germaniae historica Constitutiones et acta publica imperatorum et regum. Dokumente Zur Geschichte Des Deutschen Reiches Und Seiner Verfassung (1336-1339): Bearbeitet Von Michael Menzel: 7.1, Harrassowitz Verlag-Wiesbaden 2013, 271-281. MGH Const. 7,1 (dmgh.de) (Erişim Tarihi: 19.05.2022).

Giovanni Villani, *Nuova Cronica*, ed. G. Porta, Fondazione Pietro Bembo/Guanda, Parma, 1991.

Heinrich von Diessenhofen, *Historia ecclesiastica nova*, Tholomeus von Lucca *Historia ecclesiastica nova*, Nebst Fortsetzungen bis 1329, Herausgegeben von Ottovio, Hahnsche Buchhandlung, Hannover, 2009, 689-701. MGH SS 39 (dmgh.de) (Erişim Tarihi: 19.05.2022).

Johannis Vitodurani Chronica, Monumenta Germaniae Historica Scriptores rerum Germanicarum, Nova series, Tomus III, Herausgegeben von Friedrich Baethgen, Weidmannsche Buchhandlung, Berlin, 1924. MGH SS rer. Germ. N. S. 3 (dmgh.de) (Erişim Tarihi: 19.05.2022).

Licet iuris, Monumenta Germaniae historica Constitutiones et acta publica imperatorum et regum. Dokumente Zur Geschichte Des Deutschen Reiches Und Seiner Verfassung (1336-1339): Bearbeitet Von Michael Menzel: 7.1, Harrassowitz Verlag-Wiesbaden 2013, 270-271. MGH Const. 7,1 (dmgh.de) (Erişim Tarihi: 19.05.2022).

Sachsenhusana, Monumenta Germaniae historica Constitutiones et acta publica imperatorum et regum. Inde ab a. MCCCXIII Usque ad a.MCCCXXIV, Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani, 1909-1913, 722-754. MGH Const. 5 (dmgh.de) (Erişim Tarihi: 19.05.2022).

Modern Kaynaklar:

Ağaoğulları, M.A.; Köker, L. (1991), *Tanrı Devletinden Kral-Devlete*, Ankara: İmge Kitabevi.

Ağaoğulları, M.A.; Köker, L. (1998), *İmparatorluktan Tanrı Devletine*, Ankara: İmge Kitabevi.

Arnold, J. H. (2019), *Ortaçağ Tarihi Nedir?*, (Çev. Kahraman Şakul), İstanbul: İslık Yayınları.

Becker, H.J. (1970), "Das Mandat 'Fidem catholicam' Ludwig des Bayern von 1338", *Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters*, 26, 454-512.

Berg, M. (1987), *Der Italienzug Ludwigs des Bayern. Das Itinerar der Jahre 1327-1330, Quellen und Forschungen aus Italienischen Archiven und Bibliotheken*, 67, 142-197.

Berthold, O. (1960), *Kaiser Volk und Avignon Ausgewählte Quellen zur antikurialen Bewegung in Deutschland in der ersten Hälfte des 14. Jahrhunderts*, Berlin: Rütten&Loening.

Boehmer, F. J. (1843), *Johannes Victoriensis und Andere Geschichtsquellen Deutschlands im Vierzehnten Jahrhundert*, Stuttgart: J. G. Cotta'scher Verlag.

Çoban, B.Z. (2009), *Geçmişten Günümüze Papalık*, İstanbul: İnsan Yayınları.

Dunford, D. (1908), "Canon", Charles G. Herbermann (Ed.), *The Catholic Encyclopedia*, New York: Robert Appleton Company, Vol. III, 252-255.

Durmaz, S. (2011), "Yüksek Ortaçağ'da Papa-İmparator Çatışması: Kılıç ile Âsâ'nın Savaşı", *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 1: 1, 93-120.

Felten, W. (1900), *Forschungen zur Geschichte Ludwigs des Bayern*, Neuss, Druck von L. Schwann.

Friedensburg, W. (1887), *Quellen zur Geschichte Kaiser Ludwig's des Baiern*, Vol. II, Leipzig: Verlag von Franz Duncker.

Gigot, E. F. (1909), "Glosses", Charles G. Herbermann (Ed.), *The Catholic Encyclopedia*, New York: Robert Appleton Company, Vol. VI, 586-588.

Gillespie, A. (2016), *The Causes of War: 1000 CE to 1400 CE*, Vol. II, Hart Publishing: Oregon, Oxford, Portland.

Krafzik, S. (2011), "Licet iuris – Gefecht um die Macht zwischen Kaiser und Papst", *Journal on European History of Law*, 2: 2, 6-10.

Laffan, R.G.D. (1930), *Select Documents Of European History 800-1492*, New York: Henry Holt And Company.

Menzel, M (1997), "Quellen zu Ludwig dem Bayern", *Zeitschrift für Bayerische Landesgeschichte (ZBLG)*, 60, 71-86.

Moeller, R. (1914), *Ludwig der Bayer und die Kurie im Kampf um das Reich*, Berlin: Emil Ebering.

Müller, K. (1879), *Der Kampf Ludwigs des Baiern mit der römischen Curie*. Ein Beitrag zur kirchlichen Geschichte des 14. Jahrhunderts, Vol. I, Tübingen: H.Laupp.

Pflugk-Harttung, J. (1900), *Der Johanniter- und der Deutsche Orden im Kampfe Ludwigs des Bayern mit der Kurie* Leipzig: Verlag von Duncker & Humblot.

Preger, W. (1886), "Die Politik des Papstes Johann XXII. In Bezug auf Italien und Deutschland", *Abhandlungen der Historischen Klasse der Königlich-Bayerischen Akademie der Wissenschaften*, 17: 3, 502-593.

Preger, W. (1877), "Der kirchenpolitische Kampf unter Ludwig dem Baiern und sein Einfluss auf die öffentliche Meinung in Deutschland", München: Verl. der Akademie 14:1, 1-70.

Schaper, M. (1888), *Die Sachsenhäuser Appellation von 1324*, Universität Greifswald, Inaugural -Dissertation zur Erlangung der Doctorwürde eingereicht von der Philosophischen Facultat, Berlin: Buchdr. von C. Rehm.

- Serdar, M. (2018), "Papa II. Urban'ın Papalığı Esnasındaki Siyasi ve Dini Meseleler Karşısındaki Tutumu", Ayşe Atıcı Arayancan (Ed.), Orta Çağ'da Din ve Devlet, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, s. 201-224.
- Serdar, M. (2021), "Orta Çağ Avrupası'nda Papalık", Özlem Genç (Ed.), Orta Çağ Avrupa Tarihi, Niğde: Talebe Yayınları.
- Thomas, H. (1993), Ludwig der Bayer [1282-1347] Kaiser und Ketzer, Germany: Verlag Friedrich Pustet.
- Tuncer, A. (2018), "Yerel Yönetimlerin Kökeni Bağlamında İtalyan Şehir Devletlerinde Yönetim Ve Aktörler" Journal of Political Administrative and Local Studies, 1: 1, 1-18.
- Ülgen, P. (2018), "Orta Çağ'daki Kral-Papa Çatışmalarının Din ve Siyasete Etkisine Bir Örnek: III. Alexander ve Friedrich Barbarossa", Ayşe Atıcı Arayancan (Ed.), Orta Çağ'da Din ve Devlet, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, s. 279-304.
- Van Hove, A. (1908), "Corpus Juris Canonici", Charles G. Herbermann (Ed.), The Catholic Encyclopedia, New York: Robert Appleton Company, Vol. IV, 391-394.
- Waley, D.; Dean T. (2021), İtalyan Şehir Cumhuriyetleri, (Çev. Hamit Çalışkan), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Weinrich, L. (1983), Quellen zur Verfassungsgeschichte des Römisch-Deutschen Reiches im Spätmittelalter (1250 – 1500), Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Zeumer, K. (1905), "IV. Ludwigs des Bayern Königswahlgesetz 'Licet iuris' vom 6. August 1338", Neues Archiv der Gesellschaft für Ältere Deutsche Geschichtskunde, 30: 1, 85-112.

EXTENDED ABSTRACT

After the fall of the Western Roman Empire, Pope III. Leo's crowning the Germanic Charlemagne with the Roman Emperor crown in 800 made the emperor a power subject to the church beyond giving a political protector to the church. Thus, unlike the Eastern Roman Empire, which was completely under the control of the emperor, the church became the sole ruler of both the religious and the secular realm.

By the eleventh century, interventions began in the domination of the church in the worldly sphere, and the emperor and the pope often clashed. The most famous of these encounters is the struggle of the Holy Roman German Emperor Heinrich IV and Pope Gregorius VII, also known as the "crisis of appointment", which eventually ended with him "walking to Canossa", that is, Heinrich asking for forgiveness from Pope Gregorius in 1077. Although the conflict between the two powers was tried to be controlled for a while with the 1122 Worms Concordat, it broke out again during the reign of Emperor Friedrich Barbarossa and Pope Alexander III, and the two powers came face to face again. This time it was the Peace of Venice (1177) that brought the parties together.

The conflict of dominance, which emerged from the beginning of the Holy Roman German Empire on the appointment of the clergy and the approval of the emperor by the pope, continued with all its severity during the reign of Emperor Ludwig IV. Despite the emperors who tried to make the church an institution subservient to the emperor, the popes tried to subordinate the emperors to the church with the claim of divine authority. As in the case of the conflict of Emperor Ludwig and Pope Johannes, the emperors often tried to achieve this with military force, while the popes also tried to counteract this with religious rhetoric and the weapon of excommunication. The struggle of the Holy Roman German Emperor Ludwig IV and Pope Johannes XXII, which is the subject of the article, is a sample of the usual pope-emperor conflict, but has a different process shaped by the changing religious and political dynamics of the Late Middle Ages. In this context, the results of this conflict have been different for both sides.

In 1314, after the death of Emperor Heinrich VII, Duke Ludwig of Bavaria and Duke Friedrich of Austria, supported by the pope, fought for the vacant imperial throne, and then when Friedrich was defeated at the battle of Mühldorf in 1322, Duke Ludwig of Bavaria declared himself emperor without waiting for the approval of the pope. Pope Johannes XXII wrote a letter to Ludwig in response to Ludwig's act in late 1323, ordering him to give up the empire and appear before him and answer within three months, and when he did not receive an answer, he excommunicated Ludwig on March 23, 1324 and declared that he had taken the empire from him. Ludwig's response to this strict attitude of the pope was very harsh, and with the Sachsenhausen Appealation, published on May 22, 1324, he accused the pope of usurping worldly power and religious heresy. Then, Ludwig, who wanted to make his empire accepted by force of arms, organized an expedition to Italy and came to Rome and elected a new pope, declaring that he had dismissed the current pope. Ludwig was crowned emperor in Rome on January 17, 1328, and returned to Germany in 1330 after trying to strengthen imperial rule in Italy for a while longer. With the support of the German princes and bishops, who were disturbed by the disagreement between the two powers and found the emperor right in this regard, *Fidem catholicam* was declared on 18 May 1338 and then *Licet iuris* on 6 August 1338. An important step was taken in terms of making the empire independent from the papacy, especially with the *Licet iuris* stating that the majority of the prince-bishop electorate in Germany did not need to be approved by the papacy. At this point, the conflict between Emperor Ludwig and Pope Johannes did not result in an agreement in favor of the church as usual. At the same time, this conflict showed that both the church was losing power and the imperial authority over the Italian cities was not as strong as before. The article tried to deal with the power struggle of the Holy Roman German Emperor Ludwig IV and Pope Johannes XXII, who set a sample for the pope-emperor conflict in the middle ages, together with its causes and consequences, and tried to shed light on all aspects of this struggle in the light of the sources of the period and modern studies.

WAQFS OF THE OTTOMAN-ERA TOKAT RÜSTEM ÇELEBİ MOSQUE

Prof. Dr. Ali AÇIKEL^{1*}

¹Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, TOKAT.

*E-mail: ali.acikel@gop.edu.tr

⁺ORCID: 0000-0001-9477-6923.

Abstract-Tokat is one of the oldest cities in Anatolia, which was home to many ancient civilizations. In the city of Tokat, which entered into the Turkish domination at the late XIth century, a large number of religious, social, economic, and cultural artifacts such as mosques, small mosques, seminary schools, soup kitchens, lodges, inns, public baths, and tombs were constructed during the Danismendid, Seljukid, and Ottoman periods. The fact that Tokat is on the east-west and south-north road route in Anatolia, having a rich socio-economic potential with its mild climate and fertile agricultural lands has a great role in bringing these works into the body. In addition, the fact that half of the 70 Muslim neighborhoods in the period 1455-1574 had the names of mosques and masjids reflects the religious identity of the city. Thanks to this rich socio-economic potential, the functioning of religious, social, cultural and economic monuments that have been established in Tokat has been made possible with the help of waqf funds.

In this article, Rustem Çelebi Mosque waqfs will be discussed as an case study among the rich foundation works available in Tokat during the Ottoman period. Although there are some individual studies about this mosque waqfs, these studies do not examine the waqf revenues of this mosque from the beginning to the present day. Waqf revenues are vital for the mosque to continue its function. This mosque is one of 17 mosques built in the city center of Tokat between XII and XXth centuries and was probably built in the second half of the XVth century. In the following periods, it has undergone some repairs and has survived to the present day. Modest waqf funds have been allocated by the founder for the maintenance and repair of the mosque and the salaries of its duties. In addition, some beneficiaries have established additional foundations for the mosque. The aim of the study is to contribute to the socio-cultural history of Tokat by addressing the foundations of Rustem Çelebi Mosque in all aspects.

Keywords: Ottoman, Rustem Çelebi Mosque, Tokat, Waqf.

OSMANLI DÖNEMİ TOKAT RÜSTEM ÇELEBİ CAMİİ VAKIFLARI

Öz-Tokat, birçok kadim medeniyete ev sahipliği yapmış Anadolu'daki en eski şehirlerden biridir. XI. asrın sonlarında Türk hâkimiyetine giren Tokat şehrinde Dânişmendli, Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinde cami, mescit, medrese, imaret, zâviye, han, hamam ve türbe gibi çok sayıda dinî, sosyal, ekonomik ve kültürel eserler inşa edilmiştir. Bu eserlerin vücuda getirilmesinde Tokat'ın Anadolu'da doğu-batı ve güney-kuzeye giden yol güzergâhında bulunması, ılıman iklimi ve verimli tarım toprakları ile zengin bir sosyo-ekonomik potansiyele sahip olmasının rolü büyüktür. Ayrıca 1455-1574 döneminde 70 civarındaki Müslüman mahallesinden yarısının cami ve mescit isimleri taşıması şehrin dinî kimliğini yansıtmaktadır. Bu zengin sosyo-ekonomik potansiyel sayesinde Tokat'ta tesis edilmiş olan dinî, sosyal, kültürel ve iktisadî eserlerin işleyişi ise vakıf akarlar yardımı ile mümkün olmuştur.

Bu makalede Osmanlı döneminde Tokat'ta mevcut olan zengin vakıf eserleri arasından örnek bir çalışma olarak Rüstem Çelebi Camii vakıfları ele alınacaktır. Bu cami vakıfları hakkında bazı çalışmalar bulunmakla birlikte bu çalışmalar başlangıcından günümüze caminin tüm vakıf akarlarını incelememektedir. Vakıf gelirleri caminin işlevini sürdürebilmesi için hayati öneme sahiptir. Bu cami XII-XX. asırlar arasında Tokat şehir merkezinde inşa edilen 17 camiden biri olup muhtemelen XV. yüzyılın ikinci yarısında inşa edilmiştir. Sonraki devirlerde bazı onarımlar geçirmiş ve günümüze kadar ayakta kalabilmiştir. Caminin bakım ve onarımı ile görevlerinin maaşı için vakıfı tarafından mütevazı vakıf akarlar tahsis edilmiştir. Ayrıca bazı hayır sahipleri cami için ilave vakıflar kurmuşlardır. İncelemenin amacı, Rüstem Çelebi Camii vakıflarını bütün yönleriyle ele alarak Tokat'ın sosyo-kültürel tarihine katkı sağlamaktır.

Anahtar kelimeler: Osmanlı, Rüstem Çelebi Camii, Tokat, Vakıf.

1. INTRODUCTION

During the XII-XIVth centuries, a large number of religious, social, economic, and cultural waqf works were established in the city of Tokat in the times of the Danishmend and Seljuks (Uzunçarşılı, 1927; Yinanç, 1998; Gökbilgin, 1974; Turan, 1980; Wolper, 1994; Kucur, 1993). These construction activities in the city began since the beginning of the XVth century have continued to increase during the Ottoman period. Land registry registers, waqfs charters (waqfiyyas), waqf registers, other archival documents and historical artifacts that have survived to this day confirm this fact. The multiplicity of these works is, in a way, related to the material and socio-cultural wealth of the city of Tokat. This material and socio-cultural wealth is due to the fact that the city is on the east-west and south-north road route in Anatolia, its climate is temperate, and its agricultural land is fertile. In addition, the fact that half of the 70 Muslim neighborhoods in the period 1455-1574 had the names of mosques and masjids reflects the religious identity of the city (Şimşirgil, 1990: 48-51; 259-315; Genç, 2000: 272-291). This social and economic potential of the city has allowed the establishment of a large number of waqf works from the past to the present and to provide services without interruption.

Religious, social, cultural, and economic works that were established in Tokat, as well as throughout the Ottoman country, were financed by waqfs. The meaning of the word “waqf” as a term is that a money or property is allocated directly and indirectly for the benefit of society in order to earn rewards in afterlife¹. This allocation can be in the form of making religious, charitable, and economic works and linking sufficient revenues for their needs. The foundation revenues for foundation works consists of allocating funds, state-owned land taxes, property real estate rents, and money foundations.

In this study, the focus will be on the waqfs of the Rustem Çelebi Mosque, probably built in the second half of the XVth century in Tokat. Although there are some studies (Gabriel, 1934: 87-88; Uysal, 1987: 326-327; Seçgin, 1993: 114-115; Şimşirgil, 1990: 101; Şimşirgil, 2003: 94; Gündoğdu and others, 2006: 83-88; Erkara, 2010: 77-93; Akyüz and others, 2010: 94) about this mosque and its waqfs, no special study has been done to address all the waqfs of the mosque. Most of these studies were conducted by art historians and focused on the architectural features of the mosque. The works that mention the waqfs of the mosque were based on a certain century or time period and used limited resources. According to our determinations, from XIIth to XXth centuries, 17 mosques² have been built in the city center of Tokat, and one of them is Rustem Çelebi Mosque. The

Rustem Çelebi Mosque, which was called the “masjid” until the end of the XVIth century, was described as a “mosque” (camii) in the following periods. The large structures that Friday prayers and “Eid” prayers are performed with the time prayers and that have a pulpit for the orator (hatip) to read the sermon are called mosques, places of worship that do not have a pulpit, that is, where Friday prayers are not performed are called masjids (Önkal and Bozkurt, 1993: 46-56).

In this article, general information describing the mosque was given first, and then its waqfs were focused on. Since the architectural features of the mosque are the subject of many studies, they are not repeated and are only summarized. At the end of the study, a general evaluation was made. The sources of the study are archival materials of the period and modern research Works (articles and books). The main purpose of the review is to consider the Rustem Çelebi Mosque waqfs as a whole based on first-hand sources and to contribute to the religious and social history of Tokat in particular and to the history of Ottoman civilization in general.

2. History of Rustem Çelebi Mosque

The mosque, which was named as “Masjid-i Katib Rustem Çelebi” in the Land Registry Registers of the Rum province of 1485-1574³ and “Masjid-i Rustem” in the Ewqaf Register of the Rum province of 1574⁴, was built in the Neighborhood of Rustem Çelebi (Şimşirgil, 1990: 101). In the current literature, it is also introduced as “Stubby Minaret Mosque” (Güdük Mire Camii) due to the fact that its minaret is short, that is, stubby⁵. In the supplementary foundation dated Beginnings of Cemaziyelahir 1053/17-26 August 1643 of Osman Bey the Musketeer b. Haydar Bey, some incomes were allocated for duties of preaching (vaizlik) and reading surahs (devirhânlik) in the Stubby Minaret Mosque (Tunca, 2000: 47-48; Açık and Sağır, 2005: 219). In the Hurufat Registers found in the Archives of the General Directorate of Waqfs, there are many appointment records for the duties of Devirhanship and Friday muezzinship at the Rustem Çelebi Mosque to be obtained fees from the Osman b. Haydar Waqf. This information also reveals that the Rustem Çelebi Mosque and the Stubby Minaret Mosque are the same structure.

On the other hand, a register⁶ found in the Waqf Registers Classification in the Ottoman Archive of the Presidency of the State Archives also counts the Stump Minaret Mosque located at the end of the Çay Cemetery among the mosques damaged by the flooding⁷ of the Çay Strait creeks to the east of Tokat in 19 Rebiülevvel 1279/September 14, 1862. From this information, it is understood that there is another mosque named after the

¹ For different definitions of the foundation, see Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, Dersa'adet 1317, p. 1495-6; Bahaeddin Yediyıldız, “Vakıf”, *İslam Ansiklopedisi (İA)*, V, 13, İstanbul 1986, p. 153; The same author, *XVIII. Yüzyılda Türkiye’de Vakıf Müessesesi Bir Sosyal Tarih İncelemesi*, Ankara 2003, p. 8-10; Mithat Sertoğlu, *Osmanlı Tarih Lügati*, İstanbul 1986, p. 105.

² Six of these mosques have not survived to the present day (Güzelaşçı, Hacı Ömer, Hoca Cüneyd, Hoca Ömer and Kale mosques), the other 11 mosques (Acebşir, Ali Pasha, Garibler, Genç Mehmed Pasha, Hatunije, Hoca Behzad, Horuş, Mahmud Pasha, Rustem Çelebi, Sultan Murad/Ulu, Takyeciler mosques) are still open for worship.

³ BOA. TD 19, p. 101; BOA. TD 79, p. 185; BOA. TD 387, p. 454; BOA. TD 287, p. 261; TK. KKA. TD 14, p. 267a-b.

⁴ TK. KKA. TD 583, p. 26b.

⁵ Ferit Acunsal, *Gerçeklerin Diliyle Tokat*, İstanbul 1947, p. 82; <https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/tokat/kulturenvanteri/rustem-celebi-camii-guduk-minare-camii>.

⁶ BOA. EV. d. 17971, p. 1.

⁷ For detailed information about this flood, see Hüseyin Baha Öztunç, “1908 Büyük Tokat Seli”, *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 2, Sayı: 4, Temmuz-2012, p. 180-181.

Stubby Minaret Mosque in the Çay Quarter. Since the mosque does not have an inscription, no exact information about the identity of the builder and the date of its construction has been reached. A. Gabriel, based on its plan and the brick and stone decorations on the western facade, suggests that the structure may have been built in the first half of the XVth century (Gabriel, 1934: 88). This idea is also supported by some art historians (Seçgin, 1993: 114-115; Uysal, 1987: 326-327; Gündoğdu and others, 2006: 83; Erkara, 2010: 93). On the other hand, it is likely that Kâtip Rustem, who gave the name to the mosque, and Hoca Rustem, who was named Hoca Rustem Neighborhood in Tokat, registered in the Land Registry Registers for the period 1485-1574, were the same person. Based on this information, it can be suggested that the mosque may have been constructed in the second half of the XVth century. In addition, it is understood from the titles of “clerk” and “teacher” attributed to the builder Rustem that he belongs to the learned class.

Rustem Çelebi Mosque is a small rectangular building measuring 17x9.40 meters, covered by two small domes of the same size to the east and west of it with a large dome in the middle. The domes were later covered with a tiled wooden roof. It has a single minaret built of brick adjacent to the south facade. Rubble stone and brick were generally used in the structure⁸. According to the unified accounting register for the period 1884-1901, which is located in the Archive of the Tokat Regional Directorate of Waqfs of the mosque, 1360 kuruş and 40 para were spent on the repair of the mosque, which was in disrepair⁹. The mosque, which exists today, is located on Rustem Çelebi Street in the Camiikebir Quarter¹⁰.

3. The Waqfs of the Rustem Çelebi Mosque

Together with its first foundation established in the second half of the XVth century, there are some waqfs established by other charitable individuals over time for the tasks set up in accordance with the needs of this mosque. Here the first foundation of the mosque will initially be focused on.

3.1. The First Waqf of Rustem Çelebi Mosque

It is recorded that this mosque foundation, which does not have a charter (waqfiya), received half of the malikane¹¹ income of the Kagay village subject to the sub-district of Kazabad in the Land Registry Registers for the period 1485-1574. The amount of the malikane share is not

indicated in these records. Only in the Detailed Summary Register No. 387 dated 1530, the malikane share of the Kagay village is 1119 asper, half of which 559,5 asper belongs to Rustem Çelebi Masjid¹². The first collective information about the waqf revenues and officials of the mosque is contained in the Waqfs Register of 1574. The information in this register is shown in Table 1 below.

Table 1. Revenues of Rustem Çelebi Masjid Foundation for the Year 1574¹³

Revenues	Asper(Akçe)
the annual rent of 6 shops (in Atpazarı), for the imam of the masjid	636
the annual rent of 7 houses (in the quarter of Rüstem Çelebi), for the imam of the masjid	54
the annual rent of 1 garden (around the Barracks), for the imam	20
the annual rent of one piece of ground (near Derbend) is conditional on the imam	0
Half of the share of the manor of the village of Kagay (subject to Kazabad)	0
1 house (around Rustem Çelebi Masjid) where the imam resides.	0
Total	710

As can be seen from the Table 1, the revenues of the mosque waqf consist of the annual rent of a certain number of buildings and land in 1574, as well as half a share of the malikane of the village of Kagay. As an expense, only the annual salary of Mevlana Mesud, an imam with 3 akçe per day in the mosque is displayed. In the statement about the village of Kagay, which was included in the income in the Waqfs Register of 1574, it was stated that after half of the manor shares were spent on the needs of the masjid, half of the rest would be given to the imam and the other half to the muezzin. From this information, it is understood that a muezzin also works at the masjid.

The accounting records for XVIIth and XVIIIth centuries of the Rustem Çelebi Mosque foundation have not been available in our archives. For this reason, it is not possible to make an assessment of the incomes and expenses of the said foundation. However, there are records of the appointments belonging to the officials of this mosque in the Hurufat Registers kept in these centuries and contained in the Archives of the General Directorate of Waqfs. To give a few examples of these assignment records, for example, the duty of Ahmed Efendi, who worked as an orator (hatip) at Rustem Çelebi Mosque with 3 asper daily, was renewed with the warrant of appointment dated Rebiülahir 1103/December 1691¹⁴. According to the other warrant of appointment dated Ramadan 1104/May 1693, Mustafa Efendi, who served as a muezzin at the Rustem Çelebi Mosque with 1 asper per day, was re-appointed to the same post¹⁵. According to another warrant record of appointment dated Shawwal 1109/April 1698, Ahmed Efendi was assigned to the said mosque as cleaner (ferraş) with 1 asper per day¹⁶. Finally, on the death without leaving a male son of Ali b. Mustafa, who served as an orator (hatip) in the same mosque for a fee of 6 kuruş a year, Hafız Mehmed Efendi was replaced

⁸ About the architectural features of the mosque, see A. Gabriel, 1934: 87-88; Uysal, 1987: 317-327; Gündoğdu and others, 2006: 84-88; Erkara, 2010: 77-93; Akyüz and others, 2010: 94.

⁹ T. VBMA. Muhasebe Defteri No. 10, p. 32.

¹⁰ https://gs.yandex.com.tr/harita/org/rustemcelebi_cami/136318710847/?ll=36.544231%2C40.316594&z=16.

¹¹ The term malikane refers to the double taxation regime applied by the Ottoman Empire in the province of Sivas and some provinces under the name of “malikane-divani system”. Since Seljuk sultans and administrators of small principalities transferred tax collection rights of many rural settlements to local notables for money or for other reasons, when Ottomans annexed the lands of Rum/Sivas province between 1393 and 1398, they began to implement a different land administration and tax system in the region by accepting tax collection rights and privileges of local notables. This financial practice received the name “manor-state system”, according to which the income of a tax unit (village or hamlet) is divided into state shares and manor shares. The state shares were allocated to the timar-owners, and the manor shares were allocated to the local gentlemen who owned the property. In other words, under this system, the villagers were paying two shares as state shares and manor shares (See Barkan, 1939: 119-184; the same author, 1980: 151-208, Özel, 1993: 60).

¹² BOA. TD 387, p. 454.

¹³ TK. KKA. TD 583, s. 26; see also Şimşirgil, 1990: 101-102.

¹⁴ VGMA. HD. No. 1121, p. 24.

¹⁵ VGMA. HD. No. 1121, p. 28.

¹⁶ VGMA. HD. No. 1140, p. 231.

with another appointment warrant dated Dhu al-Hijjah 1224/January 1810¹⁷.

Accounting records of the first half of the XIXth century related to the Rustem Çelebi Mosque Foundation are listed in the Tokat Court Register No. 53. According to the information in this register, the revenues and expenses of the foundation are given in the following table (See Table 2).

Table 2. The Incomes and Expenses of the Rustem Çelebi Mosque Foundation for the Period 1836-1840¹⁸

Revenues/Years	1836		1837		1838		1839		1840	
	Rublağ ¹⁹	Rublağ ²⁰	Kuruş	Rublağ ²⁰	Kuruş	Rublağ ²⁰	Kuruş	Rublağ ²⁰	Kuruş	
Kağay (subject to Kazabad)	125	127,5	749	130	435	94	377	37,5	474	
Total	125	127,5	749	876,5	435	2188	377	37,5 ²¹	474	

Expenses/Years	1836		1837		1838		1839		1840	
	Rublağ	Kuruş	Rublağ	Kuruş	Rublağ	Kuruş	Rublağ	Kuruş	Rublağ	Kuruş
The title of the Ministry of Awqaf	12	75	-	-	-	-	-	-	-	-
The cost of maintenance and repair of the mosque	22	0	-	-	-	-	-	-	-	-
Fee of şahne, food costs, warehouse rent, coffee and tobacco costs	25	160	83	40	-	-	-	-	-	-
Accounting fees	-	-	44	84	10	59,5	-	-	-	-
Total	59	235	127	124	10	59,5	-	-	-	-

Officers/Years	1836		1837		1838		1839		1840	
	Rublağ	Gödük ²²	Kuruş	Kuruş	Meblağ	Kuruş	Para	Kuruş	Para	
Trusteeship (1/2 share of trustee and imam and 1/2 share of muezzin)	39,5	-	-	102	80	-	-	-	-	
Trusteeship and imamship (1/4 share)	19	3	-	51	40	-	-	-	-	
Trusteeship and imamship (1/4 share)	19	3	-	51	40	-	-	-	-	
Müezzin (1/4 share)	-	-	-	51	0	-	-	-	-	
Müezzin (1/4 share)	-	-	-	51	40	-	-	-	-	
Total	79	6	514 ²³	308	-	252	30 ²⁴	414,5 ²⁵	-	

Judging by the data in the Table 2 given above, the income of the mosque foundation consisted only of half of the malikane share of a village between 1836 and 1840 years. In this accounting, the rents for shops and grounds specified in the accounting for the year of 1574 are not written down. The expenses consist of the salaries of the trustee, the imam and the muezzin in the mosque waqf, as well as the title of the Supervision of Evkaf-ı Humayun, şahne fee²⁶, foods fee for the collector, warehouse rent, coffee and tobacco costs. The title of Ministry of Ewqafs corresponds to 10% of annual income. As with all waqfs, Rustem Çelebi Mosque Foundation paid 10% of its

¹⁷ VGMA. HD. No. 541, p. 136.

¹⁸ TSS 53, 3/2, 57/2, 93/1, 133/2, 165/2.

¹⁹ Rublağ/urublağ is a unit of grain measurement of 1.5 şinik (12 kg). See Muhsin Demirci, *Kültürümüzde İskevisir Ağzı*, Ankara 2008, s. 151. This unit of measurement is still used in the rural areas of Başçiftlik and Reşadiye districts of Tokat in the form of a third of a scale.

²⁰ Because of the decline in the value of the akçe in the Ottoman Empire, it is a silver coin weighing 6 dirhams that has been cut since the time of II. Solomon (See Pakalın, 1983, II: 326).

²¹ In addition, there are 5.5 majeure (a unit of measurement) crops available.

²² An old grain measure of 12 or 15 okka. See <http://www.nedemek.org/g%C3%B6dük%C3%B6k%C3%B6k+nedir>.

²³ This amount was left to the trustee and servants of the mosque, no installment was shown.

²⁴ This amount was left to the trustee and servants of the mosque, no installment was shown.

²⁵ This amount was left to the trustee and servants of the mosque, no installment was shown.

²⁶ Şahneship refers to the fee given to the şahne, that is, the official who collects the crop fees (see Pakalın, 1983-III:305).

annual income to Ministry of Ewqafs as a supervisory share since it was a foundation that was annexed to the Ministry of Ewqafs during this period. Another point that should be noted here is that the duties of the foundation are divided into halves and quarters and that more people are employed.

Finally, there are two separate accounting records dated the second half of the XIXth century in the Tokat Foundations Regional Directorate Archive (T. VBMA) about the Rustem Çelebi Mosque foundation. The first of these is the combined accounting of the years 1875 and 1876. Accordingly, the accounting breakdown of the foundation is shown in Table 3 below. When the data given in Table 3 are examined, it is seen that the income of the mosque foundation consists of only half of the malikane shares of a village. In this accounting, the rents for shops and grounds specified in the accounting for the year 1574 were not written down. The expenses of the mosque foundation include the salaries of the foundation officers, consisting of a trustee and an imam, property tax and transportation costs. It should be noted here that the muezzin was not included in the staff of the foundation.

Table 3. Incomes and Expenses of the Rustem Çelebi Mosque Foundation for the Years 1875-1876²⁷

Revenues /Years	1875		1876	
	Kuruş	Para	Kuruş	Para
Kağay village 1/2 manor share (subject to Kazabad)	1254	0	538	20
Expenses/Years	1875		1876	
Nakliye ücreti	0	0	69	20
Half of the revenue, Abdullah and Musa's duty as an imam	627	0	234	30
Tax charges	156	30	58	27,5
Half of the revenue, Abdullah and Musa's duty as a trustee	470	10	176	2,5
Total	1254	0	538	20

The second accounting record in the Tokat Foundations Regional Directorate Archive related to the Rustem Çelebi Mosque Foundation is the unified accounting for the period 1884-1901. Accordingly, the accounting breakdown of the foundation is given in Table 4 below. When the data given in the table are examined, it is seen that the income of the mosque foundation consists of only half of the malikane share of a village. In addition, the rents for shops and floors specified in the accounting for the year 1574 were not written in this accounting either. The expenses of the mosque foundation include the salaries of the foundation staff consisting of a trustee and an imam, the cost of repairing of the mosque, muharrir (clerk) fee and accounting expenses. Since the accounts of the foundation are made with *mar'ifet-i şer'-i şerif ve vakfın mütevellisi ma'rifetiyle*²⁸ (by means of the religious court and the trustee of the waqf), a fee has been paid to the court judge and clerk for accounting operations under the name of accounting fees and clerk's salary (*harc-ı muhâsebe ve ma'aş-ı muharrir*). Another point that it

²⁷ T. VBMA. Muhasebe Defteri No. 1, p. 28.

²⁸ These statements are included in the introductory paragraphs of the accounting records in the Tokat Court Registers. For example, see TSS 95, 3/1; TSS 53, 3/1.

should be noted here is that, as in the accounting of 1875-1876, the muezzin was not included in the officials of the foundation.

Table 4. The Incomes and Expenses of the Rustem Çelebi Mosque Foundation for the Period 1884-1901²⁹

Revenues	Kuruş	Para
Kağay village 1/2 mansion (subject to Kazabad) estimated cost (tahmis bedeli) ³⁰	4081	20
Total	4081	20
Expenses	Kuruş	Para
Repair of the mosque	1360	20
Half of the revenue, imam's fee	1361	0
Half of the revenue, trustee's fee	1020	0
Clerk and accounting fees	340	0
Total	4081	20

The last record identified in this study about the Rustem Çelebi Mosque Foundation is the warrant of appointment dated 5 Dhu al-Hijjah 1330/15 November 1912. According to this warrant, with the deaths of Hafiz Abdullah b. Haji Ibrahim and Musa b. Hafiz Ibrahim who has been working as a trustee and an imam at the Rustem Çelebi Mosque Foundation for a long time by taking a fee from its own foundation, Hafiz İbrahim b. Mustafa was appointed due to the fact that their sons did not aspire to these duties³¹.

When the information transmitted from the sources so far is evaluated as a whole, it is understood that the Rustem Çelebi Mosque Waqf has been in existence until the end of the Ottoman Empire. Although there are no waqf revenues today, the said mosque is open for worship.

3.2. Other Waqfs of Rustem Çelebi Mosque

In general, since the middle of the XVIIth century, shares have been allocated from some waqfs for the expenses of the Rustem Çelebi Mosque or new fwaqfs have been established for some services in the mosque. These foundations are given below in alphabetical order.

3.2.1. Düdüçüzade Waqf: In the Tokat Summary Court Register No. 119, it was stated that his foundation was registered on Muharram 1041/July 1631 by Sayyid Mahmud b. Hasan the judge of Tokat but no information was given about the identity of the founder³². In the XVII and XVIIIth century Hurufat Registers, it is seen that appointments were made to the post of preacher (hatip) at the Rustem Çelebi Mosque by taking fees from the Düdüçüzade Waqf. For example, since Jamaziyelevvel 1103/January 1692, Abdullah Efendi who was a preacher at the Rustem Çelebi Mosque with 3 asper (akçe) daily from the Düdüçüzade Foundation has been replaced by his son Musa Khalifa after his death with the warrant

dated Safer 1139/September 1726³³. With another appointment warrant dated Rebiülevvel 1185/July 1771, Zeynelabidin Efendi was appointed to the same post upon the death of Abdullah Efendi who was a preacher at the Rustem Çelebi Mosque with 3 asper per day from the Düdüçüzade Foundation³⁴. Finally, according to another appointment warrant dated 23 Zilkade 1230/27 October 1815, Sayyid Mustafa b. Ömer was replaced by Zeynelabidin Efendi who was a preacher at the Rustem Çelebi Mosque with 3 asper daily by receiving a fee from the said waqf and passed away without leaving a male son³⁵.

3.2.2. Haji Ahmed's Waqf for Readers of the Qur'an

Parts: Since his foundation charter has not been reached, it is not possible to say anything about the identity of founder Haji Ahmed. In the XVIIIth century Hurufat Registers, it is seen that appointments to duties of imamate and readership of the Qur'an parts were made at the Rustem Çelebi Mosque in order to receive fees from Hacı Ahmed Efendi's Waqf. For example, according to the appointment record dated Rebiulevvel 1103/November 1691, Abdurrahim Efendi was re-appointed to the position of the imam at Rustem Çelebi Mosque with 2 asper per day from Haji Ahmed Efendi's Waqf for Readers of the Qur'an Parts³⁶. According to the appointment record dated Cemaziyelahir 1102/March 1691, on the death of Abdurrahim Efendi who was a Qur'an-reader (cüzhân) at the Rustem Çelebi Mosque with 1 asper per day from Haji Ahmed Efendi's Foundation for Readers of the Qur'an Parts, the same post was given to Ömer Efendi³⁷. Finally, according to another appointment warrant dated Recep 1113/December 1711, on the death of Haji Hasan Efendi who was a Qur'an-reader (cüzhân) at the Rustem Çelebi Mosque with 1 asper per day from Haji Ahmed Efendi's Waqf for Readers of the Qur'an Parts, his son Abdullah Efendi was appointed to this position³⁸.

3.2.3. Osman Bey, the Musketeer, b. Haydar Waqf:

According to the annex of the waqfiya dated Evail-i Cemaziyelahir 1053/17-26 August 1643, the founder Osman Bey b. Haydar, a resident of the Tokat Güzelaşçı neighborhood and a member of the gunmen's group of the Dergah-i Ali, has donated some income from his waqf to the Stubby Minaret Mosque. This income was allocated to Sheikh Mehmed Efendi who is a preacher (vaiz) with 3 asper daily at the Stubby Minaret Mosque and Osman Dede b. Ibrahim who is a Qur'an-reader (devirhân) and orator (hatip) with 3 akçe daily, provided that he reads the Qur'an before Friday prayers at the same mosque (Tunca, 2000, s. 47-48; Açık and Sağırılı, 2005: 219). Based on this information, it can be assumed that Rustem Çelebi Masjid was turned into a mosque and in addition to the former officials, a preacher and a Qur'an-reader served in

²⁹ T. VBMA. Muhasebe Defteri No. 10, p. 32.

³⁰ In the second half of the XIXth century, in order to collect the revenues of foundations under the supervision of Evkaf-ı Hümayun, Ottoman Finance Ministry began to apply an estimated cost. From the revenues collected by the Ministry of Finance, a share has been started to be paid to the foundations under the name of "villages fees". At the discretion of the price, the total income of the villages and hamlets for the five years prior to the state's seizure was divided by five, based on the average price and called the estimate procedure. In some foundations, the entire estimate was paid as the lump sum price, in others the two thirds of the estimate (2/3), and in some the third of the estimate (1/3) to the foundation (Abdurrahman Vefik, 1328: 268; Pakalın, 1983-III: 375-376).

³¹ TŞS 114, 22/10.

³² TŞS 119, 98/2.

³³ VGMA. HD. No. 1121, p. 25; VGMA. HD. No. 1143, p. 317.

³⁴ VGMA. HD. No. 1093, p. 7.

³⁵ VGMA. HD. No. 1093, p. 7.

³⁶ VGMA. HD. No. 1121, p. 24.

³⁷ VGMA. HD. No. 1121, p. 23.

³⁸ VGMA. HD. No. 1121, p. 33.

the mosque.

In the XVIIIth century Hurufat Registers, it is seen that appointments were made to the posts of Qur'an-readership and Friday muezzinship at the Rustem Çelebi Mosque by taking fees from the Osman Bey Waqf. For example, according to the appointment record dated Zilkade 1109/May 1698, Abdulcelil's son Mehmed was appointed to the duties of the Qur'an-readership and Friday muezzinship at the Rustem Çelebi Mosque with 3 asper per day from the Osman Bey Waqf³⁹. With the other appointment warrant dated Gurre-i Şaban 1172/30 March 1759, the duties of Ali Khalifa, who was working as Qur'an-reader and Friday muezzin at Rustem Çelebi Mosque with 3 asper daily from Osman Bey Foundation were renewed⁴⁰. Finally, with the other appointment warrant dated Recep 1196/June 1782, on the death of Sayyid Hasan Efendi who was working as Qur'an-reader and Friday muezzin at Rustem Çelebi Mosque with 3 asper daily from Osman Bey Foundation, he was replaced by his son Sayyid Mehmed Efendi⁴¹.

3.2.4. Zeynep Hatun Waqf: In the Tokat Summary Court Register No. 119, it is stated that this foundation is a saddler shop waqf for the Rustem Çelebi Mosque whose waqfiya was registered in the court register in 1116/1704⁴². It has not been written for what purpose the foundation's income is allocated for the said mosque.

4. CONCLUSION

The Rustem Çelebi Mosque was probably built in the second half of XVth century in the Hoca Rustem Quarter in Tokat during the time of the Ottomans. It has been determined that the mosque has its own waqf and waqfs established by other charitable individuals over time for the tasks created in accordance with the needs of this mosque. Exact information about the identity of the mosque's builder Rustem Çelebi has not been reached.

When the data of the Rustem Çelebi Mosque Waqf for the year 1574 are examined, firstly, it is seen that the income of this foundation consists of the half malikane share of the village of Kagay, which was subject to the district of Kazabad, and the letting income of several real estates in the city center of Tokat. Secondly, it is understood that in the period between 1574 and 1901 the real estates that provided the foundation with rental incomes were subject to minor changes. This indicates that over time court-ordered settlement (swap) has occurred in the revenues, or that some shops have been unable to be rented due to their repair and maintenance over time. Finally, duties such as Qur'an-readership, Friday muezzin and preacher, which were not in previous periods, have been created based on need since the XVIth century within the waqf. Therefore, the number of waqf officers has also increased. In addition, in recent times, the practice of sharing tasks in

the waqf to more than one person has also become widespread. This is also the case with the Rustem Çelebi Mosque Waqf.

Since the second half of the XVIIth century, a total of four waqfs that have appeared in the Rustem Çelebi Mosque through the allocation of income from other foundations or in the form of establishing a waqf for some services in the mosque have been identified. The names of these waqfs are as follows: Düdüçüzade Waqf, Haji Ahmed's Waqf for Readers of the Qur'an Parts, Osman Bey, the Musketeer, b. Haydar Waqf, and Zeynep Hatun Waqf. Since some of these foundations cannot be identified in the relevant accounting records, information about them is limited only to the appointment of officials. The revenues belonging to the Rustem Çelebi Mosque Waqf were transferred to the General Directorate of Waqfs during the Republican period. Currently, the mosque located in the Camiikebir Quarter is open for worship.

³⁹ VGMA. HD. No. 1140, p. 231.

⁴⁰ VGMA. HD. No. 1092, p. 32.

⁴¹ VGMA. HD. No. 1096, p. 25.

⁴² TŞS 119, 91/57.

REFERENCES

a. Archival resources

Presidential State Archives Presidential Ottoman Archives Land Registry Registers

BOA. TD 19, p. 14, 101; BOA. TD 79, p. 12, 185; BOA. TD 387, p. 454; BOA. TD 287, p. 17, 261.

Directorate of Presidential State Archives Ottoman Archive Ewqafs Registers

BOA. EV. d. 10146; BOA. EV. d. 17971.

General Directorate of Land Registry and Cadastre Old Records Archive

TK. KKA. TD 14, p. 147b, 267a-b; TK. KKA. TD 583, p. 26b.

Court Registers of Tokat

TŞS. 53, s. 3/1, 3/2, 57/2, 93/1, 133/2, 165/2; TŞS 95, 3/1; TŞS 114, s. 22/10; TŞS 119, 91/57, 98/2.

Tokat Foundations Regional Directorate Archive⁴³

T. VBMA. Muhasebe Defteri No. 1, s. 28; T. VBMA. Muhasebe Defteri No. 10, s. 32.

Archives of the General Directorate of Foundations

VGMA. HD. No. 541, s. 136; VGMA. HD. No. 1092, s. 32; VGMA. HD. No. 1093, s. 7; VGMA. HD. No. 1096, s. 25; VGMA. HD. No. 1121, s. 23, 24, 25, 28, 33; VGMA. HD. No. 1140, s. 231; VGMA. HD. No. 1143, s. 317.

b. Books and articles

Abdurrahman Vefik (1328), Tekâlif Kavâidi, İkinci Kısım, Dersaadet.

Acunsal, F. (1947), Gerçeklerin Diliyle Tokat, İstanbul: Tanin Kitabevi Yayını.

Açıkel, A. ve Abdurrahman Sağırlı (2005), Osmanlı Döneminde Tokat Merkez Vakıfları-Vakfiyeler 1. Cild, Tokat: Gaziosmanpaşa Üniversitesi Yayını.

Akyüz, A. ve diğerleri (2010), Tokat ve İlçeleri Taşınmaz Kültür ve Tabiat Varlıkları Envanteri, Tokat: Tokat Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayını.

Barkan, Ö. L. (1939), "Türk-İslam Hukuku Tatbikatının Osmanlı İmparatorluğu'nda Aldığı Şekiller: Mâlikâne-Divânî Sistemi", Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası, cilt: 2, İstanbul, 119-184 (For a reprint of the same publication, see also Barkan, Ö. L. (1980), *Türkiye'de Toprak Meselesi, Toplu Eserler*, I, İstanbul: Gözlem Yayınları, 151-208).

Demirci, M. (2008), Kültürümüzde İskevsür Ağzı, Ankara.

Erkara, A. (2010), Tokat Merkez'de Osmanlı Dönemi Dini Mimarisi, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri.

Gabriel, A. (1934), Monuments Turcs D'Anatolie, II, Paris.

Genç, M. (2000), Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi, İstanbul: Ötüken Yayınları.

Gökbilgin, T. (1974), "Tokat", İslam Ansiklopedisi (İA), XII/I, İstanbul: MEB Yayını, 401-412.

Gündoğdu, Hamza ve diğerleri. (2006), Tarihi Yaşatan İl Tokat, Ankara.

Kucur, Sadi S. (1993), Sivas, Tokat ve Amasya'da Selçuklu ve Beylikler Devri Vakıfları (Vakfiyelere göre), Basılmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Enstitüsü, İstanbul.

Önkal, A. ve Nebi Bozkurt (1993), "Cami: Dini ve Sosyokültürel Tarihi", *TDVİA*, C. 7, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 46-56.

Özel, O. (1993), Changes in Settlement Pattern, Population and Society in rural Anatolia: a Case Study of Amasya (1576-1642), Unpublish Ph.D. thesis, the Department of Middle Eastern Studies, University of Manchester, UK.

Öztunç, H. B. (2012), "1908 Büyük Tokat Seli", Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, Cilt: 2, Sayı: 4, 180-181.

Pakalın, M. Z. (1983), Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, I-II-III, İstanbul: MEB Yayını.

Seçkin, N. (1993), Tokat'taki Türk Mimari Eserleri, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Mimar Sinan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Sertoğlu, M. (1986), Osmanlı Tarih Lügati, İstanbul: Enderun Kitabevi yayınları.

Şemseddin Sami (1987), Kâmûs-ı Türkî, İstanbul: Çağrı Yayınları.

Şimşirgil, A. (1990), *Osmanlı Taşra Teşkilatında Tokat (1455-1574)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.Şimşirgil, A. (2003) "XIV-XVI. Yüzyıllarda Tokat Cami ve Mescitleri", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. XVIII, S. 1, 87-104.

Tunca, Aylin (2000), Vakfiyelerine Göre Tokat Vakıfları (H. 1000-1200/M. 1591-1785), Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Turan, O. (1980), Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, İstanbul.

Uysal, A. O. (1987), "Tokat'taki Osmanlı Camileri", Türk Tarihinde ve kültüründe Tokat Sempozyumu 2-6 Temmuz 1986, Ankara: Tokat Valiliği İbn Kemal araştırma Merkezi Yayını, 313-364.

Wolper, E. S. (1994), Patronage and Practice in Late Seljuk and Early Beylik Society: Dervish Lodges in Sivas, Tokat and Amasya, Doktora Tezi, University of California, Los Angeles, U.S.A.

Yediyıldız, B. (1986), "Vakıf", İslam ansiklopedisi (İA), C. 13, İstanbul: MEB Yayını, 153.

Yediyıldız, B. (2003), XVIII. Yüzyılda Türkiye'de Vakıf Müessesesi Bir Sosyal Tarih İncelemesi, Ankara: TTK Yayınları.

Yinanç, M. H. (1988), "Danışmendliler", İslam Ansiklopedisi (İA), C. III, İstanbul: MEB Yayınları, 468-469.

Uzunçarşılı, İ. H. (1927), *Kitabeler*, İstanbul.

c. Internet sites

<https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/tokat/kulturenvanteri/rustem-Çelebi-camii-guduk-minare-camii>.https://gs.yandex.com.tr/harita/org/rustemÇelebi_cami/136318710847/?ll=36.544231%2C40.316594&z=16.<http://www.nedemek.org/g%C3%B6d%C3%B6k+nedir>.⁴³ The documents and registers in this archive were transferred to the Archive of the General Directorate of Foundations in Ankara 15 years ago.

DİŞ KIRMA SUÇUNA KARŞI OSMANLI HUKUKUNDA UYGULANAN YAPTIRIMLAR

Buket ÇELİK^{1*}+

¹ Arş. Gör. Dr., Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü

* buket.celik@cumhuriyet.edu.tr

+ ORCID: 0000-0002-6959-7197

Öz - Osmanlı halkı çeşitli sorunları için mahkemelere ve divana başvurarak adalet karşısında hakkını arayabilmiştir. Arşiv kayıtlarında kaba sözler söyleme ve küfretmeye dayalı rencide etme ile silah, bıçak, taş, sopa gibi aletlerle yaralama olaylarına dair şikâyetlere rastlanmaktadır. Bunlar haricinde evinde ya da sokak, çarşı, pazar, hamam gibi umuma açık yerlerde yumruk yumruğa yapılmış kavgalar da şikâyet sebebi olarak mahkemelere taşınmıştır.

Yakın temasla gerçekleşmiş kavgalarda yüze ve ağza alınan darbeler diş kırılmasıyla sonuçlandığında dişi kırılan kişi şikâyetçi olmuştur. Bu çalışmada Şer'îye Sicili, Mühimme Defterleri, Ahkâm-ı Şikâyet Defterleri ve çeşitli perakende evraklara yansımış diş kırılması hadiselerinin İslam ve Osmanlı hukukunda ele alınması ve suçluya ne gibi yaptırımlar uygulandığı üzerinde durulmuştur. Arşivde örneğine çok sık rastlanan bir suç türü olmadığı için çalışmanın kapsamı geniş tutulmuş, zaman ve mekân sınırlamasına gidilmemiştir.

Dişlerin diş görünüşü, konuşma ve beslenme üzerindeki önemli etkilerinden dolayı diş kırılması olayları Osmanlı hukukunda önemsenen davalar arasında yerini almış ve dişi kırana çeşitli yaptırımlar uygulanmıştır. Bunların başında diyet gelmiştir. Ayrıca diş kırma suçu nedeniyle hapis, küreğe gönderme gibi ta'zir cezalarının verilmiş olduğu da görülmüştür. Kısas yapılabileceğine dair ceza maddeleri de olmakla birlikte bunun örneklerine az rastlanmış, genellikle diyet tercih edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, Diş, Ceza, Hukuk, Yaralama suçları

THE CRIME AND PUNISHMENT FOR BREAKING TOOTH IN THE OTTOMAN LAW

Abstract - The Ottoman people were able to seek their rights in the face of justice by applying to the courts and the divan for their various problems. In the archive records, there are complaints about insulting based on vulgar words and swearing, and injuries with tools such as guns, knives, stones and sticks. Apart from these, fist-to-fist fights at home or in public places such as streets, bazaars, markets, and baths were also brought to the courts as a reason for complaint.

When the blows to the face and mouth in the fights that took place with close contact resulted in tooth fracture, the person whose tooth was broken complained. In this study, it is emphasized that the incidents of tooth breakage, which are reflected in the Şer'îye Registry, Mühimme Registers, Ahkâm-ı Complaint Registers, and various retail documents, are handled in Islamic and Ottoman law and what sanctions are applied to the criminal. Since there is not a type of crime that is frequently encountered in the archive, the scope of the study has been kept wide, and time and place limitations have not been applied.

Due to the important effects of teeth on appearance, speech and nutrition, tooth fracture incidents took their place among the important cases in Ottoman law, and various sanctions were applied to the person who broke the tooth. The first of these was diyet. It has also been seen that ta'zir punishments such as imprisonment and rowing were given for the crime of breaking a tooth. Although there are also penal clauses stating that retaliation can be made, examples of this are rare, and diyet is generally preferred.

Keywords: Ottoman, Tooth, Punishment, Law, Injure crimes

GİRİŞ

Toplum halinde yaşamını sürdüren insanoğlu, çeşitli ihtirasları veya çıkar çatışmaları sebebiyle anlaşmazlıklara düşerek birbirinin can ve bedenine zarar verebilecek davranışlarda bulunabilmiştir. Hukuki mercilere yansımış olaylar sayesinde kişiler arasındaki etkileşimleri ve anlaşmazlıkları gözlemlemek, ayrıca ilişkileri düzenleyici kanun ve kuralları tespit etmek mümkün olmaktadır.

Osmanlı hukukunda bir kimseyi yaralamak ve bir organına zarar vermek şahsa karşı işlenen suçlar arasında yer almaktadır. Kişinin bedeninde meydana gelebilecek bir noksanlık ya da zayıflık, iş görme gücünü de düşüreceği için maddi yönden de insanı etkileyen bir sonuç doğurmaktadır. Bu nedenle kasıtlı veya hatayla bir kimsenin herhangi bir organına zarar verenlere kanunen bir yaptırım uygulanması gerekmiştir.

Yiyeceklerin parçalanması ve öğütülmesi işlevini yerine getiren dişler, dış görünüş ve konuşma açısından da büyük bir önem taşımaktadırlar. Besinlerin mideye inmeden önce ilk işlemden geçmelerini sağlamaları nedeniyle beslenme ve sağlık hususundaki görevleri oldukça önemlidir. Seslerin çıkmasında ve konuşmanın akıcılığında da dişlerin tam ve düzgün olması önemlidir. Dişlerdeki eksiklik ya da bozukluk harflerin eksik ya da farklı söylenmesine neden olabilir.

Dişler, sert yapıları sebebiyle kolay kırılmayan ve parçalanmayan bir özelliğe sahiptirler. Bu nedenle uzun yıllar bozulmadan kalan önemli kalıntılar arasındadırlar. Arkeolojik kazılarda elde edilen diş kalıntıları, insan topluluklarının yeme içme alışkanlıkları, ağız ve diş bakım becerileri, diş kayıplarının sebepleri, diş aşınmaları ve çürükleri gibi çeşitli konularda bilgiler sunmaktadır¹.

Her ne kadar sert bir yapıya sahip olsalar da dişlere alınan kuvvetli darbeler dişlerin kırılmasına sebep olabilmektedir. Hukukta, vücut bütünlüğünü bozan ya da vücutta acı ve ıstıraba sebep olan yaralayıcı fiillere *müessir fiil* denilmektedir (Aydın, 2018: 195). Şahıslara karşı işlenen, ölümle sonuçlanmamış ancak bir kimsenin bedenine, aklı ve ruhî durumuna etki etmiş hareketler *ölüme yol açmayan müessir fiildir* (Dağcı, 2018: 68).

Vücutun kafa bölgesinde bulunan göz, kulak, burun, dişler, çene ve beyin insan için büyük önem taşımaktadır. Dolayısıyla bu organlara karşı işlenecek yaralayıcı fiillerde uygulanacak cezalar konusu hukukun önemli başlıklarından biri olmuştur (Dağcı, 2018: 80).

Osmanlı hukukuyla ilgili yapılmış çalışmalarda darp ve yaralama suçları genellikle asayiş problemleri ya da Osmanlı'da suç ve ceza gibi genel başlıklar altında ele alınmıştır². Diş kırma suçu üzerine yapılmış müstakil bir çalışmanın olmayışı bizi bu araştırmayı yapmaya teşvik eden etken olmuştur. Diğer darp ve yaralama olayları içerisinde diş kırılması şikâyeti ile mahkemelere başvuranların oranlarının az olması nedeniyle mekân ve zamanda sınırlamaya gidilmemiştir. Bu sebeple çalışma Osmanlı'da diş kırma suçu ve cezası hakkında genel bir değerlendirme özelliği taşımaktadır.

Bu çalışma çerçevesinde Şer'îye Sicili, Mühimme defterleri, Ahkâm-ı Şikâyet defterleri ve çeşitli perakende evraklara diş kırma üzerine yansımış suçlar, İslam hukuku, Osmanlı kanunnameleri, fetvalar ve Osmanlı Ceza kanunlarında yaralama ve diş kırma suçlarına karşı uygulanan yaptırımlar çerçevesinde değerlendirilmeye çalışılmıştır.

1. İslam ve Osmanlı Hukukunda Yaralama Suçları ve Cezaları

Türkçe bir kelime olan *suç*, törelere ve ahlâk kurallarına aykırı davranış ya da bir toplumda yazılı ve yazısız kurullarla yasaklanmış ve yaptırımı bağlanmış eylem olarak tanımlanmaktadır (Boynukalın, 2019). Fıkıhta kullanılan *cürm* ve eş anlamlı *cerime* kelimeleri de kanunun bir ceza tehdidiyle men ettiği şeyleri yapmak veya emrettiği şeyleri yapmamak demektir (Türközâde Hafız Mehmed Ziyâeddin Efendi, 2017: 50). Eski hukukçularımız insanın canına ve azasına yönelik şer'an yasak olan fiillere *cinâyet* de demişlerdir. Bu tabirde cinâyet suçları iki kısma ayrılmaktadır. Birincisi insanın canına yönelik cinâyetler ki bunlara *katl* veya *cinâyet fi'n-nefs* denir. İkincisi insanın azasına yönelik müessir fiillerdir ve bunlara da *cerh* veya *cinâyet fimâ dün'en-nefs* adı verilir (Akgündüz, A., 1999)

İslam ve Osmanlı hukukunda şahıslara ve otoriteye karşı suçlarla bu suçları işleyenlere uygulanacak yaptırımlar üzerinde ihtimamla durulmuştur.

Temel bilgi kaynağı Kuran ve sünnet olan İslam hukukunda *suçlar*; Allah'a karşı işlenen suçlar, cinayet ve yaralama suçları ve ta'zir gerektiren suçlar olmak üzere üç kısma ayrılmaktadır. (Akbulut, 2003).

İslam hukukunda *cezalar*, en belirgin şekliyle üç grupta ele alınmıştır. Bunlar *had*, *kıyas-diyet* ve *ta'zir*'dir. Kuran'da miktar ve keyfiyeti belirlenmiş ve değişmeyen cezalara *had* adı verilmiştir. Bu cezalar dinden dönme, devlete isyan, içki içme, zina, zina iftirası, hırsızlık, silahlı gasp, yol kesme ve eşkıyalık suçlarına verilen cezalardır (Bardakoğlu, 1996). *Kıyas*, kasten adam öldürme ve yaralama vakalarında, suçu işleyen işlediği cinsten ve ona denk bir ceza ile cezalandırılmasıdır. Kıyas yerine mağdurun yakınlarına kan bedeli ödeme ve malî uzlaşma

¹ Kazılarda elde edilen dişler üzerinde yapılmış çalışmalardan bazıları: Atamtürk, Derya/Duyar, İzzet (2008), "Antik Adramyeteion Topluğunda Diş Boyutları ve Eski Anadolu Topuluklarıyla Karşılaştırılması", Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, C: 7, s. 207-217. Yılmaz Usta, Nalan Damla (2013), "İasos (Bizans Dönemi) Toplumunda Ağız ve Diş Sağlığı", Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Cografya Fakültesi Antropoloji Dergisi, S: 25, s. 117-154. Gözlük Kırmızıoğlu, Pınar (2018), "Van-Karagündüz (Orta Çağ) Erişkin Bireylerinin Dental Patoloji Analizi", Cumhuriyet Dental Journal, C: 21, s. 1-8. Torun, Nevzat/Gözlük Kırmızıoğlu, Pınar (2015), "Tokat (Niksar) İskeletlerinde Diş ve Çene Patolojileri", Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, C: 39, s. 47-70.

² Osmanlı ceza hukuku hakkında hazırlanmış ayrıntılı bir literatür çalışması için bkz. Akman, Mehmet (2005), "Osmanlı Ceza Hukuku Çalışmaları Üzerine Bir İcmal", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C: 3, S: 5, s. 489-512.

sağlamaya da *diyet* denmektedir (Dağcı, 2002). Bahsedilen suçların dışında kalan, had ve kısas cezası gerektirmeyen ve ceza miktarı önceden tespit edilmemiş suçların cezalarıysa *ta'zir* denilmiştir (Yakut, 2011: 23).

Çalışmanın ana konusu olan dış kırma suçu bu tasnifte kısas-diyet gerektiren yaralama suçları başlığı altında yer alan suçlardan biridir. Bir kimseyi yaralama (cerh) suçları kendi içinde dört başlık altında ele alınmıştır: Amden cerh (bilerek, isteyerek yaralamak), hataen cerh, hata hükmünde cerh (hataya benzer yaralama) ve tessebbüben (sebeup olarak) cerh (Akbulut, 2003). Suçun kasten veya hatayla meydana gelmesine göre uygulanacak yaptırım da değişiklik göstermiştir.

Osmanlı hukukundaki darp ve yaralama suçlarıyla ilgili yaptırımların İslam hukukundaki yaptırımlarla paralel olduğu görülmektedir. Osmanlı hukukunun temeli İslam hukukuna dayanmaktadır. Osmanlı'nın resmi mezhebinin Hanefi mezhebi olmasından dolayı, Osmanlı hukukunun büyük bir kısmı bu mezhebe uygun olarak oluşturulmuştur (İnalçık, 2018: 50).

Bununla birlikte Osmanlı hukuku sadece bağlı bulunduğu mezhebin kaidelerine bağlı kalmamıştır. Şeriatın kapsamadığı ya da ayrıntılı bilgi vermediği hususlarda, padişahın kendi iradesine dayanarak koyduğu kanunlardan müteşekkil *örfi* hukuk, Osmanlı hukukunun diğer önemli kanadını oluşturmuştur (İnalçık 2009: 319). Bu iki kanat birbiriyle çelişmemekte, padişahlarının ferman ve kanunları yine şeriate ve örfi uygun olarak hazırlanmaktadır (Heyd, 1984). Çoğu ferman ve hükümlerde yer alan "*şer' ve kanun üzere görülmesi*" emri Osmanlı'da şer'i ve örfi hukukun birbiriyle çatışmadığını, aksine birbirini tamamladığını göstermektedir (Avcı, 2010: 22).

Fatih devri kanunnamelerinde, birini katletme yahut yaralama suçlarında uygulanacak cezalar şöyle belirtilmiştir: "*Eğer iki kişi birbirine yapışsa yakasın yırtsa, kadı döğsün, cürm yok. Eğer birbirinin sakalın veya saçın yolsa, cürm 20 akçe, fakir ise 10 akçe alın. Ve baş yarılıp kan çıksa 30 akçe alın. Eğer adam öldürse yerine kısas etmezlerse kan cürmü alın*". (Akgündüz, A., 1990a: 348-349). Aynı cezalar II. Bayezid (Akgündüz, A., 1990b: 41) ve Kanuni (Akgündüz, A., 1992: 367) devri kanunlarında da geçerliliğini korumuştur. III. Ahmed devri kanunlarında "*kadı döğsün: cürm yok*" yerine "*kadı ikisini dahi ta'zir eder: cürm yok*" denilmiştir. Ayrıca zenginden 20, fakirden 10 akçe alınacak cürm miktarlarının kefare için de geçerli olduğu belirtilmiştir. Kanunnamenin ikinci faslı yaralama suçları ve cezaları hakkında başka ayrıntıları da barındırmaktadır. Buna göre 32. maddede eğer baş yarılıp kemiği çıktıysa ve cerraha muhtaçsa baş yaran erkekten zenginlik durumuna göre bin akçe, daha azına gücü yeterse 50 akçe ve daha azı 40 veya 30 akçe cerime alınması gerektiği belirtilmiştir. 33. maddede eğer yaralı kişi kendisini filan kişinin vurduğunu iddia ederse aralarında bir husumet olup olmadığına göre

ihbara itibar edilmesi gerekliliğine dikkat çekilmiştir. 35. maddede ok ve bıçakla yaşlı bir kişiyi yaralayıp yatağa düşmesine sebep olanlardan bin akçe, daha azına gücü yeterse 200 akçe ve orta halliden 100 ve fakirden 50 akçe cürm alınması kararlaştırılmıştır (Akgündüz, A., 2016: 232-233).

Kanunnamelerde yaralama suçları için, kısastan da bahsedilmekle birlikte, suçlunun malî durumuna göre değişen oranlarda belirlenmiş para cezaları öne çıkmıştır. Tanzimat'tan sonra da yaralama suçlarında kısas ve diyet cezaları uygulanmaya devam edilmiştir. Diyet ve kısasa ek olarak 1840 tarihli Ceza Kanunu'nun onuncu faslının birinci maddesinde, silahla yaralama halinde suçluya mağdur iyileşene kadar tedavi masraflarını karşılama ve üç sene kürek cezası öngörülmüştür. 1851 tarihli Ceza kanununda aynı husus tekrar edilmekle birlikte yaranın büyüklüğüne göre kürek cezası üç aydan üç seneye kadar derecelendirilmiştir. Aynı kanunun üçüncü faslının 7. maddesinde alet-i câriha dışında bir şeyle darp suçuna, on beş günden üç aya kadar hapis cezası ve suçun büyüklüğüne göre üç ilâ yetmiş dokuz değnek cezası belirlenmiştir (Akgündüz, S. N., 2010: 130-131).

1858 tarihli Ceza Kanunu'nun 178. maddesinde bir kişiyi 20 günden fazla işinden geri kalacak şekilde darp edip yaralama suçunda iki aydan iki seneye kadar hapsedilmesi gerektiğinden bahsedilmektedir. Eğer suçu planlayarak yapmışsa üç aydan üç seneye kadar ceza verilmelidir. 179. maddeye göre darp ve yaralama suçu daha hafifse hapis cezası bir haftayla bir sene arasında değişmektedir. Ya da bunun karşılığında bir mecdiye altınından beş mecdiye altınına kadar akçe alınıp yaralı ve darp edilmiş kişiye verilir. 183. maddeye göre bir kimse bir kişiyi hatayla darp etse veya yaralasa zarar verdiği organın diyeti ödetilir ve eğer olay dikkatsizliğinden veya kanunlara uymadığından dolayı meydana gelmişse, bir haftadan iki aya kadar hapis cezası verilir (Gökçen, 1987: 213-215).

Genel olarak bakılacak olursa Osmanlı kanunnamelerinde kısas, diyet ve para cezası üzerinde yoğunlukla durulmuştur. Tanzimat dönemiyle birlikte oluşturulan ceza kanunlarında kısas ve para cezalarına ek olarak hapis, küreğe gönderme, mağdurun cerrahiye masraflarını ödetme gibi ta'zir yaptırımlarında da bahsedilmiştir. Dış kırma suçlarında uygulanan yaptırımlar hakkında ileride ayrıntılı bir şekilde bilgi verileceğinden bu başlık altında tekrar değinilmemiştir.

2. Dış Kırma Suçlarının Yargılanmasında Usul

İslam hukukunda suçların Allah'a karşı işlenen suçlar, cinayet-yaralama suçları ve ta'zir gerektiren suçlar olarak üçe ayrılarak ele alındığından bahsedilmiştir.

Osmanlı Devleti'nde suç olarak kabul edilen hareketlere bakıldığında içki üretme, satma ve içme, zina, fuhuş, tecavüz, hakaret, iftira, dolandırıcılık, darp, gasp, cinayet, hırsızlık, irtidat (İslam dinini terk etme), kaçakçılık,

kalpazanlık, tefecilik, görevi kötüye kullanma, rüşvet gibi temel başlıklar karşımıza çıkmaktadır³.

Sayılan suçlar arasında diş kırma suçu darp başlığı altında ele alınmakta ve müessir suçlar (yaralama suçları) arasında gösterilmektedir. El, ayak, kol, kulak, burun, göz, diş gibi bir uzvun tamamen vücuttan ayrılması (kat'ı uzuv) veya iş göremez hale getirilmesi (ta'til-i uzuv) müessir fiildir (cerh, yaralama). Ayrıntılarına aşağıda değinileceği üzere İslam ve Osmanlı hukukunda yaralama suçlarında yaptırımlar kısas, diyet veya ta'zir olarak belirlenmiştir (Cin-Akgündüz, 1995; 1, 323).

Diş kırma davaları diş kırılan kişinin ya da onun adına bir başkasının mahkemeye başvurusuyla gündeme taşınmıştır. Davaların genelinde diş kırılanlar bizzat kendileri şikâyetçi olmuşlardır. Ancak diş kırılanın yerine bir başkası da davacı olabilmıştır. Hukukta insan öldürme, yaralama, kazf (zina iftirasında bulunma) ve hırsızlık suçlarında ihlal edilen haklar ağırlıklı olarak bireylere ait olduğu için, bu gibi suçlar kural olarak şikâyet üzerine kovuşturulmuştur. Fakat bireye karşı bir suçun işlenmesi, suçun kamuoyunda ve vicdanlarda yaratacağı derin yara sebebiyle aynı zamanda topluma karşı da bir saldırı ve haksızlık olarak görülmektedir. Bu nedenle şahsına karşı suç işlenmiş biri bizzat şikâyetçi olmasa da başkasının ihbarı, şikâyeti ya da hâkimin kendiliğinden öğrenmesi gibi durumlarda kamu davası gibi görüldüğü de olmuştur (Avcı, 2010: 170-171).

Bu çalışma çerçevesinde ele alınan diş kırma davalarının bazılarında diş kırılanın bir yakını şikâyetçi olmuştur. Örneğin Kayseri'nin Maksut köyünden Kabayalı isimli zimmi, yazdığı arzuhalle eşinin bir dişini kıran Mehmet ve Bedros'tan şikâyetçi olmuştur (BOA. A. {DVNSMHM.d... 95/246. H. evâil-i B sene 1075 / M. Ocak 1665). İskilip'ten Hüseyin, eşinin vekili sıfatıyla eşinin dişlerini kıranlardan şikâyetçi olmak için Divân-ı Hümâyûn'a arzuhal göndermiştir. (BOA.A. {DVNS.AHK.SS.d. 9, s. 86/1 (H. fi evâil-i Ş sene 1175 / M. Nisan 1762). Bir başka örnekte de Bolu'nun Aydoğdu köyünden Ahmet Ağa'nın dişini kırdıkları iddia edilen iki kişiden şikâyetçi olmak için Ahmet Ağa'nın oğlu mahkemeye başvurmuştur. (BOA. MVL 203/50 (H. 4 Ş 1267 / M. 4 Haziran 1851).

Bazı davalarda da diş kırılan kişi, bölgesindeki kadı ya da naibe giderek kendisi adına Divân-ı Hümâyûn'a veya başka bir üst kuruma dilekçe gönderilmesini talep etmiştir. Bu başvuru şekli de şahsen başvuru olarak değerlendirilebilir. Mektup ya da dilekçeyle şikâyeti gönderen kadı ve naip aracı konumundadır. Örnek bir davada Çorum naibi Hacı Mustafa, mahkemeye başvuran Hacı Hatice'nin isteği üzerine bir mektup yazarak mektubu Divân-ı Hümâyûn'a iletmıştır. Mektupta Hacı Hatice'nin üvey oğlu Deli Halil'in Hacı Hatice'yi darp edip iki dişini kırdığından ve Hacı Halil'in mahkemenin

yargılanma davetine cevap vermediği için dişin diyetinin alınmadığından bahsedilmiştir. Divân'dan gelen cevapta kanuna uygun olarak davanın mahallinde görülmesi emredilmiştir (BOA. A. {DVNS.AHK.SS.d. 1, s. 114/5 (H. fi evâsıt-ı S sene 1156 / M. Nisan 1743).

Bahsedilen durumların haricinde davaların çoğunda mağdur kişi bizzat kendisi şikâyetçi olmuştur.

Davaların seyri hususuna bakıldığında, diş kırılan ya da onun yerine başvuruyu yapan kişi mahkemede olayın nasıl meydana geldiğini anlattıktan sonra suçlunun cezalandırılması için talepte bulunmuştur. Mağdurlar mahkemeye başvurduklarında suçluya diyet ya da kısas cezasından hangisinin uygulanmasını istediklerini bildirme hakkına sahiplerdir. Bu istekler olayın hatayla ya da kasıtlı meydana gelme durumları ve verdiği zararlar dikkate alınarak yerine getirilmiştir. Bazıları da uygulanmasını istediği yaptırım hakkında görüşünü bildirmeden "icrâ-yı şer' ve ihkâk-ı hak olunmak babında hükm-i hümâyûn ricâ eylediği"ni belirterek kanuna göre karar verilmesini talep etmişlerdir.

Diş kırma davalarına ait bazı arşiv belgeleri diş kırma olayının kimler arasında ve nasıl meydana geldiğini ayrıntılarıyla sunmakla birlikte, davanın sonucu hakkındaki bilgileri içermemektedir. Diş kırılan kişi ya da bir yakını mahkemeye başvurmuş, olayın nasıl meydana geldiğini anlatmış, dişleri kıran kişi ya da kişilerin isimlerini vermiş ve kırılan dişleri için kanunun uygun gördüğü cezanın tatbikini talep etmiştir. Davanın sonuçlarından bahsetmeyen bu tarz belgelerde uygulanan yaptırım ve diyet miktarları belli değildir. Ancak açıkça diyet miktarları yazılmamış olsa da "şer'le müteveccih ve lazım gelen diyet miktarı" ya da "şer'an icâb iden diyet miktarı" gibi cümlelerle kanunun belirlediği oranda diyetlerin alınmasına işaret edilmiştir. Ayrıca bu kayıtlar da olayların nasıl yaşandığı hakkında ayrıntılı bilgiler sunması açısından önemlidir. Özellikle Ahkâm-ı Şikâyet defterlerindeki hükümler bahsedilen duruma örnek olabilecek özelliktedir. Bu defterlerden tespit edilen davalardan bazıları şunlardır; Alanya kazasının İvaz köyünde Derviş Koca isimli şahıs Seyyid Ali'yi arkasından tutmuş, Seyyid Ebubekir Beşe de sağ eliyle Seyyid Ali'nin yüzüne şiddetli yumruklar savurarak önden bir dişini kırmıştır. Divân-ı Hümâyûn'a başvuran Seyyid Ali, dişinin diyetini talep etmiştir (BOA. A. {DVNS.AHK.ADN.d. 1, s. 36/1. (H. fi evâhir-i S sene 1156 / M. Nisan 1743). Çorum'dan Hacı Hatice isimli kadın hiçbir kabahati olmadığı halde kendisini darp ettiğini ve iki dişini kırdığını beyan ederek üvey oğlu Hacı Halil'den şikâyetçi olup dişlerinin diyetini istemiştir. Aynı defterde birkaç sayfa sonra Hacı Hatice ile üvey oğulları arasındaki miras davasına ait bir başka şikâyet daha kayıtlıdır. Muhtemelen miras meselesi yüzünden aralarında kavga yaşanmıştır (BOA. A. {DVNS.AHK.SS.d. 1, s. 114/5. H. fi evâsıt-ı S sene 1156 / M. Nisan 1743 ; BOA. A. {DVNS.AHK.SS.d. 1, s. 118/2. H. fi evâhir-i S sene 1156 / M. Nisan 1743). Zile'nin Devek köyünden bazı şahıslar, Kızılcaışla köyünden

³ Osmanlı'da suçlar hakkında bazı çalışmalar için bkz. Erdoğan, Ahmet (2019), "Suç ve Ceza: Osmanlı Toplumunda Bireysel Suçlar ve Cezalar (1559-1609), (Doktora Tezi), Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. Gelir, Burecu (2006), "1680-1700 tarihleri arasında Aynab (Gaziantep) Şehrinde Asayiş Problemleri ve İslam-Osmanlı Ceza Hukuku Uygulamaları", (Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. Akgündüz, Said Nuri (2010), "Tanzimat Dönemi Osmanlı Ceza Hukuku Uygulaması", (Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

birilerinin kendilerinden borç arpa ve para aldıklarını, sonra da ödemedi kaçıktıklarını söylemiş ve verdikleri borcu Kızılcakışla köyündeki diğer kişilerden almaya çalışmışlardır. Borçla alakaları olmayan köy halkı bu talebe direnince, borç verdiklerini iddia edenler köy halkının evini basmış ve köylüleri topuzla darp edip eşya ve paralarını yağmalamışlardır. Olaylar sırasında iki dişi kırılan Bekir yaşananları anlatıp şikâyetçi olmuş ve dişlerinin diyetini talep etmiştir (BOA. A. { DVNS.AHK.SS.d. 1, s. 189/3. H fi evâil-i B sene 1156 / M. Ağustos 1743). İskilip'ten Hüseyin bölgede taşkınlıklarıyla meşhur Kenanoğlu Ali, Koroğlu Hacı Mehmet, İmamoğlu Müezzîn, Osman, Mustafa ve İnce Hasan'dan şikâyetçi olarak bunların halkı sürekli rahatsız ettiklerinden bahsetmiştir. Şahısların kendine de musallat olduklarını ve darp edip iki dişini kırdıklarını belirterek dişlerinin diyetini istemiştir (BOA. A. { DVNS.AHK.SS.d. 1, s. 207/4. H fi evasit-ı N sene 1156 / M. Kasım 1743). Yeniil'e bağlı Ayvalı nahiyasının Selimli köyüne rahat vermeyen 10 kişilik atlı grup, köylülerden birtakım yiyecek ve para taleplerinde bulunmuş, köy halkı da bunları mahkemeye şikâyet etmiştir. Eşkîyalar mahkemeye çıkmadıkları gibi halka saldırılarını daha da artırmışlardır. Kılıçlarıyla köylüye saldıran eşkıyalar köyden Bilal'in bir gözünü yaralayıp iki dişini kırmışlar, Abbas'ın yüzünü kılıçla yaralayıp bir dişini kırmışlar, Ayşe'nin de bir dişini kırıp yiyeceklerini ve hayvanlarını götürmüşlerdir. Bu olayda köy halkı eşkıyalık, gasp, darp, yağma gibi maruz kaldıkları birden fazla haksızlıktan kurtulma talebinde bulunmuştur (BOA. A. { DVNS.AHK.SS.d. 1, s. 228/5. H fi evasit-ı Z sene 1156 / M. Ocak 1744). Tokat'tan Salih, vurduğu kuvvetli yumrukla, Mustafa'nın üstten iki dişinin kırılmasına sebep olmuştur. Ayrıca Mustafa'ya ait Selanik döşeme, raht, seccade ve 12 kuruşu da gasp etmiştir. Mustafa kırılan iki dişinin diyetiyle gasp edilen eşyalarını alabilmek için Divân-ı Hümâyûn'a başvurmuştur (BOA. A. { DVNS.AHK.SS.d. 1, s. 246/1. H fi evâil-i S sene 1156 / M. Mart 1744). Yeniil kazası konargöçer gruplarından Harbendelü cemaati, göçleri sırasında konakladıkları köylerden birinde hayvanlarını tarlaya salmış ve tarladaki mahsulün zayi olmasına sebep olmuşlardır. Tarla sahibi Süleyman bunlara engel olmaya çalışınca çıkan kavgada Süleyman'ın iki dişi kırılmıştır. Süleyman dişlerinin diyetiyle zayi olan mahsullerini alabilmek için şikâyetçi olmuştur (BOA. A. { DVNS.AHK.SS.d. 5, s. 244/2. H fi evâhîr-i Ra sene 1168 / M. Ocak 1755). Sipahi Seyfi ile Hacı Ali arasında yaşanan alacak verecek meselesi, tarafların yaşadığı anlaşmazlık nedeniyle kavgaya dönüşmüş ve Hacı Ali'nin arkadaşı Sipahi Halil vurduğu yumrukla Seyfi'nin bir dişini düşürmüş, ayrıca 100 kuruşunu da almıştır. Seyfi dişinin diyetini ve gasp edilen parasını alabilmek için Divân-ı Hümâyûn'a başvurmuştur (BOA. A. { DVNS.AHK.SS.d. 5, s. 292/1. H fi evasit-ı B sene 1168 / M. Nisan 1755). İskilip'te Ali, Hüseyin ve ismi yazılmamış birkaç kişi Hoca Tursun hanı denilen yerde Hacı Osman'ı darp etmişlerdir. Darbın şiddetinden Hacı Osman'ın iki dişi kırılmış, sağ kolu da sakat kalmıştır. Osman dişlerinin ve kolunun diyetini almak için şikâyetçi

olmuştur (BOA. A. { DVNS.AHK.SS.d. 9, s. 113/3. H fi evâil-i L sene 1175 / M. Nisan 1762). İskilip'ten Mehmet kendine yumruk atıp bir dişini kıran Mustafa Beşe'den şikâyetçi olmuş ve dişinin diyetini talep etmiştir (BOA. A. { DVNS.AHK.SS.d. 9, s. 196/2. H fi evâil-i Ra sene 1176 / M. Eylül 1762). Ahkâm-ı Şikâyet defterlerindeki bu hükümler diş kırma hadisesinin yaşandığı kavgalar hakkında bilgi vermesi ve çeşitli toplumsal etkileşimleri sergilemesi açısından önemli örneklerdir. Hükümlerin sonucu belli olmasa da şikâyetçiler kanuna uygun olarak icap eden diyetlerini almak istediklerini vurgulamışlardır. Aynı şikâyetlere tekrar rastlanmaması olayların halledildiğini düşündürmektedir.

Davacının iddiasının doğruluğunu tespit edebilmek amacıyla şahitlerin ifadelerine ve olay yeri incelemelerine başvurulmuştur. 1739 senesinde Konya'da mahkemeye gelen Ali, Mehmet'in yatsı saatinde alacak iddiasıyla evini bastığını ve evinde kendisini darp ettiğini söyleyerek şikâyetçi olmuştur. Olayın devamında Ali bahçeye kaçtığını, bahçede Mehmet'in işçisi Mustafa'nın bunu tuttuğunu, o sayede Mehmet'in sopa ve yumrukla tekrar kendisini darp edip alt çenesinden bir dişini kırdığını belirtmiştir. Ali'nin anlattıklarının doğru olup olmadığını tespit edebilmek için şahitlerin ifadelerine başvurulmuştur. Görgü tanıklarının da olayı aynı şekilde anlatmaları üzerine Mehmet'in dişin diyetini ödemesine hükmedilmiştir (Sevici, 2011: 445). Bu vakada işçi olduğu belirtilen Mustafa'nın suça iştirak etmesinden bahsedilmesine rağmen yaptırım sadece Mehmet'e uygulanmıştır⁴.

Şahitlerin ifadelerine başvurulduğu 1763 tarihli bir başka vakada, Çorum'un Osmancık kazasına bağlı Todurga köyünden Hüseyin, ağzına taşla vurup iki azı ve bir yan dişinin düşmesine sebep olduğu iddiasıyla aynı köyden Ali'den şikâyetçi olmuştur. Hüseyin'in kırılan dişleri mahkemeden gönderilen bir heyet tarafından müşahade edilmiş, ayrıca şahitlerin de ifadeleri alındıktan sonra Ali'nin suçu işleyen kişi olduğu yönünde karara varılmıştır. (BOA. A. { DVNS.AHK.SS.d. 9, s. 261/2. (H. fi evâhîr-i Ş sene 1176 / M. Mayıs 1763).

Şahitlerin ve görgü tanıklarının ifadesi suçlunun tespitinde önemli bir yere sahip olmuştur. Şahidi ve görgü tanığı olmayan olayların sonuçlanması zorlaşmış, hatta bazen imkânsız olmuştur. Öyle ki ortada dişi kırılmış bir kişi olmasa rağmen, suçu işleyen tespit edilemezse, dişi kırılan şahıs dişlerinin kanunen icap edilen diyetini alamamıştır. Arşivden tespit edilen bir vakada, Bozok sancağına bağlı Kızılkoca nahiyasının İkecik köyünde başkalarının kavgalarını izleyen Kel Ömer'e kavga esnasında kazayla taş isabet etmiş ve Kel Ömer'in beş dişi kırılmıştır. Olay gece karanlığında meydana geldiği için

⁴ İslam ve Osmanlı ceza hukukunda suça iştirak edene verilecek ceza iştirakin nasıl gerçekleştiğine göre farklılıklar göstermektedir. Suça doğrudan iştirak eden herkese aynı ceza verilir. Dolaylı yoldan iştirak eden kişiye tazir cezası verilmektedir. Suça iştirak edenin buluşa ermemesi, emir altında bulunması, failin asıl niyetini bilmeden faile yardımcı olması gibi durumlarda dolaylı iştirake katılana ceza verilmemiştir. Doğangüzel, Semra Betül (2022), "Osmanlı Hukukunda Öldürme ve Yaralama Suçlarında İştirak", *Kırkkale Hukuk Mecmuası*, 2:1. Yukarıda bahsedilen örnekte "Mehmet'in işçisi" olarak bahsedilen Mustafa'ya verilmiş bir cezadan bahsedilmemesi Mustafa'nın emir altında olmasından kaynaklanmış olabileceğini aklılara getirmektedir.

yapılan tetkikler sonuç vermemiş ve taşı atanın kim olduğu tespit edilememiştir. O nedenle de kimseye yaptırım uygulanamamıştır. Fakat, Kel Ömer dişlerini köyden Ahmet Yusuf'un kırdığını iddia ederek Ahmet Yusuf'u diyet talebiyle sürekli rahatsız etmiştir. Ahmet Yusuf bu durumdan şikâyetçi olunca, suçunu kanıtlayacak bir delil olmadığı için Ahmet Yusuf'un Kel Ömer tarafından rahatsız edilmemesi hususunda emir gönderilmiştir. Dolayısıyla Kel Ömer'in dişlerini kimin kırdığı tespit edilemediği için diyet alınamamıştır (BOA. A.} MKT.DV.. 75/54 (H. 18 Zilkade 1269 / M. 23 Ağustos 1853).

Diş kırma suçunun kasten ya da kazayla meydana gelmiş olmasına bakılmaksızın dava açılabilmiştir. Bununla birlikte suçun kasten veya hatayla işlenmiş olmasına göre yaptırımda farklılıklar yaşanmıştır. Eylem kasten yapılmışsa bu suçun karşılığında kısas uygulanması öngörülmektedir. Fakat kasıt yoksa ve olay hatayla meydana gelmişse dişlerin tazmininin ödenmesi istenmiştir. Şeyhülislam Ebussuud'un bu duruma örnek teşkil edecek bir fetvası mevcuttur: "*Mes'ele: "Dişin yerine dişim çıkar" demeğe kadir olur mu? Elcevab: Amden (kasten) ise olur, hatâden ise olmaz.*" (Düzdağ, 2012: 195).

Diş kırma davaları genellikle olayın yaşandığı yerdeki mahkemelerde görülmüştür. Ancak bazı hadiselerde suçlular İstanbul'da yargılanmıştır. Davaların İstanbul'a nakledilmesinin çeşitli sebepleri olmuştur. Bir vakada dişleri kırılan kişi İstanbul'da yaşamaktadır ve suçluların olayın yaşandığı bölgede sorgulandıktan sonra cezalandırılmak için İstanbul'a gönderilmeleri istenmiştir. Belgede anlatılanlara göre, İstanbul'da görev yapan Geyvan Çavuş, bir seyahati esnasında Akyazı kazasından geçerken, kaza halkından Seyyid Mehmet, Hacı Mahmut, Hamdullah, Ali, Piri, Hacı Kemal ve Mehmet Mustafa isimli kişiler tarafından darp edilerek beş dişi kırılmıştır. Bunlar mahkemede sorgulandıktan sonra Geyvan Çavuş'u darp edip dişlerini kırdıklarını reddetmişler ve suçlu olarak Kara Ahmet oğlu Halil ve Kervanbaşı Kara Ahmet'i göstermişlerdir. Akyazı kadısına yazılan emirle bahsedilen kişilerin sorgulanması ve işin aslı tespit edildikten sonra suçluların İstanbul'a gönderilmesi istenmiştir (BOA. A.}DVNSMHH.d... 22/35 (H. 21.01.981 / M. 23 Mayıs 1573). Bu olayda Geyvan Çavuş'un İstanbul'da ikamet etmesinin suçluların İstanbul'a çağrılmasında etken olduğu anlaşılmaktadır.

Suçluların mütegalibe (zorba) olmaları davanın İstanbul'a sevk edilme nedenleri arasındadır. Yanya kazasında Voyvoda Hüseyin, sikke tashihi için kazada ikamet eden Arslan Çavuş ve Mehmet'ten para istemiştir. Ancak bunlar "*Bizden haraç mı istersiz*" diye cevap vererek parayı ödemedikleri gibi yanlarına topladıkları seksen kişiyle voyvodaya saldırarak altı dişini kırmışlardır. Durumun mahallinde tekrar incelenmesi ve suçluların İstanbul'a gönderilmesi emredilmiştir (BOA. A.}DVNSMHH.d... 64/85 (H. 25 Rebiülevvel 997 / M. 11 Şubat 1589), BOA. A.}DVNSMHH.d... 64/111 (H. 25

Rebiülevvel 997 / M. 11 Şubat 1589). Bu olayda ve bir önceki olayda suçluların İstanbul'da yargılanmasında, dışı kırılanların devlet görevlisi olmalarının etkisi olduğu da düşünülebilir. Çünkü gerek kanunnamelerde gerekse Tanzimat sonrası ceza kanunlarında devlet görevlilerine karşı gelmenin ve zarar vermenin önüne geçmek amaçlı çeşitli kanun maddeleri mevcuttur.

Zorba kişilerin dava sonucuna muhalefet ettikleri durumlarda da görevlilerden suçluları İstanbul'a göndermeleri istenmiştir. Kayseri'den Kabayali isimli zimminin evini basarak eşinin bir dişini kıran Mehmet ve Bedros'un olay mahallinde yargılanmaları, mahallinde yargılanma hususunda sorun çıkarmaları halinde de İstanbul'a sevk edilmeleri emredilmiştir (BOA. A.}DVNSMHH.d... 95/246 (H. evâil-i B Sene 1075 / M. Ocak 1665).

Yukarıda bahsedildiği gibi çeşitli sebeplerden İstanbul'a çağrılan suçlular olmakla birlikte, devletin farklı bölgelerinden İstanbul'a gidip Divân-ı Hümâyûn'a şikâyetlerini sunanların davalarının geri olay mahalline nakledildiği de olmuştur. Bunun örneklerine Ahkâm-ı Şikâyet Defterleri'nde sıklıkla rastlamaktayız. Divân-ı Hümâyûn kayıtları arasında yer alan Ahkâm Defterleri'ndeki dış davalarının tekrar mahalline sevk edildiği ve olayın yaşandığı mahalde tetkik edilmesinin istendiği görülmektedir. Örnek birkaç davadan bahsedecek olursak; Eğin kazasının Abçağa köyünde Markarir isimli nasraniye, ağzına yumrukla vurarak iki dişini düşüren Hongar'ı Divân-ı Hümâyûn'a şikâyet etmiştir. Dava tekrar mahalline nakledilerek mahallinde çözümlenmesine karar verilmiştir (BOA. A.} DVNS.AHK.SS.d. 2, s. 317/3. (H. fi evâil-i M sene 1156 / M. Ocak 1746). 1762'de İskilip'te yaşayan Hüseyin'in eşini, aynı mahalleden Hatice ile Hatice'nin kızı Ayşe ve oğulları Ebubekir ve Mehmet darp ederek bir dişini kırmışlardır. Suça birden fazla kişinin iştirak ettiği bu hadisede, olaya karışanların tamamından şikâyetçi olunmuştur. Bu dava da mahalline sevk edilmiştir (BOA. A.} DVNS.AHK.SS.d. 9, s. 86/1. (H. fi evâil-i Ş sene 1175 / M. Nisan 1762).⁵

Davanın mahalline sevk edilmesindeki temel sebebin, olayın yaşandığı bölgede delilleriyle ve şahitlerin ifadeleriyle tetkik edilerek en doğru şekilde karara varılmasını sağlamak olduğu anlaşılmaktadır. 1859'da dışı kırılan Mustafa'nın şikâyetine verilen cevapta olayın mahallinde görülmesinin sebeplerine değinilmiştir. Sinop'un Boyabad kazasına bağlı Başekin köyünden Ahmet, Mustafa'yı darp ederek iki dişini kırmıştır. Mustafa'nın Sinop kaymakamına hitaben gönderdiği arzuhaline (dilekçesine) cevap olarak "*... şer'i şerif ve meclis ma'rifetiyle bi't-tahkik tebeyyün edecek (ortaya çıkacak) hâle ve hükm-i şer'i ve kanuna göre mu'amele-i lâzimenin icrâsına ihkâk-ı hakk ...*" olunmasına dair emir

⁵ Sivas Ahkâm-ı Şikâyet Defterleri'nde tespit ettiğimiz diğer örnekler de mahalline sevk edilmiştir. Bkz. BOA. A.} DVNS.AHK.SS.d. 1, s. 114/5, 189/3, 207/4, 228/5, 246/1. BOA. A.} DVNS.AHK.SS.d. 5, s. 244/2, 292/1. BOA. A.} DVNS.AHK.SS.d. 9, s. 113/3, 196/2.

yazılmıştır (BOA. A.} MKT.DV. 143/26 (H. 27 Safer 1276 / M. 25 Eylül 1859).

Tanzimat'tan sonraki süreçte Osmanlı'da mahkemelerin çeşitlenmesiyle, dış kırma suçuyla yargılanacak kişiler durumlarına göre çeşitli birimlere sevk edilmişlerdir. Konya'da vergi toplamakla görevli olan Zaptiye Çavuşu Tahir Efendi, vergisini vermekte direnen Çalık oğlu Hasan'ı darp ederek dört dişini düşürmüştür. Olay öncelikle Heyet-i İthamiye tarafından incelenmiş ve Tahir Efendi'nin görevini kötüye kullandığı⁶ beyan edilerek davanın Mülkiye Dairesi'ne ve sonra Nizamiye Mahkemesi'ne havale edilmesi öngörülmüştür. Fakat dava incelenirken zimmetine para geçirmek gibi görevi kötüye kullanma durumu olmadığı, Tahir Efendi'nin vergisini ödememek için sorun çıkaran şahısla kavga ettiği anlaşılmıştır. İthamiye heyetinin verdiği karar hatalı bulunarak davanın darp davası olduğu ifade edilmiş ve Meclis-i İdare-i Vilayet'e sevk edilmiştir⁷. Bir başka olayda da kavga ettiği kişinin ön dişlerini kıran Niğdeli Uzun Yorgi hakkındaki dava önce Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'ye sevk edilmiştir. Buradan da Polis Meclisi'ne sevk edilerek oradan verilecek cezanın uygulanmasına karar verilmiştir (BOA. A.} MKT.MVL. 1/69 (M. 14 Şaban 1261 / H. 18 Ağustos 1845).

3. Dış Kırma Suçunda Uygulanan Yaptırımlar

3.1. Kısas

Hukukta kısas, kasten öldürme veya yaralama suçlarını işleyen bir kimseyi işlediği suça denk bir cezayla cezalandırma anlamına gelmektedir. Kasten birini öldüren kişinin öldürülmesi, kasten bir organda zarar meydana getirenin de benzer şekilde cezalandırılması kısasın gereğidir (Dağcı, 2002).

Kuran'da Bakara suresi 178. ayette “...Öldürülenler hakkında kısas size gerekli kılındı. Hüre hür, köleye köle, kadına kadın. Ancak her kime, kardeşi tarafından bir şey başılsanıza artık ona hakkaniyetle uymalı ve diyeti ona güzellikle ödemelidir. Bu, rabbinizden bir hafifletme, bir rahmettir.” ayetinde kısastan bahsedilmektedir. Maide suresi 45. ayette de, “Tevrat'ta İsrâiloğullarına, cana can, göze göz, buruna burun, kulağa kulak, dişe diş ve yaralamalarda da birbirine kısas vardır. Kim kısası başılsanıza bu kendisi için bir kefarettir olur...” denilmektedir. Bu ayetlerde de görüldüğü gibi cinayette veya yaralama suçlarında kısas uygulamaktan ziyade diyet alınması ve suçlunun başılsanması hususu üzerinde durulmuştur. Nahl suresininin 126. ayetinde, “Cezalandırmak isterseniz size yapıldığı kadarıyla cezalandırın, fakat sabır gösterirseniz bilin ki sabırlı

davrananlar için bu muhakkak daha hayırlıdır.” ayetiyle kısastan ziyade affedici olmak özendirilmiştir.

Ceza hukukunda diğer organların kısasında olduğu gibi dış kısaslarında da benzerlik (mümâselet) aranmaktadır. Yani dış azı ise azı, kesici ise kesici gibi ancak kendi karşılığındaki dişle kısas olunabilir. Fakat eğer zarar gören diş noksan ise, buna karşılık suçlunun aynı dişinde herhangi bir noksanlık yok ve diş sağlamsa, burada denklik olamayacağı ve noksan organa karşılık tam organ kısas edilemeyeceği için diyet gerekir. Dişin kısmen kırılması durumunda suçlunun diş de aynı oranda törpülenerek kısas uygulanır. İmam Malik'e göre dişin düşmemekle birlikte şiddetlice sallanması halinde dişin durumunun netleşmesi için bir sene beklenmesi gerekir (Dağcı, 2018: 196-202).

Diş kırma suçunda kısas cezası uygulanabileceği hususu Osmanlı kanunnamelerinde de geçmektedir. Yavuz Sultan Selim kanunnamesinde; “Eğer bir kişinin kâsd ile urub gözün ya dişin çıkarsa, kısas lazım ise kısas edüb cürm alınmaya. Eğer kısas etmeseler veyahud kısas olmasa, ganî (zengin) olursa 200, mutavassıt'ul-hal (orta halli) olursa 100, fakir olursa 50 akçe cürm alına” (Akgündüz, A., 1991: 91). Kanuni devri kanunnamelerinde kısastan aynen bahsedilmiş ve diş çıkaran kişi gayet fakir durumdaysa 40 ya da 30 akçe cürm alınması uygun görülmüştür (Akgündüz, A., 1992: 367). I. Ahmed ve III. Ahmed devri kanunnamelerinde de aynı şekilde ifade edilmiştir (Akgündüz, A., 1996: 498 ; Akgündüz, A., 2016: 233)

Kısas cezası kanunnamelerde yerini almış olsa da Osmanlı'da organ kesme cezasının uygulanmasına özellikle hırsızlık ve eşkıyalık (yol kesme) suçlarında rastlanmıştır. Hırsızlık suçunda hırsızın sağ eli, eşkıyalık suçlarında da eşkıyanın bir el ve ayağı çaprazlama kesilebilmiştir. Bunun haricindeki organ kesme cezalarının uygulanması işkence olarak sayılmıştır. Harpte bile düşmanın uzuvlarını kesmek caiz sayılmamıştır (Ekinci, 2017: 337-338).

Yaralama suçunun kasten ya da hatayla meydana gelmesi suçluya verilecek cezanın kısas olup olmamasında etkili olmuştur. Yaralama suçu kasten yapıldıysa kısas uygulanabileceği hususunda ayetler ve kanunlar mevcuttur. Fakat kısas hemen başvuruyla bir yıl olmamıştır. Kısasa karar verilebilmesi için suçluya mağdur arasında hürriyet, cinsiyet ve dinî açılarından denkliğin olması gibi bazı zorlayıcı şartlar eklenmiştir. Bütün bu hususlarda denklik yakalansa bile hemen kısasa başvurmak uygun görülmemiş, bunun yerine genellikle diyet ve ta'zir cezası verilmiştir. Bir haksızlığa sebebiyet vermektan duyulan endişe, kısasa çok başvurulmamasının sebeplerindedir. Ayrıca mağdur kısastan vazgeçip diyetle hakkını almaya razıysa o gibi durumlarda da kısas uygulanmamıştır (Aydn, 2018: 195-196).

Tanzimat'tan sonraki süreçte yaralama suçlarında kısas, diyet ve ta'zir cezalarından bahsedilmeye devam

⁶ Memurun resmî görevini kötüye kullanması ve kötü niyetli hareket etmesi Osmanlı hukukunda irtikap suçu olarak yargılanmaktadır. İrtikap ve irtişa (rüşvet) her çeşit fenalığın ve bozukluğun başı olarak görülmüş ve bunlara engel olmak için pek çok kanunname yayımlanmıştır. Bir memurun görevini kötüye kullandığı tespit edilirse maasını kesme, rütbesini düşürme, görevinden uzaklaştırma, sürgün gibi cezalar verilmiştir. 1858 Ceza Kanunu'nda da bu suça ve cezasına yer verilmiştir. Akgündüz, Ahmet (1987), “1474/1858 Tarihli Osmanlı Ceza Kanunnamesinin Hukuki Kaynakları, Tatbik Şekli ve Men'î İrtikap Kanunnamesi”, *Belleten*, C. 51, S. 199.

⁷ Karar hükmünde durum şu şekilde ifade edilmiştir: “Konya İdare Meclisi'nden verilen vazife kararında isâbet-i kanîniyye görülmediğinden karar-ı mezkûrun fesh ve nefsanîyyetle keyfiyyetin tahkik ve rü'yeti hususunun Meclis-i İdare-i Vilâyete havalesi lüzûmî dermeyân olunmuştur...” (BOA. BEO 1222/91631 (H. 23 Cemaziyelahir 1316 / H. 8 Kasım 1898).

edilmiştir. 1858 Ceza Kanunu'nda suçlar ağırdan hafife doğru cinâyet, cünha ve kabahat olarak üçe ayrılmış ve suç hangi kategoriye giriyorsa ona göre cezalar uygun görülmüştür. Aşağıda ayrıntılarıyla bahsedileceği üzere diş kırma suçlarını işleyenlere genellikle diyet cezası verilmiş ve eğer suçlular dişlerini kırdıkları kişilerde başka hasarlara da sebep olmuşlarsa diyete ek olarak hapis, küreğe gönderme, sopa cezası gibi yaptırımlarla da cezalandırılmışlardır.

Kıyasın yaygın olarak tercih edilen bir yöntem olmamasından dolayı Osmanlı arşivlerinde de örneklerini bulmak hayli zordur. Tespit edebildiğimiz tek vaka iki kadın arasında meydana gelmiştir. Sivas'ın İlbeği kazasına bağlı Gözmen köyünde Fatma'nın önden bir dişini kıran Ümmügülüm'ün de önden bir dişi kırılarak kıyas yapılmasına karar verilmiştir (Eser, 2009: 145).

3.2. Diyet

Diyet, yaralama suçlarında kıyas cezasının uygulanmadığı durumlarda kıyas yerine hükmedilen tazmin yaptırımıdır. Suçlu açısından malî ceza özelliği taşıyan diyet, mağdur açısından, uğradığı bedenî zararları tamir ve telafi özelliği taşımaktadır (Aktan, 1989).

Suçun meydana gelme durumundaki farklılıklara bakılmaksızın, bedenî zarar karşılığında mağdura ödenmesi öngörülen bedel için *erş* kavramı kullanılmıştır (Dağcı, 2018: 235-236).

Diyet deve, mal ya da para olarak verilebilir. Ebu Hanife diyet miktarının 100 deve veya 1000 dinar altın ya da 10.000 dirhem gümüş olduğunu ifade etmiştir. İmam Ebu Yusuf ve İmam Muhammed ise yukarıdaki miktarları kabul etmekle birlikte diyetin 200 sığır, 2000 koyun ve 200 takım elbiseden de verilebileceğini belirtmişlerdir. İmam Malik'e göre diyet dirhemden verilecekse bu miktar 12.000 dirhem olmalıdır (Saban, 2016: 17).

Hz. Peygamber'le ilgili bazı rivayetlerde her bir diş için diyet olarak 5 deve alınması gerektiği belirtilmiştir (Avcı, 2010: 281).

Dişlerin diyeti hususunda Hz. Ömer'den ulaşan farklı rivayetler mevcuttur. Bazı rivayetlere göre bütün dişlerin bedel olarak eşit olduğu bildirilmiştir. Buna göre yok edilen 32 diş için her bir dişin diyeti olan 5 devenin toplamda 160 deve gerekmektedir. Ancak bazı rivayetlerdeyse görüntü itibarıyla ön dişlerin daha önemli olmasından dolayı ön dişlere 5 deve, öğütücü dişlere birer deve takdir edildiğinden bahsedilmektedir. Sadece ön dişlere 5 deve diyet belirlendiğinde dişlerin tamamının telef olması durumunda alınacak diyet miktarı tam diyetin (100 deve) çok altında kalmakta, bütün dişlere 5 deve belirlendiğindeyse tam diyetin 1,5 katı üstüne çıkmaktadır. İhtilafli rivayetlerden dolayı mezhep imamları bu konuda yorum yapmak durumunda kalmışlar ve öndeki 12 dişten daha fazla diyet alınmasının uygun olacağı yönünde görüş bildirmişlerdir (Dağcı, 2018: 301-302).

Osmanlı hukukunda diş kırma suçunda uygulanan yaptırımların başında diyet gelmiştir. Arşiv kayıtlarında genellikle diş kelimesi tercih edilmiş olmakla birlikte dişle aynı anlama gelen Arapça kökenli "*sinn*" kelimesine de rastlanmaktadır. Bu nedenle diş diyeti anlamında *diyēt-i sinn* ya da çoğulu *diyēt-i esnân* da denilmiştir.

Diş kırma suçları kanunnemelerde değinilen konulardan biridir. Fatih kanunnamesinde diş kırma suçunda uygulanacak cezalar fiilin kastla yapılıp yapılmadığı ve failin maddî durumu göz önünde bulundurularak belirlenmiştir. Buna göre; "*Eğer bireğünün (başkasının) kasd ile gözün ya da dişin çıkarsa, kıyas etmeseler, gâni (zengin) olsa cürm (para cezası) 200 akçe alına, evsâtü'l-hâl (orta halli) olursa 100 akçe, ednâ (aşağı) hallü olursa 50 ya da 40 akçe; gayet fakir olsa 30 akçe cürm alına*" (Akgündüz, A., 1990a: 349).

II. Bayezid devrinde hazırlanmış Menteşe Sancağı kanunnamesinde yaralamalar ve diş çıkarma hususunda uygulanacak cezalar şöyle belirtilmiştir; "*Baş yarılıb kan çıkısa ve diş çıkısa ve bıçak ile kılıç ile ve bâki âlet-i harb ile mecrûh olub (yaralanıp) dōşeğe düşse 100 akçedir. Bunlardan mādün (daha az) cerâ'imden (suçlardan) ta'zir ve te'dib lâzım ola, 30 akçedir ve 10 akçe almak örf-i ma'rûfdur*" (Akgündüz, A., 1990b: 259).

I. Selim, I. Süleyman, I. Ahmed ve III. Ahmed kanunnemelerinde, kasten vurup birinin gözünü ya da dişini çıkaranlara kıyas gerektiği belirtilmiş, kıyas yapılmazsa da zenginden 200, orta halliden 100, fakirden 30-50 akçe arasında bir cürm alınması uygun görülmüştür (Akgündüz, A., 1991: 91 ; Akgündüz, A., 1992: 367 ; Akgündüz, A., 1996: 498 ; Akgündüz, A., 2016: 233).

Ebussuud Efendi'nin fetvasında diş diyeti 500 dirhem gümüş olarak belirtilmiştir. "*Mes'ele: Zeyd Amr'ın bir gözünü çıkarıp, Amr dahi Zeyd'in bir dişini çıkarsa, mezbûrlara ne lazım gelir? Elcevap: Amr'a beş bin dirhem gümüş verip, Amr'dan beş yüz dirhem gümüş alır.*" (Düzdağ, 2012: 196).

Osmanlı kanunlarında diyetle alakalı, "*İnâsın (kadınların) diyeti zükûrun (erkeklerin) diyetinin nisfidir (yarısıdır)*" ifadeleri yer almaktadır (Akgündüz, A., 1986: 919). Aynı durum diş için de geçerli olmuştur. Erkeğin diş kırıldığında her diş için tam diyet ödenirken, kadının diş kırıldığında yarım diyet ödenmiştir. "*Zükûrdan olan adamın bir dişinin erşi (diyeti) 500 ve inâsdan olan adamın bir dişinin erşi 250 dirhem gümüştür ibaretdir*" (Akgündüz, A., 1986: 921).

Osmanlı hukukunda diyet yaptırımı hem klasik dönemde hem de Tanzimat sonrası dönemde uygulanmaya devam edilmiştir. Çeşitli arşiv kayıtlarında diş kırma suçlarında diyet yaptırımları hakkında örneklerle rastlamaktayız. 1742 yılında Gaziantep'in (Ayıntab) Küçük Masara köyünde meydana gelen bir olayda Ali'nin ağzına yumrukla vurarak önden bir dişini düşüren diğer Ali'ye tek dişin (*sinn-i vahid*) diyeti olarak *öşr-i diyet* karşılığı

500 dirhem gümüş ödetilmiştir (Yüce, 2010: 40). 1765 senesinde Gemlik kazasının Armudlu köyünde Hacı Osman, Katırcıoğlu Mehmet'in dört dişini kırmıştır. Dört dişin diyeti olarak 2.000 dirhem gümüş talep edilmiştir (Yılmaz (Ed.), 2019: 126).

Suçlu kişi birden fazla ceza gerektiren harekette bulunmuşsa her bir kabahati için kanunun öngördüğü cezaları almak durumunda kalmıştır. 1866 senesinde Sivas sancağının Artukâbâd kazasına bağlı Devcecikarkını köyünde yaşayan Abdulkadir, eşi Arife'ye şiddet uygularken kızını kurtarmak üzere araya giren kayınvalidesi Zeynep'i de darp ederek bir dişini kırmıştır. Ayrıca Zeynep'in karnına üç tekme atarak karnındaki cinsiyeti belli olmuş dişi ceninin (cenin-i ünsâ) ölmesine sebep olmuştur. Abdulkadir'den kırdığı diş için 250 dirhem, ölümüne sebep olduğu cenin için de 5.000 dirhem diyet alınmıştır⁸. Ayrıca kayınvalidesine uyguladığı şiddet sebebiyle de 1858 tarihli Ceza Kanunu'nun 182. maddesine iki aydan iki yıla kadar hapsedilmesi gerekliliğine vurgu yapılarak en üst müddet olan iki sene hapis cezasıyla cezalandırılmasına karar verilmiştir (BOA. MVL. 745/33 (H. 19 Safer 1283 / M. 3 Temmuz 1866). Bu durum ceza hukukunda *içtima* olarak adlandırılmaktadır. Birleşme, kaynaşma, toplanma anlamlarına da gelen içtima kelimesi, hukukta birden fazla suçun ve cezanın bir kişinin üzerinde toplanması şeklinde tezahür eden durumlarda kendini göstermektedir. Failin her biri cezalandırılabilen birden fazla ihlale yol açması ve bunun sonunda birden fazla sayıda cezaya mahkûm edilmesi halinde cezaların içtimaidan bahsedilir. Buna göre, kaç tane fiil varsa o kadar suç, kaç tane suç varsa o kadar ceza vardır (Avcı, 2021). Abdulkadir de işlediği suçların cezasını ayrı ayrı ödemek durumunda kalmıştır.

1860 senesinde meydana gelmiş bir olayda dişlerin diyetinin ödenmesi hususunda devletin suçluya bazı yaptırımlarda bulunduğu görülmektedir. Koza satın almak için Gönen kasabasına gittiğini belirten Pandelaki, burada misafir olarak Nikola'nın evinde kalmıştır. Nikola gece vakti Pandelaki'ye saldırıp darp etmiş ve iki dişini kırmıştır. Yapılan yargılama sonucunda Nikola'nın 5.500 kuruş ödemesi kararlaştırılmıştır. Nikola'nın evi ve eşyaları satılarak bahsedilen meblağın tahsil edilmesi hususunda emir çıkarılmış, ayrıca tahsil işlemi gerçekleşene kadar Nikola hapsedilmiştir (BOA. A.} MKT.UM, 442/19 (H. 29 Ca. 1277 / M. 13 Aralık 1860). Bu belgede Nikola hakkında başka bir ayrıntı yoktur ancak devletin uyguladığı yaptırımlara bakıldığında Nikola'nın diyeti ödememekte ısrar ettiği düşünülmektedir. Anlaşıldığı kadarıyla mağdurun diyet hakkının verilebilmesi için diyeti ödemeyen suçlunun evi ve eşyaları satılmıştır.

⁸ Ceninin organlarının belirmesinden sonraki herhangi bir vakitte düşürülmesi durumunda faile gurra (anne karnından düşürülen ceninin tazminatı), canlı olarak düşüp ölmesi durumundaysa diyet cezası ödetilmektedir. Özdemir, Merve, (2016), "Osmanlı Fetvalarında İskât-ı Ceninin (Cenin Düşürmenin) Cezai Sonuçları, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, 9:46, 958. Yaşanan hadisede ceninin cinsiyeti belli olacak kadar büyük olduğu anlaşılmaktadır. O nedenle ceza olarak kadının tam diyeti olan 5.000 dirhem istendiği görülmektedir.

3.2.1. Sulh

Ödenecek diyet hususunda davacı ve davalı razı geldikleri bir miktar üzerinde anlaşarak sulh yapabilmişlerdir. Üzerine sulh olunan meblağ, mahkeme tarafından da belirlenebilir. Barışma, anlaşma, uzlaşma anlamlarına gelen sulh usulüyle bireyler arasındaki anlaşmazlıkların sona erdirilmesi amaçlanmıştır (Atar, 2009).

Kıyas ve diyet cezalarında suçluyla mağdurun anlaşarak sulh yapmaları kıyas ve diyet cezalarını düşürür. Sulh ile belirlenen yeni miktar üzerinden para veya malla ceza ödenir (Ekinci, 2017: 343). Yeni miktar kanunların belirlediği diyet miktarının iki veya daha fazla katı olabileceği gibi normal diyet miktarından daha düşük oranlarda da anlaşılabilir (Avcı, 2017).

1678 tarihli bir kayıta, Konya sancağında Pirlavganda (Taşkent) kazasına bağlı Hadım köyünde yaşayan bir kadın, dört dişini çıkardığı iddiasıyla kocası Ahmet'ten şikâyetçi olmuştur. Sulhla Ahmet 50 esedi kuruş diyetle cezalandırılmıştır (BOA. İE. DH. 6/543 (H. 20 L 1089 / M. 5 Aralık 1678).

1686 senesinde İstanbul'da yaşayan Şaban'ın üç dişini kiran Mehmet Beşe ile arasında 800 akçeye sulh yapılmıştır (Yılmaz (Ed.), 2011, 592).

1801 senesinde sol taraftaki azı dişini çekmesi için Cerrah Seyyid Nuri'ye giden Mustafa, cerrahın yanlışlıkla azı dişinin yanındaki dişi de çektiğini söyleyerek şikâyetçi olmuş ve 35 kuruşa sulh yapılmıştır (Yılmaz (Ed.), 2019, 181).

1862 senesinde Yemen sâkinlerinden Mehmet, bir dişini kiran Şumnulu Panayot ile 600 kuruş üzerine sulh yapmıştır (BOA. MVL. 957/78 (H. 6 Recep 1279 / M. 28 Aralık 1862).

3.3. Ta'zir

Fıkıhta belirli cezası olmayan suçlarda, yaptırımın miktarının ve uygulamasının yöneticiye veya hakimlere bırakıldığı cezalara ta'zir denilmiştir (Başoğlu, 2011: 198).

Osmanlı hukuku kıyas ve diyet cezasına ek olarak ta'zir cezasının uygulanmasına da açık kapı bırakmıştır. Kıyas ve diyet mağdurun hakkı olan ve kanunun öngördüğü cezadır. Ta'zir ise kamu hakkı için suçluyu uslandırmak (te'dib) ve toplum hayatında zararsız hale getirmek amacıyla uygulanan yaptırım özelliğini taşımaktadır (Yakut, 2011: 24).

Ta'zir cezaları nasihat, tekdir (azarlama), te'dib, memuriyetten azil, hapis, sürgün, teşhir, tehdit, kulak bükme, darp, nakdî ceza gibi kısımlara ayrılmaktadır (Avcı, 2016: 647).

Diş kıranların kıyas ve diyete ek olarak ta'zire de cezalandırıldıklarına dair örnekler Osmanlı arşivlerinde rastlanmaktadır. Birinin dişini kiran kişi, mağdura dişinin kırılmasından hariç başka zararlar da vermişse uygulanan cezalar da çeşitlenmiştir. Suçluya yukarıda bahsedilen

yaptırımlardan herhangi biri uygulanabildiği gibi suçun durumuna göre birden fazla ta'zir yaptırımının uygulandığı örneklere de rastlanmıştır.

Bir vakada diş kırana diyet cezasına ek olarak hapis ve dayak cezası verildiği görülmektedir. Kütahya'nın Etraf-ı Şehir nahiyesine bağlı Perli köyünde, Perli çayırında meydana gelen olayda, Arap Ali isimli kişi Abdulkadir'i başından ve sol kalça kemiğinden darp etmiş ve kavgada Abdulkadir'in beş dişi kırılmıştır. Yargılamada Arap Ali suçunu itiraf etmiştir. Arap Ali'ye dişlerin diyeti ödetilmiş ayrıca Abdulkadir tamamen iyileşene kadar Arap Ali'nin hapiste kalmasına ve ta'zir-i şedid ile yani şiddetli dayakla cezalandırılmasına karar verilmiştir (BOA. TS.MA.e 189/76 (H. 9 Zilkade 1173 / M. 23 Haziran 1760).

Bir başka olayda Yorgi'nin ağızına vurarak ön dişlerini döken Uzun Yorgi'ye te'dib cezası uygun görülmüştür (BOA. A.} MKT.MVL. 1/69 (M. 14 Şaban 1261 / H. 18 Ağustos 1845).

Diş kıranlara uygulanan ta'zir yaptırımlarından bir diğeri de hapis cezasıdır. Osmanlı hukukunda darp, hırsızlık, dolandırıcılık gibi çeşitli suçlarda hapis cezası verilmiştir. Suçun durumuna göre hapis cezası süreli ya da müebbet olarak uygulanmıştır. Hafif ve orta düzeydeki suçlarda diyet ve hapis cezalarına başvurulmuş, ağır suçlar için kürek ve kalebent cezaları uygulanmıştır (Hanılçe-Şeyhoğlu, 2020: 410).

Tanzimat'tan sonra hazırlanan ceza kanunlarında hapis cezasının içeriğine ve süresine ayrıntılı değinilmiştir. 1858 tarihli Ceza Kanunu'na göre hapis cezasının süresi suçun büyüklüğüne göre 24 saatle 3 sene arasında değişmektedir (Akgündüz, A. 1986: 839).

1865 senesinde Kastamonu'da bir handa düzenlenen eğlencenin ardından meydana gelen kavgada, Kasım isimli bir gencin dört dişi, eğlence gruplarındaki Alaybeyi-zâde Derviş Mehmet tarafından kırılmıştır. Yapılan incelemede olayın han odasında meydana geldiği tespit edilerek, 1858 tarihli Ceza Kanunu'nun 178. maddesi gereğince suçlunun iki sene hapsedilmesine ve kırılan dişlerin cerrahiye ücretlerinin de suçlu tarafından ödemesine karar verilmiştir. 178. maddenin tamamı karar esnasında belirtilmiştir. Buna göre;

“... Bir kimse bir şahsı yirmi günden ziyade işinden kalmasını yahud hastalanmasını mucib olacak suretle cerh veya darb eyler ise iki aydan iki seneye kadar habs olunması ve mesârif-i cerrâhiyyesiyle mecrûh ve madrûbun hal-i sıhhatinde kesb ideceği ticaret ücretinin misli kendisinden alınıb mecrûh ve madrûba verilmesi...”. (BOA. MVL. 741/13 (H. 10 Rebiülevvel 1282 / M. 3 Ağustos 1865).

Yukarıdaki olayda mağdurun çalışmadığı günlerin ücretinin suçluya ödetilmesi dikkat çekmektedir.

Yaralama suçlarında yaralananın işini yapamaması ve geçimini sağlayamaması durumu dikkate alınarak, çalışılmayan günlerin hesabı suçluya ödetilmiştir.

Hanya kazasında gece saat iki civarında Dimitri Paçula, Yorgi'ye testiyle vurarak Yorgi'nin kollarını yaralamış ve bir dişini kırmıştır. Yorgi kollarının zarar görmesinden dolayı bir aydan fazla bir süre çalışmamış ve dükkanını açamamıştır. İşinden gücünden uzak kaldığını ve bu süre içinde başka masraflara da girdiğini belirten Yorgi, kırılan dişinin diyetiyle birlikte bir aylık ziyanının ve masraflarının da karşılanması için talepte bulunmuştur (BOA. A.} MKT.DV.. 103/38 (H. 26 Rebiülahir 1273 / M. 24 Aralık 1856). Bu olayda mağdurun masraflarının karşılanmasındaki asıl gerekçenin zarar gören kolları olduğu anlaşılacakla birlikte, kırılan dişi için de ayrıca diyet talebinde bulunduğunu belirtmek gerekir.

Dişlerini kırdığı iddiasıyla birinden gereksiz yere şikâyetçi olan kişi hakkında da hapis cezasına hükmedildiğine rastlanmıştır. Bolu'nun Alaplı kazasına bağlı Aydoğdu köyünde yaşayan Ahmet Ağa, köyde vergi toplamakla görevli Zaptiye Ali ve Kahya Ali isimli kişilerin kendini darp ettiklerini ve iki dişini kırdıklarını iddia ederek şikâyetçi olmuştur. Bahsedilen görevliler yargılanmak üzere Bolu mahkemesine çağırılmışlardır. Mahkemede yargılama esnasında görevliler suçlamaları kabul etmemişler, Ahmet Ağa da iddiasını ispat edemeyerek asılsız bir suçlamayla mahkemeye başvurduğunu itiraf etmek zorunda kalmıştır. Neticede Ahmet Ağa'nın iftira cezasıyla cezalandırılmasına ve ceza kanunu gereği bir ay hapsedilmesine karar verilmiştir⁹.

Diş kırma suçlarında kısas, diyet ve ta'zire ek olarak kürek cezası da verilmiştir. Kürek cezası Osmanlı'nın ilk dönemlerinden itibaren uygulanan bir ceza çeşididir. Buharlı makinelerin icadından önce gemilerde kürek çekmekle görevli mürettebatın yeterli olmadığı durumlarda harp esirleri, köleler ve suçlular bu görevi yerine getirmek için kullanılmışlardır (Avcı, 2010: 399). Ancak sonradan bu ihtiyaç ortadan kalkınca kürek cezası ismi kullanılmaya devam etmekle birlikte bu cezayı alanlar, ayaklarındaki demir prangalarla, çeşitli zor işlerde kullanılmışlardır. Ceza kanunlarında kürek cezasından, suçlunun ayaklarında demir olduğu halde meşakkatli işlerde kullanılmak olarak bahsedilmektedir (Gökçen, 1987: 53-55).

1840 tarihli Ceza Kanunu'nda birine silah çekene bir sene, silahı boşaltmışsa iki sene ve yaralamışsa yaraladığı kişi iyileşene kadar masraflarını karşılamaya ek olarak üç sene kürek cezasına çarptırılması uygun görülmüştür. Yaralamadan dolayı vefat gerçekleşirse kısas gerektiği belirtilmiştir (Akgündüz, A. 1986: 818). Aynı ceza 1851

⁹ BOA. MVL 203/50 (H. 4 Ş 1267 / M. 4 Haziran 1851); BOA. MVL 205/40 (H. 29 S 1268 / M. 24 Aralık 1851); BOA. MVL 205/65 (H. 17 S 1268 / M. 12 Aralık 1851); BOA. A.} MKT.UM. 86/16 (H. 29 S 1268 / M. 24 Aralık 1851); BOA. A.} MKT.MVL. 48/85 (H. 29 S 1268 / M. 24 Aralık 1851); BOA. A.} MKT.MVL. 48/43 (H. 22 S 1268 / M. 17 Aralık 1851). Belgede ceza maddesinden de bahsedilmiştir: “... bu makûle müferrerin (iftiracının) beş günden kırk beş güne kadar habs olunması kanûn-ı cezâ-yı ahkâm-ı iktisâsından bulunmuş olmağa...”. BOA. A.} MKT.MVL. 48/43 (H. 22 S 1268 / M. 17 Aralık 1851).

tarhli kanunda da yinelenmiştir (Akgündüz, A. 1986: 824).

264 maddeden oluşun 1858 tarihli Ceza Kanunu'nda suçlara ve cezalara ayrıntılı bir şekilde değinilmiştir. Kanunun 19. maddesinde kürek cezası verilenin yaşadığı mahalde teşhir edilmesinden bahsedilmektedir. Buna göre, cezaya dair bilgi veren divan mazbatasını kalın harflerle yazılarak suçlunun boynuna asılır ve suçlu yaşadığı bölgenin meydanına ya da kalabalık bir bölgesine götürülür. Burada iki saat bekletildikten sonra halkın önünde ayaklarına zincir vurularak cezasını çekeceği yere nakledilir (Gökçen, 1987: 163).

1858 tarihli Ceza Kanunu'nun 177. maddesinde kürek cezasının müddeti üç sene olarak belirlenmiş, eğer suç tasarlayarak işlenmişse 10 yıl kürek cezası uygun görülmüştür. Madde şöyledir;

“...Bir kimse bir şahsı cerh ya darb ile bir uzvunu kat' ya ta'til ider ise mesârif-i cerrâhiyyesiyle hükm olunacak diyeti istifâ olunduktan sonra üç sene müddetle küreğe konulur ve eğer bu cinâyeti evvelce tasavvur ve tasâmim iderek (kararlaştırarak) işlemiş olduğu tebeyyün eyler (anlaşılır) ise kürek cezası on seneye kadar temdîd olunur (uzatılır)”¹⁰.

Darp, diş kırma ve mal gaspı hadisesinin birlikte yaşandığı bir olayda suçluya kürek cezası verilmiştir. Üsküp'ün İştîp kazasından Nako isimli gayrimüslim, Köstendil'e doğru yolculuk ettiği arkadaşı Risto'nun yolda kendisine saldırdığını ve dişlerini kırdığını, ayrıca üzerindeki eşyalarını da gasp ettiğini söyleyerek şikâyetçi olmuştur. Risto Nako'yu fena halde hırpalamış, alt ve üst çene kemiklerini kırmış, ağızdaki bütün dişlerini dökmüştür. Öyle ki Nako, yemek yiyemez, su içemez ve konuşamaz hale gelmiştir. Risto ilk başta iddiaları reddetmiştir. Risto'nun suçlu olup olmadığını ispat edebilmek için daha ayrıntılı bir tetkik istenmiştir (MVL 1076/8 (H. 27 Z 1282 / M. 13 Mayıs 1866)). Yapılan soruşturma neticesinde Nako'nun olay esnasında yanında bulunan heybesindeki eşyaların, paraların ve bir adet kısırağın Risto'da olduğunu Risto'nun eşi itiraf etmiştir. Nako'nun darp edildiği yerde dörde bölünmüş bir halde bulunan çoban sopasının Risto'ya ait olduğu hakkında da önceki gece konakladıkları hanın sahibi ifade vermiştir. Neticede, Risto'nun Nako'yu darp ettiği ve öldü zannederek üzerindeki eşyaları aldıktan sonra Nako'yu bir hendeğe atıp kaçtığı sonucuna varılmıştır. 1858 tarihli Ceza Kanunu'nun 177. ve 180. maddelere göre bir ceza verilmesi uygun görülmüştür. Belgede 177. ve 180. maddeler ayrıntılarıyla yazılmıştır. 180. maddeye göre:

“Cerh ve darb fi'ili zaten katl kasdıyla olub da cârih ve dâribin yed-i ihtiyârında olmayan esbâb-ı mani'a haylûletiyle (engel olmasıyla) madde-i katl fi'ile

çıkmanmış idiğü tebeyyün eyler ise yara ve beresi gerek aşır ve gerek hafif olsun cerh ve darbin derecesine göre hükm olunacak diyet yahud mikdâr-ı ma'lûm meblağ ile mesârif-i cerrâhiyyesi istifâ olunduktan sonra cârih ve dârib olan kimesne her halde muvakkaten (geçici olarak) küreğe konulur”.

Neticede Risto'nun 1858 tarihli Ceza Kanunu'nun 19. maddesine uygun olarak yedi yıl kürek cezasıyla cezalandırılmasına karar verilmiştir (MVL 1077/55 (H. 27 C 1283 / M. 6 Kasım 1866)).

Kürek cezasının verildiği başka vakalar da tespit edilmiştir. Şumnu lu Çoban Panayot, Mehmet'in dişlerini kırdığı için diyet ödemiş ayrıca üç sene müddetle küreğe konulmak üzere Vidin'e gönderilmiştir (BOA. MVL. 957/78 (H. 6 Recep 1279 / M. 28 Aralık 1862)).

Kastamonu'nun Kuzyaka nahiyesine bağlı Obrualan'da yaşayan, Fatma isimli kadın, Karamuk oğlu Mustafa'nın kasten taşla vurmasıyla üst dişlerinin bir kısmını kaybetmiş, pek çok dişi de sallanıp düşme noktasına gelmiştir. Bu duruma sebep olan Mustafa hem diyet ödemiş hem de bir sene hapis ve üç sene kürek cezasıyla cezalandırılmıştır (MVL. 742/49 (H. 5 Cemaziyelahir 1282 / M. 26 Ekim 1865); MVL. 743/43 (H. 11 Ramazan 1282 / M. 28 Ocak 1866)).

Devlet görevlisine karşı gelme ve bir vatandaşı darp edip dişini kırma suçlarını işleyen Romanya konsoloshanesi tercümanına meslekten azil cezası verilmiştir. 1913 senesinde meydana gelen olayda, Galata rıhtımından Daçya vapuruna binen Papa Kostî, görevi gereği vapura binenlerin evraklarını kontrol eden polis memuru İsmail Remzi'ye hakaret edip yüzüne tükürmüş ve duruma müdahale eden yolculardan Mehmet Emin Efendi'yi de darp ederek bir dişini kırmıştır. Görevini yapan bir memura karşı gelmeye ve bir vatandaşın dişini kırmaya cüret gösterdiği için Romanya konsoloshanesi tercümanı Papa Kostî'nin konsolosluktaki görevine son verilmiştir (BOA. DH.H. 64/36 (H. 29 Muharrem 1331 / M. 8 Ocak 1913)). Bu olayda tercümanın görevine son verilmesindeki asıl nedenin görevi başındaki bir Osmanlı memuruna hakaret etmesi olduğu anlaşılmaktadır. Bu kabahatine ek olarak diş kırma suçuna karışması da vurgulanarak kanuna aykırı bütün fiilleri belirtilmiş ve cezası verilmiştir.

SONUÇ

Dişler yeme içme ve dış görünüş bakımından vücudun önemli uzuvlarından biridir. Dişlerde meydana gelecek eksiklikler, iletişim sorunlarına sebep olacağından dişlerin düzgün ve sağlam olması herkes için önemlidir. Özellikle müderris, imam, hatip, dellal gibi düzgün telaffuz gerektiren ve sürekli konuşmaya bağlı meslekleri icra edenlerde dişlerin ayrı bir değere sahip olduğu muhakkaktır. Ayrıca dişlerin eksikliği veya kırıklığı kişiyi sağlık ve dış görünüşteki kusur nedeniyle manevi

¹⁰ Maddenin geçtiği örnek bir dava için bkz. BOA. MVL 1077/55 (H. 27 C 1283 / M. 6 Kasım 1866).

açılardan da etkilemektedir. Bu nedenlerle dişlerin kırılmasına sebep olanlar şer'î ve örfî kanunlara dayalı olarak suçun niteliğine göre cezalandırılmışlardır.

Diş davaları da diğer davalar gibi kadı mahkemelerinde, Divân-ı Hümâyûn'da ve Tanzimat'tan sonraki süreçte yenileşmeye bağlı olarak çeşitlenen yargı organlarında ele alınmıştır. Genellikle mağdurlar bizzat mahkemelere başvurmuştur. Bazı davalarda da mağdurun bir yakını mağdur adına şikâyetçi olmuştur. Mağdurların suçluya uygulanacak kısas ya da diyet yaptırımları hususunda bir talepleri varsa bu taleplerini şikâyet esnasında dile getirmişlerdir. Talepleri uygunsa o doğrultuda karara varılmıştır.

İslam ve Osmanlı hukukunda diş kırma suçunda kısas, diyet ve ta'zir yaptırımlarının uygulanması uygun görülmüştür. Kısas cezası çok sık başvuru alan bir yöntem olmamakla birlikte, kısas uygulanmasına karar verilen durumlarda kısas yapılacak dişler arasında denklik olması hususuna dikkat edilmiştir.

Diş kırma suçlarında en yaygın uygulanan yaptırım diyetdir. Diyet miktarları kanunnamelerde kişilerin maddi durumlarına göre belirlenmiş ve zenginden 200, orta halliden 100, fakirden 50, daha fakirden 30 akçe diyet alınması uygun görülmüştür. Ceza kanunlarında diyet olarak her diş için gümüş cinsinden 500 dirhem alınması gerektiği belirtilmiştir. Kadınların diş kırıldığında diyet miktarı yarıya düşmüş yani 250 dirhem olmuştur. Bir diş kırılmış erkeğe 500 dirhem diyet ödenirken, bir diş kırılmış kadına 250 dirhem diyet ödenmiştir.

Davacı ve davalı arasında sulh yapılarak belirlenen yeni miktar üzerinden anlaşmaya gidilebilmiştir. Sulh yapıldığı zaman iki tarafın anlaşmasına göre kanunların belirlediği diyet miktarından az ya da daha çok bir oran üzerinden ödeme yapılabilmektedir.

Tanzimat'tan sonraki süreçte hazırlanan kanunlarda ta'zir yaptırımlarının ayrıntılarına daha fazla değinilmiştir. Fail

hareketlerinde ileriye gitmiş ve kişiyi iş göremez hale gelene kadar darp edip dişle birlikte başka organlarına da zarar vermişse kısas ve diyet yaptırımlarının yanı sıra te'dib, dayak, azil, hapis gibi ta'zir yaptırımlarının uygulanması da öngörülmüştür.

Sadece yüze alınan bir yumruk darbesinden ziyade, şiddetli dayakların yaşandığı vakalarda, mağdurun dişle birlikte başka organlarına da zarar geldiği için suçluya birden fazla suça dâhil olmaktan dolayı daha ağır ya da birden fazla yaptırım uygulanmıştır. Darp olayının şiddeti ve kişiye verdiği zararın büyüklüğü nispetinde suçluya verilecek cezada ayarlama yapılmıştır. Özellikle bir organın tamamen vücuttan kopmasına ya da iş göremez hale gelmesine sebep olanlar, zarar verdikleri organın diyetini ödemekle birlikte hapis ve kürek cezasıyla da cezalandırılmışlardır.

Darp neticesinde dişini kaybetmenin yanı sıra aldıkları darbelerden dolayı bir süreliğine ya da tamamen iş göremez hale gelenlerin, çalışmadıkları günlerinin ücreti suçluya ödetilmiştir. Diş kırılanların cerrahiye masrafları da suçluya yüklenmiştir. Ayrıca birini işlerinden geri kalacak hale getirene kadar darp edenlere de hapis cezası uygun görülmüştür.

KAYNAKÇA

1. T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı (BOA) Arşiv Belgeleri

- A. {DVNS.AHK.ADN.d. (Defter No) 1.
 A. { DVNS.AHK.SS.d. (Defter No) 1, 2, 5, 9.
 A. {DVNSMHHM.d... (Defter No): 22, 64, 95.
 A. } MKT.DV.. 75/54, 103/38, 143/26.
 A. } MKT.MVL. 1/69.
 A. } MKT.UM. 442/19, 86/16.
 A. } MKT.MVL. 48/43, 48/85.
 BEO 1222/91631.
 DH.H. 64/36.
 İE. DH. 6/543.
 MVL 203/50, 205/40, 205/65, 1076/8, 741/13, 742/49, 743/43, 745/33, 957/78, 1077/55.
 TS.MA.e 189/76.

2. Araştırma-İnceleme Eserleri

- Akbulut, İ. (2003), “İslam Hukukunda Suçlar ve Cezalar”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 52/1, 167-181.
 Akgündüz, A. (1986), *Mukayeseli İslâm ve Osmanlı Hukuku Külliyyatı*, Diyarbakır, Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları.
 Akgündüz, A. (1987), “1474/1858 Tarihli Osmanlı Ceza Kanunnamesinin Hukuki Kaynakları, Tatbik Şekli ve Men‘-i İrtikab Kanunnamesi”, *Belleten*, 51:199, 153-191.
 Akgündüz, A. (1990a), *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri, 1. Kitap, Osmanlı Hukukuna Giriş ve Fatih Devri Kanunnameleri*, İstanbul, Fey Vakfı Yayınları.
 Akgündüz, A. (1990b), *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri, 2. Kitap, II. Bayezid Devri Kanunnameleri*, İstanbul, Fey Vakfı Yayınları.
 Akgündüz, A. (1991), *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri, 3. Kitap, Yavuz Sultan Selim Devri Kanunnameleri*, İstanbul, Fey Vakfı Yayınları.
 Akgündüz, A. (1992), *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri, 4. Kitap 1. Kısım, Kanuni Devri Kanunnameleri*, İstanbul, Fey Vakfı Yayınları.
 Akgündüz, A. (1996), *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri, 9. Kitap, I. Ahmed ve II. Osman Devri Kanunnameleri*, İstanbul, Fey Vakfı Yayınları.
 Akgündüz, A. (1999), “Kanunnâmelerdeki Ceza Hukuku Hükümleri ve Şer‘î Tahlili”, *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, 12:1, 1-16.
 Akgündüz, A. (2016), *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri, 11. Kitap, III. Ahmed ve I. Mahmud ve II. Mahmud Devri Kanunnameleri (1730-1839)*, İstanbul, Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları.
 Akgündüz, S. N. (2010), “Tanzimat Dönemi Osmanlı Ceza Hukuku Uygulaması”, (Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
 Akman, M. (2005), “Osmanlı Ceza Hukuku Çalışmaları Üzerine Bir İcmal”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 3:5, 489-512.
 Aktan, H. (1989), “Akile”, *DİA*, İstanbul, 2, 248-249.
 Akyıldız, A. (2010), “Şürâ-yı Devlet”, *DİA*, İstanbul, 39, 236-239.
 Atamtürk, D.; Duyar, İ. (2008), “Antik Adramytteion Topluluğunda Dış Boyutları ve Eski Anadolu Topluluklarıyla Karşılaştırılması”, *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 7, 207-217.
 Atar, F. (2009), “Sulh”, *DİA*, İstanbul, 37, 481-485.
 Avcı, M. (2010), *Osmanlı Ceza Hukuku Genel Hükümler*, Konya, Mimoza Yayınları.
 Avcı, M. (2016), “Osmanlı Hukukunda Cezaların Tasnifi”, *II. Türk Hukuk Tarihi Kongresi Bildirileri*, İstanbul, On İki Levha Yayınları, 1, 369-656.
 Avcı, M. (2017), “Osmanlı Ceza Mahkemesinde Sulh (Uzlaştırma)”, *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 25/1, 11-71.
 Avcı, M. (2021), “İslam ve Osmanlı Ceza Hukukunda İçtima”, *Kırıkkale Hukuk Mecmuası*, 1:1, 1-30.
 Aydın, M. A. (2018), *Türk Hukuk Tarihi*, 15. Baskı, İstanbul, Beta Yayınları.
 Bardakoğlu, A. (1996), “Had”, *DİA*, İstanbul, 14, 547-548.
 Başoğlu, T. (2011), “Ta‘zîr”, *DİA*, İstanbul, 40, 198-202.
 Boynukalın, M. (2009), “Suç”, *DİA*, İstanbul, 37, 453-457.
 Cin, H.; Akgündüz, A. (1995), *Türk Hukuk Tarihi*, 1, 3. Baskı, İstanbul, Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları.
 Dağcı, Ş. (2002), “Kıyas”, *DİA*, Ankara, 25, 488-495.
 Dağcı, Ş. (2018), *İslam Ceza Hukukunda Müessir Fiiller*, Ankara, TDV Yayınları.
 Doğangüzel, S. B. (2022), “Osmanlı Hukukunda Öldürme ve Yaralama Suçlarında İştirak”, *Kırıkkale Hukuk Mecmuası*, 2:1, 181-208.
 Düzdağ, M. E. (2012), *Ebussuud Efendi Fetvaları*, İstanbul, Kapı Yayınları.
 Ekinci, E. B. (2017), *Osmanlı Hukuku, Adalet ve Mülk*, 5. Baskı, İstanbul, Arı Sanat Yayınları.
 Erdoğan, A. (2019), “Suç ve Ceza: Osmanlı Toplumunda Bireysel Suçlar ve Cezalar (1559-1609)”, (Doktora Tezi), Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
 Eser, M. (2009), “27 Numaralı Sivas Şer‘iye Sicili (H. 1267-1268 / M. 1851-1852) Değerlendirme-Transkripsiyon”, (Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
 Gelir, B. (2006), “1680-1700 tarihleri arasında Ayntab (Gaziantep) Şehrinde Asayiş Problemleri ve İslam-Osmanlı Ceza Hukuku Uygulamaları”, (Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
 Gökçen, A. (1987), “Tanzimat Dönemi Osmanlı Ceza Kanunları ve Bu Kanunlardaki Ceza Müeyyideleri”, (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

- Gözlük Kırmızıoğlu, P. (2018), “Van-Karagündüz (Orta Çağ) Erişkin Bireylerinin Dental Patoloji Analizi”, *Cumhuriyet Dental Journal*, 21, 1-8.
- Hanılçe, M.; Şeyhoğlu, E. (2020), “Osmanlı Devletinde Bir Ceza İnfaz Kurumu Olarak Hapishaneler ve Kadınlar”, *Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 4:2, 405-436.
- Heyd, U. (1984), “Eski Osmanlı Ceza Hukukunda Kanun ve Şeriat”, (Çev. Selahaddin Eroğlu), *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 26:1, 633-652.
- İnalçık, H. (2009), “Osmanlı Hukukuna Giriş Örfi-Sultanî Hukuk ve Fatih’in Kanunları”, *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi*, 3. Baskı, İstanbul, Eren Yayıncılık, 319-342.
- İnalçık, Halil (2018), “Şer’at ve Kanun, Din ve Devlet”, *Osmanlı’da Devlet, Hukuk ve Adalet*, 7. Baskı, İstanbul, Kronik Yayınları, 49-60.
- Kenanoğlu, M. M. (2007), “Nizâmiye Mahkemeleri”, *DİA*, İstanbul, 33, 185-188.
- Köksal, O. (1998), “Adliye Örgütünün Problemleri ve Yapılması Gerekli Düzenlemelere Dair II. Abdülhamit’e Sunulan Bir Layiha”, *OTAM*, 9/9, 263-285.
- Özdemir, M. (2016), “Osmanlı Fetvalarında İskât-ı Ceninin (Cenin Düşürmenin) Cezai Sonuçları”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 9:46, 956-965.
- Saban, A. (2016), “İslam Ceza Hukukunda Diyet ve Âkile Sistemi”, (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Saylan, K. (2016), “II. Abdülhamid Döneminde Mahkemelerin İslahına Dair Hazırlanan Layihalar ve İsimli Bir Layiha Örneği”, *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, 31:31, 265-278.
- Sevici, H. (2011), “54 Numaralı Konya Şer’iye Sicilinin (1-190) Değerlendirme ve Transkripsiyonu (H. 1150-1152/M. 1738-1740)”, (Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Torun, N.; Gözlük Kırmızıoğlu, P. (2015), “Tokat (Niksar) İskeletlerinde Diş ve Çene Patolojileri”, *Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 39, 47-70.
- Türközade Hafız Mehmed Ziyâeddin Efendi (2017), *Osmanlı Hukuk Sözlüğü, Mükemmel İstulâhât-ı Kavânin Yâhut Mâlûmât-ı Kanûniye Hülâsası*, (Haz. Fethi Gedikli-İbrahim Enes Onat), İstanbul, On İki Levha Yayınları.
- Yakut, E. (2011), *Osmanlı Hukukunda Tazir Cezaları*, Ankara, Seçkin Yayınları.
- Yılmaz, C. (Editör) (2011), *İstanbul Kadı Sicilleri, Bab Mahkemesi 46 Numaralı Sicil (H. 1096 - 1097 / M. 1685 - 1686)*, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM) Yayınları.
- Yılmaz, C. (Editör) (2019), *İstanbul Kadı Sicilleri, İstanbul Mahkemesi 25 Numaralı Sicil, (H. 1179-1180 / M. 1765-1767)*, İstanbul, İstanbul Kültür AŞ. Yayınları.
- Yılmaz, C. (Editör) (2019), *İstanbul Kadı Sicilleri, İstanbul Mahkemesi 78 Numaralı Sicil, (H. 1216-1217 / M. 1801-1803)*, İstanbul, İstanbul Kültür AŞ. Yayınları.
- Yılmaz Usta, N. D. (2013), “İlasos (Bizans Dönemi) Toplumunda Ağız ve Diş Sağlığı”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Antropoloji Dergisi*, 25, 117-154.
- Yüce, S. (2010), “98 Numaralı Gaziantep Şer’iye Sicili (H.1155/M.1742-1743) Transkripsiyon ve Değerlendirme”, (Yüksek Lisans Tezi), Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

EXTENDED ABSTRACT

Human beings living in society have been able to engage in behaviors that can harm each other's lives and bodies by falling into disputes due to various ambitions or conflicts of interest. In Ottoman law, injuring a person and damaging an organ are among the crimes committed against the person. Since a lack or weakness in the body of the person will reduce the work ability, it has a result that affects the person as well as spiritually as well as financially. Therefore, it is necessary to impose a legal sanction on those who intentionally or terribly harm of a person.

Teeth are one of the important limbs of the body in terms of eating, drinking and appearance. Although the deficiencies in the teeth do not prevent the person from working and earning their financial income, they affect the person from a spiritual point of view due to the defect in health and appearance. For this reason, various sanctions should be applied to people who cause broken teeth.

Teeth breaking crimes are counted among injury crimes. Separating a limb such as a hand, foot, arm, ear, nose, eye, tooth completely from the body or rendering it inoperable is an act of injury (cerh). Although there are also articles of law stating that retaliation can be made, examples of this are rare, and a diyet penalty is generally preferred.

In the application of kisas (retaliation), attention was paid to the equivalence. If the molar is broken, it is recommended to retaliate with the molar, if the front tooth is broken, with the front tooth, if half a tooth is broken, with a half tooth. In order for the retaliation to be applied, conditions such as equality of the perpetrator and the victim in terms of legal status (both muslim and free), equal financial condition of the organ (such as the fact that both tooth are intact), the age of the culprit, no mental illness, no gender differences were also conditions. If equality can be achieved in all conditions, it is allowed if it is retaliation. Diyet sanctions have been applied in cases where retaliation cannot be applied.

Diyet amounts are determined according to the financial situation of the individuals in the law and it is deemed appropriate to take 200 diyets from the rich, 100 from the middle class, 50 from the poor and 30 from the poor. It is stated in the penal code that 500 dirhams should be taken as a diyet for each tooth. When the female tooth was broken, the amount of diyet was halved, that is, 250 dirhams. A tooth broken male was paid diyet of 500 dirhams, while a tooth broken woman was paid diyet of 250 dirhams. An agreement was reached on the new amount determined by making a settlement between the plaintiff and the defendant. When the sulh (peace) was made, according to the agreement of the two parties, payment was made at a rate more or less than the amount of diyet determined by the law.

If the perpetrator went forward in his/her actions and battered the person until s/he became incapacitated and damaged her teeth and other organs, ta'zir sanctions such as te'dib, beating, dismissal and imprisonment were applied.

In the Ottoman courts, dental cases received the value they deserved. If there is a tooth-breaking incident, the necessary research and investigations have been carried out so that the criminal can be punished as he/she deserves. Regardless of whether the tooth breaking crime occurred intentionally or accidentally, a lawsuit could be filed. Depending on whether the crime was committed intentionally or by mistake, there may be differences in sanctions. If the incident occurred deliberately, it is envisaged that retaliation will be made in return for this crime. However, if it was unintentional and the incident occurred by mistake, it was requested to pay the compensation of the teeth. As a result of the investigations, the perpetrator returned the right he/she should have returned, and the victim received the right he/she should have received. While the unproven persons were not unfairly sanctioned, the necessary actions were taken and orders were sent to the relevant officials so that the victims could also get their rights.

ANA ve ANNE SÖZCÜKLERİ ÜZERİNE KÜLTÜRDİLBİLİM İNCELEMESİ

Sebahat ARMAĞAN^{1*}

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı, Tokat, Türkiye

*sebahat.armaganl@gop.edu.tr

+ORCID: 0000-0002-7055-9577

Öz–Dil-kültür ilişkisi, kültürdilbilimin inceleme alanına girer. Yeni bir araştırma alanı olan kültürdilbilimin sınırları, tam olarak çizilememiştir. İncelemelerde esas alınacak öğeler ve metod hakkında fazla bilgi yoktur. Millî ruhun ve dünya görüşünün dile yansıdığını ifade eden Humbolt tarafından XX. yüzyılda temelleri atılan kültürdilbilimin esas amacı, kültürün dildeki görünümünü gösterenlerle ortaya koymaktır. Gösterenler, söz konusu toplum için önem arz eden dil birimleridir. Kültürdilbilimde belirlenen dil birimlerinin incelenmesinde eş zamanlı yöntem kullanılır. Bu çalışmada, diğer çalışmalardan farklı olarak konuya art zamanlı yöntemle de yaklaşmıştır. “Ana ve anne” sözcükleri ele alınırken, etimolojiden anlama, söz varlığındaki yerinden ağızlardaki kullanımına kadar geniş bir çerçeveden bakılmaya çalışılmıştır. Bu iki sözcüğün anlamı, kökeni, mitolojik ve dinî açıdan önemi, tarihi ve çağdaş Türk lehçelerindeki görünümü, ağızlarda, deyim ve atasözlerinde kullanımı, ana ve anne sözcükleriyle yapılan türemiş, birleşik sözcükler ve sözcük öbekleri tespit edilmiştir. Böylece Türkçenin anlatım zenginliğine ve Türk kültüründe kadının “annelik” vasfına verilen öneme dikkat çekilmiştir. Çalışma sonunda, “ana” sözcüğünün kültürel açıdan belli bir “değer” taşıdığı görülmüş, iki sözcüğün farklı kavram alanlarının olduğu sonucuna varılmıştır.

Anahtar Kelimeler– Dil, Kültür, Dil-Kültür İlişkisi, Kültürdilbilim, Ana ve Anne Sözcükleri.

CULTURAL LINGUISTICS EXAMINATION ON MOM AND MOTHER WORDS

Abstract–The language-culture relationship falls into the field of study of cultural linguistics. The boundaries of cultural linguistics, which is a new research field, have not been drawn exactly. There is not much information about the elements and method to be taken as a basis in the examinations. The main purpose of cultural linguistics, the foundations of which were laid in the XX century by Humbolt, who stated that the national spirit and worldview were reflected in the language, is to reveal the appearance of culture in language. The units shown in this study are linguistic units that are important for the society in question. The simultaneous method is used to examine the language units determined in cultural linguistics. In this study, unlike other studies, the subject was approached with a diachronic method. While dealing with the words “mom and “mother”, it has been tried to be looked at from a wide perspective, from etymology to meaning, from its place in the vocabulary to its use in dialects. The study has determined the meaning, origin, mythological, religious importance of these two words, their appearance in historical and contemporary Turkish dialects, their use in dialects, idioms and proverbs, derived, compound words and phrases made with the words “mom and mother”. Thus, attention has been drawn to the richness of expression in Turkish and the importance given to the “motherhood” of women in Turkish culture. At the end of the study, it was observed that the “mom” had a certain “value” in terms of culture, and it was concluded that the two words had different conceptual fields.

Keywords – Language, Language-culture, Cultural linguistics, Mom and Mother Words.

GİRİŞ

Dil, en basit tanımıyla iletişim aracıdır. Ayrıca dil, bir kimlik göstergesidir. Bir diğer kimlik göstergesi, toplumun birikimleri sonucu oluşan kültürdür. İçinde doğduğu kültüre göre şekillenen dil, kültürün aktarıcısı ve koruyucusudur. Bu nedenle, dilin kültürle olan ilişkisi her dönem güncelliğini korur.

Kültür, dilin söz varlığında korunur. Söz varlığını oluşturan unsurlar, toplumun sosyo-kültürel yapısı hakkında fikir verir. Bir dilde kullanılan tüm dil birimlerini içine alan söz varlığı, kültürel değerleri barındırması açısından incelemeye değer bir konudur. Türklerde akrabalık bildiren bir sözcük, o kişinin kadın mı erkek mi; genç mi yaşlı mı, evli mi bekâr mı; akrabalık bağı anne tarafında mı baba tarafından mı yoksa eş tarafından mı? bize bilgi verebilmektedir. Bu nedenle, bir dilde var olan aile ve akrabalık adları; toplumun dünya görüşü, gelenek ve görenekleri, ahlaki değerleri ve inanç biçimleri hakkında ip uçları verir (Armağan, 2016: 425-428). Kültürün izlerini taşıyan dil birimlerini temel alan ve *kültürdilbilimin anahtarı* kabul edilen sözcüklerinden biri *konsept*'tir. Söz varlığını oluşturan öğeler, gerçek anlamlarıyla birlikte içinde doğduğu kültürle yoğrulmuş anlam ve değer kazanır. Bu değer, sözcüğün konsepti (kavram) ile ilgilidir. Konsept, kültürdeki değerler/inançlar sistemi tarafından belirlenen, olaylar ve nesnelere hakkında dil taşıyıcısının zihinsel düşüncesini yansıtan ve dile getirilen kavramın sembolik bir görüntüsüdür. Konseptin iki bileşeni vardır: *İfade planı* ve *içerik planı* ya da *anlam* ve *yapı* (Andreyanova, 2014: 67).

Halk kültürünün izlerini, dil birimleri aracılığıyla araştırmayı amaçlayan kültürdilbilim, dil-kültür ilişkisi ve etkileşimi üzerinde durur. Toplumun dil ve kültürünün belirlenmesi noktasında ortaya çıkan yeni eğilim ve yaklaşımlar, son yıllarda özgün çalışmaların yapılmasını sağlamıştır.

Dil-kültür ilişkisinin ve etkileşiminin dilde yansımaları olarak kabul edilen *efsaneler*, *gelenek*, *görenek* ve *inanç biçimleri*, *kültürel semboller*, *destanlar*, *ritüeller*; kültürdilbilimin araştırma alanına girer (Maslova, 2001: 36). Deyimler, atasözleri, masallar, ninniler, şarkılar vb. dil birimleri; geçmişten günümüze izler taşır. Kültürdilbilimsel çözümlenmelerle bu dil birimlerinde gizli olarak yaşamaya devam eden kültürel unsurlar, gün yüzüne çıkarılır (Paşalıoğlu, 2022: 842). Bu nedenle tarihî ve çağdaş Türk lehçelerinde, ağızlarda, tarihî ve güncel sözlüklerde, edebî eserlerde söz varlığı ve sözcüklerin kavram alanı üzerine birçok çalışma yapılmıştır. Türk tarihinde kadının konumu ve değeri; askerî, edebî, hukuki, kültürel, tarihî, siyasi ve sosyal olmak üzere pek çok açıdan ele alınmıştır. Ayrıca *kadın* ile ilgili olarak antropolojik, ideolojik, mitolojik, psikolojik ve sosyolojik çalışmalar yapılmıştır (Pilancı, 2002: 71-82). Çalışmalarda kadının akrabalık ilişkisi, cinsiyet durumu, sosyal statüsü, yaşı ve ilahi yönü vb. konular üzerinde de

durulmuştur. Yapılan çalışmaların çoğu, tarihî ve çağdaş metinlerde geçen *kadın* ile ilgili söz varlığı üzerinedir.

Soyut ve somut tüm kültürel değerler, konuşma ve yazı dilinde görünürlük kazanarak varlığını sürdürür. Kültürün korunması ve yaşatılması noktasında, yazı dili, konuşma diline göre daha etkilidir. Bu nedenle, sadece konuşma dilinde yaşayan dil birimlerinin yazıya geçirilerek korunması gerekir. Bu noktada önem arz eden kültürdilbilim "*dile yerleşmiş ve dile yansıyan halk kültürünün tezahürlerini araştıran, dilbilim ve kültürbilimin eşiğinde ortaya çıkan, bir bilim dalıdır.*" (Maslova, 2001: 9).

Kültürbilimsel yaklaşıma bağlı olarak *budundilbilim*, *kültürdilbilim* ve *ülkedilbilim* olmak üzere birbirinden farklı üç bilim dalı doğmuştur. Kültürdilbilim, Rus dilbilim ekolüne bağlı olarak kültürdilbilim ve budundilbilim uzmanları tarafından incelemelerin yapıldığı bir bilimdir (Saraç, 2019: 162). W. Humboldth başta olmak üzere A. Potebnya, C. Bally, E. Sapir, F. De Saussure, J. Grimm, J. Herder, J. Vendryves R. Lado, R. Rask; kültürdilbilimin disiplin olarak ortaya çıkmasında önemli araştırmacılar. Kültürdilbilim; A. Hrolenko, V. Krasnih, V. Maslova, V. Teliya, V. Vorobyev ve Yu. Stepanov sayesinde yükseliş göstermiştir (Alimjanova, 2016: 5-6). Türkiye'de ise Rusçadan çevrilen kaynaklar, az sayıda özgün makale ve lisansüstü tez vardır. Türkoloji için oldukça yeni olan kültürdilbilim alanında yapılan çalışmalarda çoğunlukla deyim ve atasözlerinde anlam değişmesine uğrayan bazı sözcüklerin kavramsal alanı Rusça ile karşılaştırılarak incelenmiştir. Kültürdilbilim; art zamanlı, eş zamanlı, karşılaştırmalı-tarihsel, tarihî, tipolojik ve yapısalci araştırma yöntemlerini kullanır (Alefrenko, 2016: 39).

Kültürün dil üzerindeki görünürlüğünü ortaya koymaya çalışan kültürdilbilimin en temel amacı; kültürün dile nasıl yansıdığını, nasıl korunduğunu ve nasıl aktarıldığını yöntemleriyle birlikte incelemektir. Kültürdilbilimin amaçlarından biri de sürekli etkileşim içinde olan iki gösterge sisteminin betimlenmesidir. Kültürdilbilim, kültür kodları taşıyan dil birimlerini temel aldığı (Kozan, 2014: 3-5) için bu birimlerin doğru belirlenmesi gerekir. "Ana ve anne" sözcükleri, kültürdilbilim açısından ele alınmaya değer dil birimleridir. İki sözcüğün anlamı, kökeni, mitolojik ve dinî açıdan önemi, tarihî ve çağdaş Türk lehçelerindeki görünümü, ağızlarda, deyim ve atasözlerinde kullanımı, ana ve anne sözcükleriyle yapılan türemiş, birleşik sözcükler ve sözcük öbekleri, tespit edilmiştir. İki sözcük, argo açısından da değerlendirilmiştir. Konu araştırılırken internet kaynaklarına da başvurulmuştur. İnternet ortamından alınan bilgilerin linkleri "İnternet Kaynakları" başlığı altında verilmiştir. Örnekler, konuyla ilgili bilimsel yayınlardan, sözlüklerden ve edebî eserlerden seçilmiştir. Bunların alındığı eserlerin listesi "Kaynakça" bölümünde listelenmiştir. Örnekler; trnak içinde ve italik yazılmış, vurgulanmak istenen sözcük koyu renkle gösterilmiştir.

Çağdaş lehçelerde “ana ve anne” sözcüklerine karşılık gelen terimlerin alındığı sözlüklere -metni karmaşıklıktan kurtarmak için- ayrıca atıf yapılmamış; bu kaynakların listesi de “Kaynakça” bölümünde verilmiştir. “Ana ve anne” sözcükleri kültürdilbilim açısından değerlendirilirken dolaylı yoldan yapılan adlandırmalara değinilmemiştir.

“Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü”nde (Eyüpoğlu, 1988) “ana” sözcüğünün kökeni ayrıntılı olarak ele alınmıştır. “Anne” sözcüğü hakkında “Öğ’den Anne’ye: Türkçe Söz Varlığı Anne” (Ayan, 2011); “Cicianne Sözü Üzerine” (Çetin, 2012) başlıklı çalışmalar vardır. Kadın tanrıçalardan bahseden çalışmalarda “ana” mitolojik ve kültürel açıdan araştırılmıştır. “Ana ve Anne Sözcükleri Üzerine Kültürdilbilim İncelemesi” başlıklı çalışmada bahsi geçen kaynakların çoğundan yararlanılmıştır.

Yapılan çalışmalar arasında “ana ve anne” sözcüklerinin tüm yönleriyle ele alındığı bir kaynak yoktur. Bu iki sözcük üzerine kültürdilbilim çalışması da yapılmamıştır. Bireyin içinde doğduğu dili ve kültürü ilk önce annesinden öğreniyor olması nedeniyle “ana ve anne” sözcükleri, kültürdilbilim çalışması için ayrı bir öneme sahiptir.

Türk kültüründe “kadın” ve “kadının yeri” oldukça önemlidir. Kadın, evin ve ülkenin yönetiminde kağanla birlikte söz sahibidir (İzgi, 2020: 30). Türklerde sosyal konum açısından kadın ile erkek eşittir. Ayrıca kadın hem annelik hem devlet adamlığı hem de kahramanlık gibi roller üstlenir (Atsız, 2021: 89; Kara Küçükü, 2022: 261). Gerektiğinde savaşta dahi giden kadının zamanla konumu değişmiş gibi görünse bile aslında kadın, hâlâ ailenin ve toplumun bel kemiği olma özelliğini korur. “Yuvayı dişi kuş yapar.” atasözü, toplumun en küçük birimi olan ailede kadının yerini ve önemini vurgular.

Atatürk’e göre, Türk tarihinin ve medeniyetini oluşturan temel unsur, “Türk kadınıdır.” “*Şuna inanmak lazımdır ki, dünya üzerinde gördüğümüz her şey kadının eseridir.*” (1923: 85) diyen Atatürk, Türk kadınının hemen hemen her konuda erkeğin yanı başında, eşit koşullarla yer almasını istediği için, kadınlara seçme ve seçilme hakkı vermiştir.

Türk toplumunda büyük değer gören kadını daha kıymetli kılan, soyun devamı için şart olan doğurganlık özelliğidir. “Annelik” vasfı, ailede ve toplumsal yaşamda kadına ayrı bir değer katar, onun bu rolü, bütün vazifelerinin önüne geçer. “Annelik”, kadın için yaşam boyu sürecek bir yolculuktur.

“Kadın” ve “ana” sözcükleri; *kadın ana, kayın ana* “kadın ana” ifadesiyle kullanılır. Yaşça büyük kadına “kadın ana” denir. Burada “kadın” cinsiyet bildirmekten daha ziyade unvandır. Daha sonraki dönemlerde ise *kayın+ana* birleşerek *kaynana* şeklini alır.

“Ana” Tietze’ye göre, iki ayrı cinsiyete ait akrabalık terimlerinin sıralanışıdır (2016: 14). Türkçe Sözlük’te

ana: 1. Anne. 2. Yavrusu olan dişi hayvan. 3. Dinî bakımdan aziz tanınan bazı kadınlara verilen saygı unvanı. 4. Yaşlı kadınlara saygılı bir seslenme sözü (2011: 117); *anne*: 1. Çocuğu ola kadın, ana, valide, kocakarı, mader, nene, aba. 2. Yavrusu olan dişi hayvan (2011: 131) şeklinde tanımlanır.

Ayrıca, “ana” sözcüğü, aşağıdaki kavramları ifade eder:

- “Çocuğu olan kadın; anne”,
- “Yavrusu olan dişi hayvan”,
- “Dinî açıdan kendisine saygı duyulan kadın”,
- “Anne gibi şefkatli davranan kadın”,
- “Saygı ifadesi olarak yaşlı kadınlara hitap sözü”,
- “Bir şeyin kaynağı, asıl sebebi”,
- “Koruyucu, kollayıcı, velinimet”,
- “Dayanak noktası, temel; asıl, esas”,
- “{ağız} ağaç gövdesi”, “{ağız} tütünün alttan üçüncü tabakası olan en iri yaprakları”,
- “{ağız} değirmende çarka giden suyu salmaya yarayan ark”,
- “{ağız} ırmak ve nehirlerin aktığı asıl yatak”,
- “{ağız} toprak kazıldığında meydana çıkan alt tabaka; sert toprak”,
- “Egemen, asıl, köke ilişkin, esas, hâkim” (Çağbayır, 2007: 239).

“Ana” sözcüğünün kavram alanı, “anne” sözcüğüne göre daha fazladır. Ağızlarda “ana”; ölçünlü dilde “anne” şeklinde kullanılan sözcüklerin aynı anlama geldiği sanılır; oysa bu iki sözcük arasında konuşmanın yerine ve konuşmacının amacına bağlı olarak anlam farklılıkları ortaya çıkar. Örneğin, “ana ve anne” sözcüklerine *+ilk* yapım eki getirildiğinde ortaya çıkan anlam, metnin bağlamıyla ilişkili olarak değişebilir. “Analık” ve “annelik” sözcükleri gerçek anlamlarından uzaklaşarak “yan anlamlar” kazanır. Doğuran kadın anlamında “ana ve anne” sözcükleri kullanılabilir; lakin “ana” her zaman doğuran kadın anlamına gelmez; çoğu zaman “ana” saygı ifadesi içeren bir unvan görevi üstlenir. Burada sözcüğün ifade ettiği anlamı, metnin bağlamı belirler.

Mitolojik ve Dinî Açıdan Ana, Anne Sözcükleri

Türk kültüründe insanın vefatından sonra gömülmesi onun tekrar ana rahmine dönüşünü sembolize eder. Bilinç altında uyku ve gece, ana rahmindeki sakin, sessiz ve huzurlu dönemi anımsatır (Karakurt, 2011: 30).

Kadının doğum yapma özelliği, mitolojide kadına olağanüstülük katar ve bu nedenle kadının büyüsel gücü elinde tuttuğuna inanılır (Çobanoğlu, 2020: 124). Mitolojik düşünce sisteminde *Ağaç Ana, Dağ Ana, Hayvan* (Kurt, Kartal vb.) *Ana* gibi *dağ, ağaç* ve *çeşitli hayvanlar* da “ana” rolü üstlenir. Hatta, *ağaç, ağaç kovuğu, dağ, dağın eteğindeki mağara* doğum motifleri taşıyan yerlerdir (Uslu, 2014: 12-28).

Mitolojide *dağ, deniz, gökyüzü, orman, toprak*; “ata” veya “ana”dır. Toprak, besleyip büyütme özelliğinden ötürü *ana*; gökyüzü ise koruyup kollama özelliğinden dolayı *atadır*. *Denizler* “ana”; *yüksek dağlar* ve *tepeler* Tanrı’ya

yakınlığı nedeniyle “baba” kabul edilir (Daşman, 2017: 114).

Ama Hanım, mitolojide yaratıcı tanrıçadır. *Ama* adlı tanrıçaya, Sümerlerde de rastlanır. *Tanrıça Ama* ile İskitlerdeki *Apa* (Abay) arasında bağ olduğu düşünülür. Evi koruyan bu tanrıça, *Umay* ile de ilişkilendirilir. *Gün Ana* yani “Güneş” göğün yedinci katında; *Ay Ata* yani “Ay” göğün altıncı katında oturur (Gökalp, 1976: 89; Uslu, 2014: 84-246). Burada, göğün altıncı katında erkeğin, yedinci katında ise kadının olması önemli bir noktadır.

Türklerde, *Güneş-Ana*, *Ay-Baba* ve *Ay-Dede* ifadeleri vardır. Çünkü mitolojide, *Güneş* “kadını”, *Ay* ise “erkeği” simgeler. Yakut efsanelerinde, *Ay* ile *Güneş*, sürekli kavga hâlinde olan iki kardeştir (Uslu, 2014: 65).

Kadının yaratılış sebebi, doğum ve çoğalma imgesi olarak görülür. Dünya yaratılmadan önce her yer *denizdir*. Sadece *yaratıcı-tanrı* “Kayra Han Ülgün (Ülgen) Ata” vardır. Ülgün Ata, sıkıldığı bir anda, denizde *Akine* “Beyaz Anne” görünür. Ülgün Ata, *Akine*’yi görüp ondan aldığı ilhamla kâinatı yaratır. *Akine* olmasa erkek Tanrı Ülgün Ata ilhamsız kalıp hiçbir şey yaratamayacaktır. Hatta Altaylarda kadınlık şerefine dikilen *Kadın* adlı bir dağ bile vardır (Ögel, 2014: 465-469; İnan, 1998: 274-275).

Mitolojide bir kısım tanrıça ya da azize adları da “ana” unvanıyla birlikte yer alır. Eski Türklerde *Umay Ana*, *Ayzıt* veya *Ayısıt Ana*, *Ana Maygil*, *Akene/Akin* (Ak Ana veya Beyaz Anne) gibi kadın tanrıçalara gösterilen saygı, toplumun kadına verdiği değeri ortaya koymaktadır.

Eski Uygur Türkçesinde, *ög karını umay* “rahim, ana karnı; yani plasenta” (Wilkens, 2021: 524) demektir. DLT’de anayı çocuğa bağlayan eşin adı *umaydır* (DLT I, 123). *Eş*, bebeği hayata bağlar. Bu nedenle, eş, kutsal sayılır ve doğum sonrası atılmaz, toprağa gömülür. Bu kültür, Anadolu’da yaşamaya devam etmektedir.

Umay, Türk mitolojisinin kutsal dişisidir. *Umay*, kadınları gebelik sürecinde, doğum esnasında, doğum sonrası ve çocuğu büyüyünceye kadar kötü ruhlardan korur (Kayabaşı, 2016: 222). Türk mitolojisinde “*Umay Ana*”, tek bir kavramla açıklanamayacak kadar kıymetlidir (Gömeç, 2018: 706). Atsız; *Umay* veya *Umay Ana* sözcüklerinin metnin bağlamı içerisinde anlamlandırılması gerektiğini ifade eder (2021: 105). Türk kültüründe hanenin çocuklarını ve bebeklerini koruduğuna inanılan *Umay Ana*, *Gök Tanrı*’dan sonra en önemli tanrıçadır. Bazı kaynaklara göre, *Umay Ana* ve *Ayzıt* aynı kadın tanrıçalardır. *Ayzıt*; sevgiyi, güzelliği, namusu ve en önemlisi de doğumu temsil eder. Kadının doğumda yardımcı olan *Ayzıt*, yeni doğmuş bebeğin ağzına bir damla süt damlatarak ona can verir. Bu nedenle bebeğin ağzına damlatacak *ilk süt*, çok kıymetli kabul

edilir. *Ayzıt*, çocuğu ve anneyi koruduğu gibi hayvanları da korur.

Türk kültüründe adı geçen bir diğer kadın tanrıça *Akene*’dir. *Akene*, “*Efsaneye göre bu tanrı ruh, yaratma kudretini ilham eden ruhtur. Erkek tanrı Ülgen yaratma kudretini ve ilhamını bu Akene’den almıştır. Ana Maygil ise ulusu koruyan bir dişi ruhtur; buna ‘ulus anası’ da denir.*” (İnan, 1976: 27).

Yaratılış, birçok efsane ve destanda olağanüstü özellikler taşır. Yaratılış efsanesinde soy, sıradan bir kadına bağlanmaz. Soyun devamı; olağanüstü şekilde ritüele, toteme veya bozkurta yani “dişi kurda” bağlanarak izah edilir. Bu da *Bozkurt-Ana*, *Asena Kurtarıcı Doğuran Dişi Bozkurt-Ana* mitlerinin oluşup bozkurt kültüründe, kağanların geldiği hanedanın kutsallığının kaynağını oluşturur (İnan, 1976: 137-149). Soyun kurda bağlanması, Anadolu’nun birçok bölgesinde *Kurt Ana* veya *Kurt Ata* destanlarında devam etmektedir.

Türk mitolojisinde anneyi ve bebeği koruyan, doğumu kolaylaştıran doğum tanrıçaları olduğu gibi kötülük ve ölüm dağıtan tanrıçalar da vardır. Bunlardan *Al Ana* (Hal Nene), “kötülük tanrıçasıdır.” *Al Ana* “*kızıl giysileri olan, kızıl saçlı bir kadındır. Kötü ruhlar olan Albislerin başında bulunur. Çirkin, dağınık saçlı, gözleri kanlı, uzun tırnaklı olarak tanımlanır. Deveye güreşebilecek kadar uzun ve güçlü olduğu söylenir. Bazen ‘Albis’la özdeş olarak düşünülür.*” (Uslu, 2014: 174).

“*Toprak Ana*, bitmez tükenmez bir hayat gücüne sahiptir. İnsanlara bol tahıl vererek onlara iyilik yapmaktadır. O, sağ göğsünden iki sol göğsünden bir kez emzirek yiğitleri üstün bir güce kavuşturmaktadır.” (Küçük, 2013: 120). *Ana vatan* ve *ana yurt* kavramları, *toprak ana* ile bağlantılıdır. *Vatan*, doğurup besleyen, büyüten; koruyup kollayan ana gibi algılanır. *Toprak Ana*, *Doğa Ana* veya *Ana Tanrıça* kavramlarıyla özdeşleşir ve yaratıcı gücü simgeler. Göğün “yedi”, “dokuz” ve “on dokuz” katı vardır ve bunların her bir katında farklı tanrıların oturduğuna inanılır. *Ulug Ana* adlı tanrıça, yaratıcı güçlerin tamamını ifade eder (Uslu, 2014: 243-327).

Oğuz Kağan, üç gün üç gece annesini emmez. Oğuz Kağan’ın annesi, gördüğü bir rüya sonrası Müslüman olur ve bu olaydan sonra annesini emen Oğuz Kağan, henüz bir yaşındayken konuşmaya başlar ve olağanüstü yetenekler sergiler (Gökalp, 1976: 97). Oğuz Kağan Destanı’nda Oğuz Kağan’ın doğuşu, annesini sadece bir defa emişi, kahramanın rüyasında annesiyle konuşması vb. unsurlar, kahramanların annelerinden ayrı düşünülmediğini gösterir.

“*Oşul oğul anasının köğüsündün oğuznu içip mundın ardıkrak içmedi.*” [Bu çocuk anasının göğsünden ilk sütü emdi ve bir daha emmedi.] (Bang ve Rahmeti: 1936: 10-11).

“Anne” Dede Korkut Hikâyeleri’nde kahramanların hem koruyucusu hem yol göstericisidir. Yaralanan Boğaç Han, anne sütü ve dağ çiçeğiyle iyileşir. Burada annenin hayat verici özelliği ortaya çıkar. Dede Korkut Hikâyeleri’nde de anne, kahraman için her şeyden daha değerlidir. Anne; maldan, eşten, evlattan, candan vazgeçilecek kadar kıymetlidir (Yalçın, 2021 75).

Türk kültüründe *kadın* “bilge” kişidir. Göktürk Abideleri’nde “annem İlbilge Hatun” ifadesiyle kadınların bilgeliğine vurgu yapılır. “Anne” olan kadın, tanrıçalara benzetilerek “Umay gibi annem” tabiriyle kadın yüceltilerek tanrıçaya benzetilir (Güngör, 1992: 206).

“*Umay teg ögüm katun ...*” (KT D31). [Umay gibi olan hatun annem...] (Tekin, 2014: 32-33).

Kadın, ailenin temel direği ve birleştirici unsurudur (Kara Kütükçü, 2022: 261) Abidelerde söze anneleri ve hatunları sayarak başlanır. Kağan buyrukları “Kağan buyuruyor ki” sözüyle başladığı zaman geçersizdir (Gökalp, 1976: 211). Türklerde “Ana hakkı ödenmez.” ve “Ana hakkı Tanrı hakkı” ile eş değerdir.

“*Asağ tusu kıltaçlar ara anada yigrek bultukmaz.*” (Maytrisimit 58, 33-34). [Hizmet edenler arasında anadan daha üstünü bulunmaz.] (Tekin, 2019: 116, 233-234).

“*Kayu kişi ög kañ köñlin bertsär ol tınlıg tamuluğ bolur.*” (PKPH XI, 4-6). [Babasının veya annesinin kalbini kıran herkes cehennemlik olur.] (Hamilton, 2020: 36).

EUT’de *ana ata* “anne ve baba, ebeveyn, ana baba” (Wilkens, 2021: 46); *ög kañ* “anne baba” (Wilkens, 2021: 523); DLT’de *ata ana* “baba ana” (I, 508) demektir. Akçıl’a göre, kadın ile erkeğin arasında -mecburi olan cümle içi sıralamadan başka- bir öncelik ya da farklılık belirtilmemiştir (2016: 153). Dede Korkut Hikâyeleri’nde *ana ata* (91-1) ve *ata ana* (98, 177, 191) şeklinde ikili kullanım olduğu görülür. Fakat Türk kültüründe anne, babadan önce gelir. Bu, cinsiyet ayrımından daha ziyade hem aile hem de aile bireyleri için anneye daha çok ihtiyaç duyulmasından kaynaklanır. Ataerkil toplumsal yapının esas olduğu dönemlerde, *ata ana* ifadesinin kullanımı daha yaygındır. Bazı bölgelerde *ata ana* “babaanne” anlamıyla yaşamaktadır.

“*Men yime olarnanğ ögleri kañları boltum.*” (Maytrisimit 33, 48-49). [Ben de onların anaları, babaları oldum.] (Tekin, 2019: 84, 213).

“*K(a)ltı ögi kañı k(ä)ntü oğlın kızın..*” (AYS VI. 0084-0086). [Sanki anne babanın kendi oğlunu kızını...] (Ayazlı, 2012: 70).

“*Eşidip ata ananğnınğ sırlarını kadırma Neng kut bulup köwezlik kılınıp yana kuturma.*” [Ananın babanın sözünü işiterek öğütlerini reddetme; mala ve

talibe eriştiğinde şımarıklık yaparak kudurma.] (DLT I, 508).

“*Ata ana ağlaşup Kazan’a âdem saldılar.*” (Özçelik, 2016: 527). [Ata ana ağlaşup Kazan’a adam gönderdiler.]

“*Ata ana Óavrat oğlan kız gelin Kamusınıñ sen yiseñ gerek gamın*” (G II 2911). “*Eledürdüm seni atañ anaña.*” (YZ 44).

Eski Türk Yazıtlarında erkek adları, kadın adlarından fazladır. Rasoni, bunu ataerkil toplumsal yapıya bağlar (1988: 66). Daşman, “teyzem, annem, karım, prensesim” vb. ifadelerinden yola çıkarak Eski Türk Yazıtlarında ve Göktürk tarihinde ataerkil bir yapının yanında anaerkil bir yapılanmanın da bulunduğunu belirtir (2017: 117). Ancak Eski dönemlerde, anaerkil toplumsal yapının olduğu ve soyun devamının anadan çocuğa geçtiği bilinmektedir. Hatta “*kişilerin mensubiyeti büyük bir ihtimalle ağaç-ananın temsil ettiği anne soyuna*” (Çobanoğlu, 2020: 126) bağlanır. Bundan dolayı anne soyu, baba soyuna göre daha değerli görülür. Bu dönemde *Ana Hatun Tevrim* ve *Ana Ögi* vb. kadın isimleri de vardır (Wilkens, 2021: 46).

Genç kızlar, Göktürklerde evlenme çağına geldiğinde kılıçla dövüşüp yendiği erkekle değil, yenildiği erkekle evlenir (İnan, 1975: 27). Türklerde tek eşlilik (Kafesoğlu, 2016: 228) esastır. Türk destanlarında hiçbir şekilde birden fazla evlilik işareti yoktur (İzgi, 2020: 28).

Türkler, kız ve erkek çocuk ayrımı yapmazlar. *Kadın*, “evin sahibi”, *kız* “evin başı”, “evin yakışığı” ve “kazanın kulpu” gibidir. Kadının miras hakkı vardır. Düğünden önce gelin olan kızın ailesine mal-mülk, para, hayvan vb. şeyler verilir. Gelin, ailenin eşit üyesi sayılır (Ögel, 2001: 247; Bars, 2011: 124; Tokcan ve Kolyiğit, 2017: 32).

Hz. Havva, insanoğlunun annesidir. Bu nedenle Hz. Havva’ya “Havva Anamız” denir. Hz. Havva’nın adı, İbrânicce Tevrat’ta *Havvâh*, Yunanca tercümede *Eva*, Latince *Heva*’dır. Sözcük, Batı dillerine *Eve* şeklinde geçmiştir. Sümerce *ama* “anne” Akadcada *awa*, İbrâniccede *Havvâh* şeklindedir. İbrâniccede *hawwoth* sözcüğü “çadırlar” anlamına gelir; kadın çadıra benzetilerek, istiare yoluyla, ona bu isim verilmiştir.

Meryem Ana, (Bakire Meryem, Kutsal Bakire, Ana Meryem), İsa Peygamber’i bakire olarak doğurmuştur. Bu nedenle Hz. Meryem, “Ebedi Bakire” diye anılır. Kutsallığı dinî kaynaklarda da belirtilen Meryem Ana’ya gönderme yapılarak “anne” olan kadın; aziz ve kutsal kabul edilir.

Türklerde, toplum için fayda sağlamış fedakâr kadın şahsiyetler, isimlerinin yanına getirilen “Ana” unvanıyla anılır: *Şerife Ana*, *Zübeyde Ana* vb. Dinî açıdan da *Hatice Anamız*, *Ayşe Anamız*, *Fatıma Anamız* ifadeleri ayrı bir önem kazanır.

İslamiyet'in kabulüyle Türkçeye *vâlîde*, *ümm* (Ar.); *mâder* (Fr.) vb. sözcükler girmekle birlikte Türk toplumunda kadına verilen önem, devam etmiştir. Kız çocuklarına ad verilirken Hz. Muhammet'in soyundan gelen kadınların isimlerine öncelik verilir. Hz. Muhammed'e soyunun devamı, Kevser suresiyle müjdelenmiştir. Bir hadiste şöyle buyrulur: "*Kızım Fatıma, bedenimin bir parçasıdır, gözümün nurudur, kalbimin meyvesidir, bedenimdeki ruhumdur, insan şeklinde bir huridir. İbadet mihrabında ayağa kalktığında yıldızlar yeryüzündekilere nur saçtığı gibi, onun nuru da gökteki meleklerle öyle nur saçar.*" Hz. Fatıma "*ilklerin ve sonların seyyidesi*"dir (Bihar-ül Envar, C. 28: 37). O, Hz. Muhammed'in *bedenin parçası* ve *gözünün nuru*, *kalbinin meyvesi* olduğu için de ayrı bir öneme sahiptir. *Fatıma Ana eli* tabiri de bu kıymeti gösterir. Anadolu'da yemek pişiren kadınlar, yaptıkları yemeğin lezzetli olması için ve zor bir işe başladıklarında, kolaylık sağlaması için *Fatıma'nın eli* veya *Fatıma Anamızın eli* derler. Anneler, ellerini hastalanan çocuğa şifa olsun diye sürerek aynı şekilde niyet ederler.

Havva Ana, "insanoğlunun annesi", *Meryem Ana*, "Cennet'in kraliçesi", *Hız. Fatıma* hem "babasının annesi" (Ümmü Ebîha) hem de başında tacıyla "Cennet kadınlarının efendisi" olarak anılır.

Evlenme çağına gelen kız, "*Allah'ın emri Peygamber'in kavli ile*" istenir. Ayrıca Kur'an-ı Kerim'de anne hakkı ve rızası üzerine ayetler vardır (Ahkaf, 15; İsrâ, 24; Lokman, 14 vb.) "*Cennet anaların ayakları altındadır.*" (Nesâî, Cihâd, 12) ve "*Anne cennet kapılarının ortasındadır.*" (İbn Hanbel, V, 198) sözleri, İslam dininin anneye verdiği değeri göstermektedir.

Ana ve Anne Sözcüklerinin Kökeni

Eyüboğlu'na göre, Sümerce ve Hititçede kullanılan *ane* sözcüğü, yabancı kökenlidir. ET'de *an* kökünden türetilmiş. *Anbazuk*, *Andarıman*, *Angış*, *Anuk* vb. erkek isimleri olsa da bu sözcüklerde "doğurganlık" ifadesi yoktur. Hititçedeki *an* ile başlayan sözcüklerde "doğurucu" bir özellik olduğu için Eyüboğlu, bu sözcüğü, Hititçe *Annas*'a dayandırır. Anadolu'da *an* köküyle başlayan "doğurma, dişilik" gibi anlamlar taşıyan pek çok sözcük vardır. Bu nedenle Eyüboğlu, sözcüğü *annaç*, *anaç* ile ilişkilendirir ve *annas* köküne bağlar. Hatta yazar, sözcüğün Hititçeye Anadolu kavimlerinden geçtiğini ifade eder (1988: 16-17). Ayan, Hititçe "annas" ile Türkçe "anne" arasındaki bağı, sos-linguistik anlamda zayıf bulur (2011: 115).

"Ana" sözcüğü, zihinsel faaliyetleri temsil eden *an* köküne dayandırılır. Moğolcada *anh*, "önde gelen" ve "birinci sıradaki" anlamına gelir. Moğolcada *anah-* fiili, iyileştirmek, tedâvi etmek demektir. Sözcük, Mançu-Tunguz dillerinde *enin* olarak geçer ve yine "anne" demektir (Karakurt, 2011: 93).

Moğolcada *ece*, *eke*, *ice* (Clauson, 1972), *eci*, *eçe*, *eh*, *ehe*, *eje*, *ese*, *ez*, *ezi* "anne"; Yenisey Yazıtlarında *egeç* (41-6) "annecik" demektir. Atsız'a göre *egeç* sözcüğü, bir sevgi ve hitap ifadesi gibi kabul edilebilir (2021: 94).

Aba "ana, anne, nine, anneanne" (YTS, 1); "ana, nine, anneanne" (TS I, 1); Tibet dilinde *uma* "anne"; *aba* "baba" (DLT I, 59-44); Oğuz Türkçesinde "ana"; Karluk Türkmenlerinde *aba* ve *apa* sözcükleri olduğu gibi DLT'de *ana* sözcüğü de "anne" anlamına gelir (I, 32-29; 93-12; III, 210 5). Ayrıca DLT'de *aba*, *ana*, *apa*, *hana*, *uma* "anne" anlamına gelir (Hadi, 2005: 36). *Aba*, Altay Türkçesinde "baba, büyük baba, büyük babanın ağabeyi, amca, anne, büyük kız kardeş" demektir (Rahimi, 2019: 2). Dede Korkut Hikâyeleri'nde *aba* sözcüğü yoktur. Oğuz Türkçesinde "anne" anlamına gelen *ebe* sözcüğü, Karluk Türkmenlerinde *epe* şeklinde (DLT 55-41) söylenir. *Apa*, Moğolcada "baba ve anne" demektir.

Ana, *ab(p)a*, *apaka* ve *ebe* sözcüklerinin "abla, baba, büyükanne, hanım, hala, yenge" anlamları da vardır (Hadi, 2005: 3); Birbirine ilişkili olan *aba*, *apa*, *ebe*, *epe* (Clauson, 1972: 5) sözcüklerine ek olarak "ana ve anne" de bu sözcüklerle ilişkilendirilebilir.

"Ana" sözcüğü "anne" anlamıyla ilk olarak EUT metinlerinde görülür. (Clauson, 1972: 169). Lakin bu dönemde "anne" ifadesi daha çok, *ög* sözcüğü ile karşılır. Yine bu dönemde *ög ana* şeklinde kullanıma da rastlanır. "Anne" anlamına gelen *ög*, IX. yüzyıldan itibaren *ana* olarak değişir (Kafesoğlu, 2016: 221).

"Ana" sözcüğü, bazı olağandışı deformasyonlara maruz kalarak "anne" şeklini alır (Clauson, 1972: 169). Bazı görüşlere göre ise "anne" sözcüğü, İstanbul Türkçesi'yle görülmeye başlar. Bazı görüşlere göre de "anne" çocuk dilindedir (Sami, 1901: 57; Emre, 1931: 193; Tietze, 2011: 181).

"*Kim kayu eren ekeler sinğiller kızlar analar duntar birle yavaz iş işlep yazınsar...*" (Maytrısimit 84, 19-21). [Erkekler, abla ve kız kardeşler ile, kızlar ile analar ile ve râhibeler ile kötü iş işleyip günahkâr olsalar...] (Tekin, 2019: 155, 256).

"*Anası tewlük yuvka yapar, oğlu tetik koşa kapar.*" [Annesi kurnaz, yufkayı ince yapar, oğlu tetik koşup ikişer ikişer kapar.] (DLT III, 37-7).

"Hadice ilen Fâtıma Ananın sevgüleri..." (DK¹, 3) [Hatice ile Fatıma Ana'nın sevgileri...]

Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerinde Kullanılan Ana, Anne Sözcükleri

Soğdça *hwatün* "kraliçe" demektir (Rasoni, 1963: 77). Eski Türkçe döneminde *katun* "kadın, kraliçe" (Gabain, 2007: s. 273) anlamında resmi bir unvandır (Şirin User,

¹ Yusuf Azmun, Dede Korkut'un Üçüncü Elyazması, İstanbul: Kutlu Yayınevi, 2019.

2011: 281). DLT’de *katun*, Afrâsiyab soyundan gelen bütün kadınların unvanı şeklinde tanımlanır (I, 138-14; 376-11; 410-4; 410-6; III, 240-5).

“*Katun karnınta (on ay) olurdu.*” (Maytrısimit 89, 25-26). [Kraliçe karnında (on ay) oturdu.] (Tekin, 2019: 162, 260).

Türklerde asilzade sınıfına mensup kadınlara *hatun*, kağanların eşlerine ise *terken* “kraliçe” denir (Sümer, 1954: 193). Eski Türk tarihinde *katun*, kağanın eşi ya da annesini ifade eder ve göğe sadece *katun* kaldırılır. *Katun/hatun*, Runik yazıtlarda ve Eski Uygur metinlerinde “baş kadın, hükümdarın en büyük eşi” demektir. Sözcük, aynı zamanda “tanrıça” anlamını ifade eder ve bu yüzden Runik yazıtlarda *katun* için “teñri töpösinte tut-”, “teñride bolmış” gibi ifadeler vardır ve *katunun* kutsiyeti ve gökselliği ortaya konulur. Bununla birlikte, EUT’de yer alan “teñrim *katun*” ifadesi de *hatunun* kutsiyetini gösterir. Böylece *katun* hükümdarın eşi ve hatta ülkenin baş kadını ifade eder (Tokyürek, 2013: 121-127). Tokyürek’e göre, Eski Türkçe döneminde “*Kadın, eş, zevce’ anlamındaki katun, kunçuy, kişi, yutuz, evçi sözlerinin yanı sıra koduz, tul, kara tul sözcükleri de kullanılır. Lakin hatun/hatun, kunçuy ve kişi sözleri unvansal bir değer taşıırken kadın ile ilgili diğer sözlerin unvansal bir düzeni karşılayıp karşılamadıkları net değildir.*” (2013: 127).

“*Ögüm katun ulayü öglerim ekelerim kunçuyларım bonça yeme tirigi küñ boltaçı erti.*” (KT K, 9). [Annem sultan ve analarım, ablalarım, prenseslerim, bunların dirisi cariyeye olacaktı.] (Tekin, 2014: 38-39).

“*Ogulin yutuzın anta altım.*” (BKY 38). [Oğullarını, kadınlarımı orada teslim aldım.]

“*Um(a)y teg ög(ü)m k(a)tun kuut(i)ña in(i)m kül tig(i)n (e)r at bultı.*” (KT D31). [Umay misali annem Hatun’un kutu sayesinde, kardeşim Kül Tigin erkeklik adını elde etti.] (Tekin, 2014: 32-33).

ET’de *apa* “anne” sözcüğü, bir akrabalık terimidir. EUT’de *apa* “ata, dede, büyük baba, cet, ecdat” (Tekin, 122; Wilknes, 2021: 55); Çuvaş Türkçesinde “anne, babaanne” anlamında kullanılır. Tuva Türkçesinde *ava*; Türkmen Türkçesinde *afa, ene* “anne”; Özbek Türkçesinde *apa* ve *apay* “abla, anne, nine” demektir. Karakalpak, Kazak, Kırgız ve Yeni Uygur Türkçesinde *apa* “anne, abla”; Nogay Türkçesinde *aba* “anne”; Tuva Türkçesinde kadına özgü olarak kullanılan akrabalık terimlerinden *ava*, ET’deki *apa* sözcüğüyle ilişkilidir. Tuva Türkçesinde “anne” anlamında kullanılan bir diğer sözcük olan *iye*’nin EUT’de *ana~ ene* sözcüğüyle ilişkili olduğu düşünülebilir (Ölmez, 2007: 81- 185). EUT’de “anne ve kaynana” anlamında *ana* sözcüğü (Eraslan, 2012: 551) olsa da bu dönemde *ög* sözcüğü, daha çok tercih edilir (Li, 1999, s. 118).

EUT döneminde, *ög* “anne ve üvey anne” (Tekin, 162; Eraslan, 594, Wilkens, 523) demektir. Clauson’a göre,

uzun ünlülü olan *ö:g* bu dönemde, “Ana Tanrıça” anlamına gelir: *ög ana, ög analar* “Ana Tanrıçalar”; *ög esi* “Ana Tanrıça”; ayrıca *ög bitig* “temel sözleşme”; *ög kay* “anne baba” (Wilkens, 2021: 523) vb. kullanımlar da görülür.

EUT’de *ögey* “üvey”, *ögey ana* “üvey ana” (Wilkens, 2021: 525) gibi örnekler, *ögey* “üvey ana” anlamıyla, *öwey* ve *öge(y) ana* “üvey anne” vb. anlamlarla Anadolu ağzlarında ve çağdaş Türk lehçelerinde yaşamaktadır.

Türk tarihinde önceleri “anne” ifadesi *ab(p)a* sözcüğüyle sağlanır. Daha sonraki dönemlerde *ab(p)a*, yerini *ög’e* bırakır (Gabain, 2007: 289). ET döneminde *ög* ve *ana* sözcükleri “anne” anlamına gelir; *ancak ök* DLT’de sadece “akıl ve anlayış” demektir (DLT I, 299).

“*Ögümüz kangımız bizinge...*” (AY, 326).

“*Türk bodunug atı küsi yok bolmazun tiyin kañım kaganıg ögüm katunug kötürmiş teñri il birigme teñri ...*” (KT D, 25; BKY 21). [Türk milletinin adı sanı yok olmasın diye babam kağanı (ve) annem hatunu yüceltmış olan Tanrı, devlet veren Tanrı ...]

“*Ögüm ötin alayın, kangım sabın tınglayın, tip kelmış tir.*” (IB, 25).

Ög sözcüğüne +*sIz* yokluk ekinin getirilmesiyle oluşan *ögsiz* sözcüğünün kullanımı pek çok lehçede devam etmektedir. Kırım Tatar Türkçesinde *ük* “anne”; *üksöz* “annesiz, öksüz”; Başkurt Türkçesinde *ükhöz*; Karaçay-Malkar, Kumuk, Kırım Tatar ve Nogay Türkçesinde *öksüz*; Altay Türkçesinde *öksüs* “annesiz” vb. örnekler görülür.

Yakut Türkçesinde *iye, sürün, kulaabınay*; Tuva Türkçesinde *ava, iye*; Hakas ve Başkurt Türkçesinde *ine, ese, esey*; Kuman Türkçesinde *ine*; Karaçay-Malkar Türkçesinde *ana, ata*; Çuvaş Türkçesinde *ama, amıştı* sözcükleri “anne” anlamında kullanılır. *Ana* sözcüğü, Kırım Tatar, Başkurt, Kazak, Karakalpak, Kumuk ve Karaçay-Malkar Türkçesinde vardır. Ayrıca Kazak Türkçesinde *şeşe*; Tatar Türkçesinde *ana, eni, ine, iye, ök*; Kazak ve Karakalpak Türkçesinde *apa*; Kırgız Türkçesinde *ana, apa, ene*; Nogay Türkçesinde *ana, anay, aney*; Özbek Türkçesinde *âne/ona*; Yakut, Altay, Kırgız ve Çağatay Türkçesinde *aba/abā* “amca”; Türkmen Türkçesinde *ece, ene, enne, epe*; Azerbaycan ve Gagavuz Türkçesinde *ana*, Türkiye Türkçesinde *ana, anne*; hatta Azerbaycan ve Türkmen Türkçesinde *ma(â)ma*, Gagavuz Türkçesinde ise *mamu, neni* “anne” anlamına gelen sözcüklerdir (Armağan, 2015: 38).

Uygur, Karahanlı, Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesinde Altay, Başkurt, Karaçay-Malkar, Kaşgay, Kazan, Karakalpak, Kazak, Kırım, Kumuk, Nogay ve Tatar Türkçesinde *ana*; Kırgız Türkçesinde *ana, anne, apa, ene*; Kıpçak Türkçesinde *aba, ebe, ana* “anne”; *ebe* “anne, nine, ebe” (Li, 1999: 119-120). “Ana” sözcüğü, *änä ~ inä ~ ännä ~ anne* ve *anay ~ änäy ~ inäy ~ aney*

gibi küçük fonetik farklılıklarla tarihî ve çağdaş Türk lehçelerinde yaşamaya devam etmektedir (Pokrovskaya, 1961: 22).

“*Karınıning anası biş yüz kuvragları birle...*” (AY 246).
“*...anamğa aydım ey ana men barayın.*” (NF 170). [... anama söyledim. Ey ana, ben varayım.!]

“*Müjgân'ın, “Anne, anne, bunlarla yüzgöz olmaya gelmez.”* (BDG 18).

“*Anamın gönlünü hoşlemek de son olsun!*” (BDG 24).

Anadolu Ağızlarında Kullanılan Ana ve Anne Sözcükleri

ab(p)a sözcüğü; “*abla, anne, ağabey, amca, ata/cet, baba, ebe, nine, anneanne, babaanne, dede, kaynana, ergenlik çağındaki kız, hala, hanım/hanımfendi, teyze, üvey anne/analık, yenge*” (Clauson, 1972: 5; YTS 1983: 1; DS I, 1-4) gibi akrabalık bildirir.

Anadolu ağızlarında *ab(p)a* sözcüğü, küçük ses, şekil farklılıkları ve anlam değişimleriyle yaşamaktadır: *Aba, abaka, abalık, abba, abca, abeş, abı, abıca, abıla, abilla, abilâ, abla, abla genneş, able, abo, abu, abuca, abuş, abula, abuş, apa, apbi, apla, apo* “*abla, büyük kız kardeş* (DS I, 1-4); *apa* sözcüğü de “*ağabey*” (Yaylagöne ve Tokat: DS I, 282) anlamına gelir. Tokat ve Sivas'ta *aba, abu* sözcükleri “*anne*” ifadesiyle kullanılmaya devam etmektedir.

ET'de “*anne*” anlamındaki *ök*, bazı yörelerde “*anne*” bazı yörelerde ise “*anne, baba, ebeveyn*” anlamlarına gelir. Ög, ölçünlü dilde “*anasız çocuk, öksüz*”; *anne* ağızlarda, “*büyükanne, nine*” (Isparta, Çanakkale, Bilecik: DS I, 278); *ök*, “*ebeveyn*” (Ardahan Göle) demektir. Ayrıca *ög* ile yapılan birleşik sözcükler ve sözcük öbekleri vardır: *öksüzdoyuran* “*büyük su bardağı*” (Antalya); “*ekmek yapılırken teknede en son kalan hamurdan yapılan kalın ekme*” (Denizli-Acıpayam); *öksüzali/öksüzoğlan* “*çiğdeme benzer beyaz ya da mor açan bir kır çiçeği, kardelen*” (Sivas-Şarkışla); *öksüzçiğdemi/öksüzce* “*kesilmiş ineğin kürek eti*” (Kastamonu Tosya; Çorum-Kargı) *Öksüztakkesi* “*lapa lapa yağan kar*” (Ankara-Ayaş); *öksüzyamalığı* (Çorum-Osmancık); *öksüzpalan* “*yavaş yavaş yağan kar*” (Samsun-Kıran); *öksüzlersofrası* “*halka halka dizilmiş* (DS V, 3326-33329); *öksüz barmak* “*Serçe parmakla orta parmak arasındaki parmak*”; *öksüz iyeği* “*küçük iyeği kemiği*”; *öksüzce bağır* “*uykulu, pankreas*”; *ök damarı* “*şah tamarı*”; *ökünç* “*intikam, oç, hınç*” (TS V, 3074-3075).

Anadolu ağızlarında “*anne*” anlamında kullanılan diğer sözcükler şunlardır: *abacık* (Niğde: DS I, 5); *ade* (Kayseri: DS I, 65); *anû* (Nevşehir, Balıkesir, Van, Tunceli, Sivas: DS I, 244); *ayana* (Düzce: DS I, 407); *bici* (Adana: DS I, 679); *çığı* (Manisa: DS II, 1159); *ede* (Sivas: DS III, 1563); *ema* (Trabzon: DS III, 1729); *go* (Artvin: DS III, 2088); *na* (Adana: DS IV, 3233); *nene* (DS IV, 3247); *öge* (Denizli, Kars: DS V, 3316). Ayrıca,

emçek (Tokat: DS III, 1731) ve *tay* “*sütanne*” (Diyarbakır, Sivas: DS V, 3853); *abaç* (Sivas: DS I, 5); *anaç yapılı* (Elazığ DS I, 247); *anaç, anaş, aneç, aneş* “*annesine çeken, huy ve şekil bakımından anneye benzeyen*” (DS I, 246); *analık, akana, akcana* (Isparta, Konya DS I, 138); *gelinana* (Afyon, Isparta, Sivas, Ankara: DS III, 1979); *ana bezi, ana donluğu, ana yolluğu, ana yolu* “*düğünde kızın annesine verilen elbiselik kumaş*” (DS I, 251); *dünür ana* “*kız istemeye giden oğlan annesi*” (Isp.) vb. sözcük ve sözcük öbekleri de vardır (DS I, 632).

Deyimlerde Kullanılan Ana ve Anne Sözcükleri

Kültürel açıdan ayrı bir “*değere*” sahip olan “*ana ve anne*” sözcüklerinin deyimlerdeki yeri şu şekildedir: *ana avrat küfretmek, ana baba bir, ana baba duası almak, ana baba eline bakmak, ana baba günü, ana baba yavrusu, ana bir baba ayrı (olmak), ana kuzusu (olmak), ana rahmine düşmek, anadan doğma, anadan doğmak, analar taş yesin, yarım yarım beş yesin, anadan doğmuş dönmek, anadan yeni doğmuş gibi olmak, anası kılıklı (olmak), anası turp/sarımsak babası (soğan) olmak, anasından doğduğuna (bin) pişman etmek/olmak, anasından emdiği süt burnundan gelmek, anasından emdiği sütü ağzından/burnundan getirmek, anasını ağlatmak, anasını belle(t)mek, anasını eşek kovalasın/kovalamak, anasını satayım/satmak, anasının ak sütü gibi helal etmek, anasının gözü (olmak), anasının nikâhını istemek, anne karnına düşmek, anası yaşında ve anası yerinde (olmak).*

Atasözlerinde Kullanılan Ana ve Anne Sözcükleri

i. Çocuğun ilk gördüğü ve ilk sevgi beslediği kişi annesidir. Onun hakkı hiçbir şekilde ödenmez. Ana hakkı, Tanrı hakkı ile eşdeğerdir. Anneye karşı saygılı olmak ve ona karşı sorumlulukların unutulmaması gerekir.

“*Ana gibi yâr olmaz, Bağdat gibi diyar olmaz.*”

“*Ana hakkı ödenmez.*”

“*Ana hakkı, Tanrı hakkı.*”

“*Anaya babaya hizmet, Tanrıya ibadet.*”

ii. Atasözlerinde kız anneye, oğul babaya benzer. Ana-kız ve baba-oğul, atasözlerinde özdeşleşir. Anne, kız çocuğunun öğretmenidir. Kız, her şeyi annesinden öğrenir. Kızı hayata annesi hazırlar. Annenin kaderinin kızına geçtiği ve kızın annesine benzediği yönünde bir genel kabul vardır. Ama bunun tersinin görüldüğü atasözleri de vardır.

“*Adası dal dal gezerse, kızı budak budak gezer.*”

“*Ağaca çıkan keçinin minareye çıkan oğlağı olur.*”

“*Ak koyunun kara kuzusu da olur.*”

“*Akıbet kurt oğlu kurt olur.*”

“*Akıllı babanın akılsız oğlu (fikirsiz balası) olur.*”

“*Alimden zalim, zalimden alim doğar.*”

“*Alma soysuzun kızını sürer anasının izini.*”

“*Altmış paralık merkebin otuz paralık sıpası olur.*”

“*Ana ata sofrasında büyümemiş.*”

“*Ana bahtı kızına, baba ocağı oğluna kalır.*”

“*Ana evladından geçmez.*”

“*Ana gezer, kız gezer; bu çeyizi kim düzer.*”

“Ana ile kız dövüşmüş, komşu da sahi sanmış.”
 “Ana ile kız, ardi yanı cız.”
 “Ana ile kız, helva ile koz.”
 “Anadan gören inci dizer; babadan gören sofraya yazar.”
 “Anadan olur daya, hamurdan olur maya.”
 “Anaları ne ki danaları ne olsun.”
 “Analı kızlı sırları gizli.”
 “Analı kuzu, kınalı kuzu.”
 “Ananın bahtı kızına.”
 “Ananın çıktığı dala kızı salıncak kurar.”
 “Anası ağaca çıkarsa kızı budakta (budak budak) gezer.”
 “Anası neyse, danası da odur.”
 “Anası söylemeden kızı tamamlar.”
 “Anasına bak kızını al, kenarına bak bezini al.”
 “Anasına göre danası olur.”
 “Anasına yakın kızdan, ormana yakın domuzdan kork.”
 “Anasının yazgısı kızına da çeyiz olur.”
 “Armut dalının dibine düşer.”
 “Aslandan doğan aslandır/aslan olur.”
 “Atı atasıyla, katırı anasıyla.”
 “Koyunun melediğini, kuzu melemez.”
 “Körden gözlü, topaldan ayaklı, deliden deli.”
 “Oğlan atadan (babadan) öğrenir sofraya açmayı, kız anadan öğrenir biçki biçmeyi.”
 “Oğlan babadan görür at oynatmasını, kız anadan görür sofraya donatmasını.”
 “Oğlan babaya kız anaya çeker.”
 “Ot kökü üstünde biter.”
 “Ön tekerlek nereye giderse art tekerlek de oraya gider.”
 “Yılanın yavrusu da yilandır. Deliden deli doğar.”
 “Kötüden iyi doğmaz.”
 “Yumurtadan çıkan, yine yumurta çıkarır.”

iii. Türk kültüründe büyüklere saygı esastır. Anne için evlat ne kadar kıymetliyse evlat için de anne o kadar kıymetlidir. Evlat her daim anneye ihtiyaç duyar. Atasözlerinde anneden sonra en kıymetli kişi babadır. Ailenin ilk çocuğu olmak “abi, abla” kimliğinden dolayı ayrı bir sorumluluk gerektirir.

“Ağlarsa anam ağlar, başkası (gerisi, kalanı) yalan ağlar.”
 “Ana eke ufak yapar köfteyi, çocuklar kurnaz ikişer alır köfteyi.”
 “Ana evladından geçmez.”
 “Ana evladını atmış, yar başında tutmuş.”
 “Ana var kat kat, ana var yalın kat.”
 “Ana yiğidin kalkanıdır.”
 “Ana, yürekten yana.”
 “Anadan öksüz, babadan yetim kalanın yüreği (sırtı) yağ bağlamaz.”
 “Analı oğlak (kuzu), yarda (gökte) oynar (gezer); anasız oğlak (kuzu), yerde oynar (gezer).”
 “Anam olsun da duvara ağ kursun.”
 “Ananın bastığı yavru (civciv) incinmez (ölmez).”
 “Ananın ilki olacağına dağlarda tilki ol.”
 “Anasının karnında dokuz ay (on gün) nasıl durdun/durmuş?”
 “Anasız uçak kanatsız kuş gibidir.”
 “Çoluğa çocuğa karışmayan, ana baba kadri bilmez.”
 “El ağlarsa gözünden, anam ağlarsa özünden ağlar.”
 “İyi oğul bilir ana hâlini, kötü oğul satar baba malını.”

“Kardeş bulunur ana baba bulunmaz.”
 “Kazanırsan dost kazan düşmanı anan doğurur.”
 “Teyze, ana yarısıdır.”
 “Yanarsa anan yanar, gerisi yalan yanar.”
 “Yüz koyunlu atam kalmaktan bir yüksüklü anam kalmak yeğdir.”

iv. “Anne” sözdiziminde babadan daha önce söylenir, çünkü evlat için anne, babadan daha kıymetlidir ve annenin yokluğu babanın yokluğundan daha zordur.

“Ana ata önünden geçmek hata.”
 “Ana baba bedduasını alan olmaz.”
 “Ana baba evlat için evlat kendi için.”
 “Ana ciğerden yana, baba dağda bir oba.”
 “Ana çeker zahmeti, baba alır rahmeti.”
 “Ana ölünce baba amca olur mu?”
 “Ana varlığını, koca sağlığını ister.”
 “Ana yüreği güveç gibi, baba yüreği bakır tencere gibi kaynarmış.”
 “Anası olmayanın babası olmaz.”
 “Anasız kuzu melemez.”
 “Anaya asi gelen olmaz.”
 “Baba öksüzü öksüz değil, ana öksüzü öksüz.”
 “Horoz ne kadar öterse ötsün, civciv tavuğun.”

v. “Analık” veya “üvey ana”, atasözlerinde “kötülük, fenalık ve kıskançlık” vb. ifadeler taşır. Ona, sitem ve öfke vardır. Anne üvey olunca baba da “baba olma” vasfını kaybeder.

“Ana üvey olunca baba gâvur olurmuş.”
 “Ana, analık olursa, baba da babalık olur.”
 “Analık (fenalık) kara yamalık.”
 “Analık usta, yumağı ufak yapar; çocuklar usta, ekmeği çifte kapar.”
 “Analık, beyaza kara yamalık.”
 “Analık, fenalık.”
 “Analık, kara yamalık, çorba pişirir boz bulanık, ekmeği verir ardi yanık, kaşık verir yanı kırık.”
 “Analık, pekmez gelir banalık, babalık, dibi getir kapalık.”
 “Astar bez olmaz, üvey öz olmaz.”
 “Üvey ana ekmeği demirdendir tokmağı.”
 “Üveye etme, özünde bulursun; geline etme, kızında bulursun.”

vi. Evlat büyür, artık anne-babaya ihtiyacı azalır. Evladın evlenmesiyle ilgili atasözlerinde bazen anne bazen de eş, baş tacıdır.

“Ana ‘oğlum seni seviyorum’ demiş; oğlu da ‘ana ben de oğlumu seviyorum’ demiş.”
 “Ana besler hurmayla, eloğlu karşılar yarmayla.”
 “Ana bucağı karı kucağı.”
 “Ana kızına taht kurar, kız bahtı kocada arar.”
 “Ana kızına taht kurmuş, baht kuramamış.”
 “Ana yılan, sözü yalan, karı çiçek, sözü gerçek.”
 “Anadan geçilir yardan geçilmez.”

vii. Gelin-kaynana çatışması da atasözlerinde yerini alır. Gelinin annesi “istenen, iyi” damadın annesi “istenmeyen, kötü”dür.

“Kadın kocasının çarığı, anasının sarığıdır.”

“Kaynana öcü, oğlu cici.”

“Kaynana pamuk ipliği olup raftan düşse gelinin başını yarar.”

“Kız anası köşe minderi, oğlan anası kapı arkası.”

“Oğlan anası kapı arkası, kız anası minder kabası.”

“Oğlanı doğuran ana sevinmesin de ekmeğini yiyen sevin.”

viii. Anneyle ilgili olan atasözlerinin bazıları, dünya malı veya dünyanın fâniliğiyle ilgilidir.

“Anamın öleceğini bilseydim kulağı dolu darıya satardım.”

“Anan güzel idi hani yeri, baban zengin idi hani evi?”

“Anayı kızdan ayıran para.”

Ana ve Anne Sözcükleriyle Yapılan Türemiş, Birleşik Sözcükler ve Sözcük Öbekleri

Anacık, anaç, anaçlık, analık, anasızlık, annelik, anesizlik vb. “ana” sözcüğünden türemiştir. “Ana” sözcüğünden yapılan birleşik sözcükler ve sözcük öbekleri şunlardır: ana akım, anabilim dalı, ana arı, ana arter, ana atardamar, ana atası “annenin babası olan dede” (TS I, 122), ana baba günü, ana baba, ana cadde, ana deniz bilimi, ana dil, ana dili, ana direk, ana erkil, ana giriş, ana haber sunucusu, ana hakkı, ana hat, ana kapı, ana kara, ana kara, ana karakter, ana kaynak, ana kent, ana kolon hattı, ana kraliçe, ana kucağı, ana kültür, ana menü, ana motif, ana muhalefet, ana ocağı, ana okulu, ana para, ana renk, ana sınıfı, ana sütü, ana tanrıça, ana toplardamar, ana unsur, ana vatan, ana yapı, ana yarısı, ana yemek, ana yön, ana yurt, ana yüreği, anadan üryan, Anadolu, anaerki, anaerkil, anaerkillik, analı babalı, analı kızlı, analık, analıkızlı “bir çeşit yemek”, anam babam “ünlem olarak” ana para, anası anası “anneanesi”, anası danası “herkes anlamında”, anasının kızı, anasının oğlu, anasız babasız, anayasa, anneanne, anneannelik, annecik, Anneler Günü, annelik, babaanne, büyükanne, cicianne, denizanası, dev anası, dünnür ana, hanımanne, sütanne, toprak ana, üvey anne vb.

“Ana ve anne”; sevgi, ilgi, merhamet, şefkat ve güvendir. O; büyütüp besleyen, koruyup kollayan, hayat veren, pek çok şeyi bilip öğretendir. Onun yokluğu ise büyük bir eksiklik, bitmeyen bir özlemdir. Türk edebiyatında anne sevgisi ve özlemi sıkça kullanılan temalar arasında yerini alır.

Ahmet Hamdi Tanpınar, Ahmet Haşim, Ahmet Kutsi Tecer, Arif Nihat Asya, Cahit Sıtkı Tarancı, Can Yücel, Cemal Süreya, Muzaffer İlhan Erdost, Nâzım Hikmet, Necip Fazıl Kısakürek, Sezai Karakoç, Turgut Uyar, Yahya Kemal Beyatlı, Ziya Osman Saba vb. şair ve yazarların eserlerinde anne imajı önemli yer tutar (Karabulut, 2018: 28). Adalet Ağaoğlu, Aşık Veysel, Ataol Behramoğlu, Faruk, Nafiz Çamlıbel, Halide Edip Adıvar, Halikarnas Balıkcısı, Mustafa Kutlu, Necati Cumalı, Necati Güngör, Selim İleri, Tahsin Yücel, Yaşar

Kemal; anne sevgisi ve şefkati, anneye duyulan özlem üzerinde dururlar.

“Yaprak nasıl düşerse akıp kaybolan suya, Rûh öyle yolların uyanılmaz bir uykuya, Duymaz bu anda taş gibi kalbinde bir sızı; Farketmez **anne** toprak ölüm mâcerâmızı” (Yahya Kemal Beyatlı).

“Tükenmez borcum var **Anama** benim
Onun varlığından oldu bedenim
Kimi köylü kızı kimisi hanım
Ta ezel tarihte kayıtlı **Anam**.” (Aşık Veysel).

“İki öksüz gibiydik, **anneciğim**;
Belki südsüz de kaldım. Öyleyken,
Yeniden gelmek olsa dünyaya,
Yine ben, doğmak isterim senden” (Arif Nihat Asya).

Şairler, bazen annelerine müstakil şiirler yazarlar bazen de teşbih unsuru olarak anne imajına başvururlar. Bu imaj, bazen sevgili, aşk ve rakib unsurlarıyla ilişkilendirilerek kullanılır (Çavdar, 2016: 116).

“**Anaların**, diyor Şükriye Hanım’ın kızı Güler, **anaların** yüreği hep ağzında. Hep böyle oldular. Uykularında uyanıklıklarında ölülerimizi görür oldular bütün bütün. **Analara**, **analara**, en çok onlara yazılmalı şiirler çocuklar, en çok onları anlatmalı. Hep anlatmalıyız, okul kapılarına varamayan, hiç değil her akşamüstü, oh çok şükür sağ salim geldi bugün de diyemeyen, her günün her akşamını bile bekleyemeyen, yarına dayanmak için her günün her akşamüstü olsun sevinemeyen, hep uzaktan, aylar ucundan kıvranıp duran **anaları**, onları anlatmalıyız.” (AA, ŞS).

“‘**Anne, anne!**’ dedi ve bir fısıltı derecesine indirdiği sesinde müşfik bir samimiyetle devam etti. Kardeşim için korkuyorsun değil mi? Fakat benim **annem** kaç senedir orada, korkma kardeşimi koynuna alır yatar, hem bilsen nasıl sarılır da insanı ısıtır.” (HEA, AH).

“Çocuk, ‘**Anam**,’ dedi, ‘**Anam**, yarın sabah gün ışımadan uyandır beni.’ ‘Gene uyanmazsan?’ ‘Uyanmazsam iğne sok etime. Saçlarımı çek. Döv beni.’ Soluk yüzlü, ince kadının kara gözleri sevinçli bir ışıltı içinde kaldı. ‘Ya gene uyanmazsan?’ ‘Öldür beni.’ Kadın var gücüyle çocuğu kucığına alıp bağrına bastı. ‘Cannn!’ dedi. ‘Uyanmazsam...’ Çocuk düşündü, birden: ‘Ağzıma biber koy,’ dedi. **Anası** yeniden, aynı sevecenlikle, gözleri yaşararak onu bağrına basıp öptü. Çocuk boyuna yineliyor: ‘Bak uyanmazsam ağzıma biber koy ha!..’ **Ana**: ‘Can!’ diyor.” (YK, SS).

İkilemelerde Kullanılan Ana ve Anne Sözcükleri
Ana baba, ana bacı, ana kız, ana oğul, analı babalı, analı kızlı, anam babam “ünlem olarak”, anası anası

“anneanesi”, anası danası “herkes” anlamında, anasız babasız, ata ana vb.

Argo Açısından Ana ve Anne Sözcükleri
Türk kültüründe, sadece kişinin annesi değil; tüm anneler değerlidir. Birinin annesine kötü söz söylemek, kabul edilebilir bir durum değildir. “Ana ve anne” sözcüklerinin argodaki kullanımı şu şekildedir: *ana avrat (düz/dümdüz) küfretmek, anam avradım olsun, anasına avradına (düz/dümdüz) sövmek, anasına küfretmek, anasına sövmek* vb.

“Ana ve anne” sözcüklerinin argo ifadelerdeki azlığı, toplumun anneyi bir “değer” olarak gördüğüne önemli bir kanıttır. “Eski ve Orta Türkçede Annelik Kavramı Etrafında Gelişmiş Söz Varlığı” üzerine bir çalışma yapan Güner, söz varlığında anneyi aşağılayan veya yeren hiçbir ifadeye rastlanmamış olmasını, anneye küfretmenin çok büyük hakaret sayılmasına ve annenin her zaman saygı duyulan biri olduğuna bağlar (2018: 53).

SONUÇ

Kadın, ailenin temel direği ve birleştirici unsurudur. Kadının toplumdaki yeri ve toplumsal kültürün kadına yüklediği anlam, dönem dönem değişmekle birlikte kadının en önemli ve değişmeyen özelliği onun annelik vasfıdır.

Eski ve Orta Türkçe döneminde kadının toplumsal statüsü, rolü, yaşıyla ilgili söz varlığı oldukça önemli bir yer tutar. Bu, kadının toplum hayatında ne kadar etkin bir şekilde var olduğunun kanıtıdır.

ET’de *apa* “anne” sözcüğü, bir akrabalık terimidir. *Ab(p)a*, “doğuran kadın” anlamının dışında kan bağına bağlı farklı akrabalık ilişkileri de bildirir. ET’deki *aba*, *apa* ve *ög* sözcükleri, Türkiye Türkçesi ölçünlü dilde olmasa da tarihi ve çağdaş lehçelerde ve Anadolu ağızlarında küçük ses, şekil farklılıkları ve anlam değişimleriyle yaşamaya devam etmektedir. *Ab(p)a* dışında; *ab(p)aka*, *abaga*, *abagay*, *abağa*, *abaha*, *abakay*, *abakkay*, *abalçe*, *abaş*, *abay*, *abca*, *abi*, *abıcı*, *abıcık*, *abıça*, *abıgay*, *abıgiy*, *abıla*, *abısın*, *abıy*, *abızın*, *abi*, *abiy*, *abla*, *abne*, *abo*, *abönöş*, *absın*, *abu*, *abuçka*, *abugay*, *abusça*, *abziy*, *acay*, *acıy*, *aco*, *aça*, *aça*, *açı*, *açın*, *açu*, *ağa*, *ana*, *apa*, *ayi*, *ebe*, *ebi*, *ebiçe*, *ebire*, *ebiy*, *ebtey*, *ece*, *ecey*, *eci*, *eçe*, *eçi*, *ede*, *eke*, *epe*, *nene* sözcükleri; tarihi ve çağdaş lehçelerde ve ağızlarda kullanılmaktadır. Bu sözcükler; “abla, ağabey, amca, anne, anneanne, ata/cet, baba, babaanne, dede, ebe, ergenlik çağındaki kız, hala, hanım/hanımfendi, kaynana, nine, teyze, üvey anne/analık, yenge” vb. anlamlar ifade etmektedir.

Ab(p)a sözcüğünün “adam veya insan” anlamına gelen bir kökten türediği söylenebilir. Aynı kökten başka akrabalık bildiren sözcüklerde küçük ses, şekil farklılıkları ve anlam değişimleri görülmektedir.

Ana, Oğuz boyuna özgü bir sözcüktür. *Ana*, bazı kaynaklarda ifade edildiği gibi, çocuk diline ait bir sözcük

değildir. Bu sözcüğün kökeni de *ab(p)a* ile aynı köke dayandırılabilir.

EUT’de kullanılmaya başlayan *ög* sözcüğü, kan bağına bağlı akrabalık ilişkileri açısından “doğuran kadın” anlamına gelir. Sözcük Türkiye Türkçesinde *öksüz*; Çağdaş lehçelerde ise *eg*, *ey*, *ö:göy*, *ög*, *öge*, *ögey*, *öwey*, *ügey*, *ügi*, *üvey*, *üvöy* şeklinde yaşamaktadır.

“Anne”, Türkiye Türkçesi ölçünlü dilde, biyolojik olarak doğuran kadını ifade ederken “ana” doğuran kadın anlamından çok daha öte, kavramsal alana sahip dil birimlerinden biridir. Sonuç olarak; “ana” sözcüğü “doğuran, büyütüp besleyen kadın” anlamından uzaklaşarak hem mecazî anlamlar hem de yan anlamlar kazanmıştır. Ayrıca “ana” sözcüğünün kavram alanı, “anne” sözcüğüne göre daha fazladır. “Ana” kavramı, kişinin dil-kültür ilişkisi ve dil-kültür bilincinde kültürel kimlik kazanan bir sözcüktür.

“Ana ve anne” sözcüklerinin mitolojik ve dinî açıdan önemi, tarihi ve çağdaş Türk lehçelerindeki görünümü, Anadolu ağızlarında, deyim ve atasözlerinde, ana ve anne sözcükleriyle yapılan türemiş, birleşik sözcükler ve sözcük öbeklerinin sayısındaki çokluk, annelik vasfına verilen değeri ve Türkçenin anlatım zenginliğini ortaya koymaktadır. “Ana” sözcüğü “anneye” göre daha eski bir kullanımdır. Kültürel açıdan daha çok önem kazanan “ana” sözcüğünün deyimler, atasözleri, birleşik sözcükler ve sözcük öbeklerindeki kullanım sıklığı ortadadır.

Kültürdilbilim açısından önemli kabul edilen dil birimleri; toplumun değer yargıları, dünya görüşü, ekonomik durumu, inanç biçimi, değerleri, kültürel ve sosyal yapısı, tarihi ve yaşam tarzı hakkında önemli ipuçları verir. Bazen bu dil birimleri, sözlük anlamından uzaklaşabilir. “Ana ve anne” sözcükleri, kültürdilbilim açısından farklı kavramsal alanları ifade eder. Söz varlığı unsurları; sosyo-kültürel nedenlerden ötürü dilden dile, lehçeden lehçeye, ağızdan ağıza farklılık gösterir. “Doğuran kadın” anlamına gelen sözcüklere bakıldığında, bu sözcüğün ortak bir köke dayandırılabilceği de görülmektedir.

ET’den günümüze kadar bazı sözcükler kullanımdan düşmüş, bazı sözcükler ise *anlam daralması*, *genişlemesi*, *iyileşmesi* ve *kötüleşmesi* gibi anlam değişimlerine uğramıştır. Türkçede “doğuran kadın” anlamındaki sözcüklere bakıldığında, sözcükler arasında çok büyük anlam değişmelerinin olmadığı; ancak “ana” sözcüğünün mecazî ve yan anlamlar kazanarak ayrı bir “değer” kazandığı görülmektedir. Bunun sebebi, dilin insanoğlunun ihtiyacına göre değişip gelişerek şekillenmesi ve dil-kültür-zihin birlikteliğinin söz varlığına yansımadır.

“Ana ve Anne Sözcükleri Üzerine Kültürdilbilim İncelemesi” başlıklı çalışmada şu sonuçlara varılmıştır:

- “Ana ve anne” kavramları insanlık tarihi kadar eskidir.

- “Ana” sözcüğü; mitolojik ve kültürel açıdan oldukça geniş bir kavramsal alana sahiptir. “Ana” mitolojik açıdan ölüm ve doğumu simgeler ve kadının ilahi gücü elinde tuttuğuna inanıldığı için bu sözcüğe çeşitli anlamlar yüklenerek kutsal kabul edilir.
- Kadının özellikle de annenin kutsallığı İslamiyet’in kabulüyle de devam etmektedir. Bu ayet ve haadislerde açıkça görülür.
- “Ana ve anne” sözcüklerinin argo ifadelerdeki azlığı, toplumun anneyi bir “değer” olarak gördüğünü açıkça ortaya koymaktadır.
- Türkiye Türkçesinde “ana” sözcüğü, “anne”ye göre hem ayrı bir sevgi ve saygı ifadesi taşır hem de sık sık unvan olarak kullanılır.
- Türkiye Türkçesi söz varlığına bakıldığında “ana” sözcüğünün sözlük anlamından uzaklaşarak aslanan, baş, esas, temel; bir şeyin kaynağı, kökü gibi anlamlar kazandığı görülmektedir.
- “Ana” sözcüğünün ilk şekilleri, ET’den günümüze kadar korunmuştur. Bu örnekler; lehçelerde ve ağızlarda küçük ses, şekil farklılıkları ve anlam değişimleriyle yaşamaktadır.
- Edebî metinlerde “ana ve anne” sözcükleri; fedakârlık, hasret, özlem, sevgi ve şefkat gibi ifadeler içermektedir.
- Türk kültüründe dil-kültür-zihin ilişkisi, toplum bilincinin anlaşılması açısından önemlidir. Bu nedenle, kültürdilbilim kapsamına giren sözcüklerin anlam değerlerinin bir araya getirildiği sözlüklere ihtiyaç olduğu, çalışmada varılan sonuçlardan bir diğeridir.

Kısaltmalar

AA	Adalet Ağaoğlu
AH	Ana Hisleri
Ak.	Aktaran
Alt Tr	Altay Türkçesi
AY	AltunYaruk
BKY	Bilge Kağan Yazıtı
D	Doğu
DLT	Divanu Ligati’t-Türk
ET	Eski Türkçe
EUT	Eski Uygur Türkçesi
G	Garib-nâme
Haz.	Hazırlayan
HEA	Halide Edib Adıvar
KBS	Köken Bilgisi Sözlüğü
KBS	Köken Bilgisi Sözlüğü
Kİ	Kitâbü’l-İdrâk
KrgT	Kırgız Türkçesi
KT	Köl Tigin Yazıtı
PKPH	Prens Kalyanamkara ve Papamkara Hikâyesi
SS	Sarı Sıcak
ŞS	Şiir ve Sinek
TS	Tarama Sözlüğü
UT	Uygur Türkçesi
vb.	Ve benzeri
vd.	Ve diğerleri
YK	Yaşar Kemal
YTS	Yeni Tarama Sözlüğü
YZ	Yusuf ve Zeliha

KAYNAKÇA

- Adıvar, H. E. (1967), Ana Hisleri (Harap Mabetler), İstanbul: Atlas Kitabevi.
- Ağaoğlu, A. (1982), Şiir ve Sinek, İstanbul: Remzi Yayınevi.
- Aksoy, Ö.; Dilçin, D. (1963), Tarama Sözlüğü (XIII. Yüzyıldan Beri Türkiye Türkçesiyle Yazılmış Kitaplardan Toplanan Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü I- VIII), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Alefrenko, N. F. (2016), Lingvokulturologiya, Tsennotsno-Smslovoye Prostranstvo Yazıka, Moskva: Flinta
- Alimjanova, G. (2016), küllKarşılaştırmalı Kültürdilbilim Dil-Kültür-İnsan (Çev. Seyhan Uçar-Şekip Aktay). Ankara: Gazi Kitabevi.
- Andreyanova, M. A (2014), “Kültürdilbilimin Anahtar Kavramı: Konsept”, (Çev. C. Paşalıoğlu), Kültürdilbilim: Temel Kavramlar ve Sorunlar, 67-73. Ankara: Gazi Kitabevi.
- Armağan, S. (2015), “Oğuz Grubu Türk Lehçelerinde Akrabalık Adları”, X. Uluslararası Büyük Türk Dili Kurultayı Bildirileri (28 Eylül-1 Ekim, Bosna-Hersek), Ankara, 35-44.
- Armağan, S. (2016), “Gagavuz Türkçesinde Kullanılan Aile ve Akrabalık Adlarının Deyim ve Atasözlerine Yansıma”, International Journal Of Social Science, 425-431.
- Asya, A. N. (2019), Duâlar ve Âminler, İstanbul: Ötügen Neşriyat.
- Atalay, B. (1970), Abuşka Lugati veya Çağatay Sözlüğü, Ankara: Ayyıldız Matbaası.
- Atalay, B. (1998), Kaşgarlı Mahmut-Divânü Lûgât-it-Türk Cilt I- II-III-IV, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Atatürk, G. M. K. (1923), Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri II (Haz. Nimet Unan), Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayınları: I, 1959.
- Atsız, M. (2021), “Köktürkçe ve Eski Uygurcada Kadın ile İlgili Kavramlar”, Filoloji Bengü Dergisi, Ct. 1, S.1, 87-111.
- Ayan, D. (2011), “Öğ’den ‘Anne’ye: Türkçe Söz Varlığı Anne”, Aile ve Toplum Yıl: 12 Cilt: 7, 26, 111-116.
- Ayazlı, Ö. (2012), Altun Yaruk Sudur VI. Kitap: Karşılaştırmalı Metin Yayını, İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Azmun, Y. (2019), Dede Korkut’un Üçüncü Elyazması, İstanbul: Kutlu Yayınevi.
- Bang, W.; Rahmeti, G. R. (1936), Oğuz Kağan Destanı, İstanbul: Burhaneddin Basımevi.
- Bars, M. E. (2014), “Türk Kahramanlık Destanlarında Kadın Tipleri”, International Journal of Languages’ Education and Teaching (İJLET), 3, 122-140.
- Beyatlı, Y. K. (1995), Kendi Gök Kubbeimiz, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Beydili, C. (2005), Türk Mitolojisi Ansiklopedik Sözlük, Ankara: Yurt-Kitap Yayınları.
- Binler, M. Z. (2007), Türk Dünyası Aile ve Akrabalık Terimleri Sözlüğü, İstanbul: Selenge Yayınları.
- Caferoğlu, A. (2011), Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Clauson, S. G. (1972), An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish, Oxford at The Clarendon Press, London.
- Çağatay, S. (1962), “Türkçede Kadın İçin Kullanılan Sözcükler”, TDAY-Belleten, Ankara, 13-49.
- Çağbayır, Y. (2007), Ötügen Türkçe Sözlük I. İstanbul: Ötügen Neşriyat.
- Çankaya, S. (2014), Kırgız Sözlüğü, İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- Çavdar, S. (2016), “Klasik Türk Şiirinde Anne İmajının Ele Alınış Şekilleri”, Bartın: Bartın Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, C. 1, S. 2, ISSN: 2547-9865.
- Çobanoğlu, Ö. (2020), Türk Mitolojisinde Anaerkil Dönem Üzerine Tespitler, Türk Söz ile Kültür Varlıklarının İzinde (Timür Kocaoğlu Edit), İstanbul: Kutlu Kitabevi.
- Daşman, A. (2017), “Kadın ve Kadın Leksikolojisinin Anlambilimsel Özellikleri”, SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, Ağustos, Sayı: 41, 113-122.
- Derleme Sözlüğü, (1993), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Dilçin, C. (1983), Yeni Tarama Sözlüğü, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Emre, A. C. (1931), Yeni Bir Gramer Metodu Hakkında Lâyiha, İstanbul.
- Eraslan, K. (2012), Eski Uygur Türkçesi Grameri, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Eren, H. (1998), Türklük Bilimi Sözlüğü I. Yabancı Türkologlar, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ergin M. (2009), Dede Korkut Kitabı- 2 (İndeks- Gramer), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ersoy Yazıcı, H. (2011), “Başkurt Türkçesinde ‘Kadın’ İle İlgili Söz Varlığı”, Türkiyat Araştırmaları Dergisi, 31, 55-82.
- Eyüboğlu, İ. Z. (1988), Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü, İstanbul: Sosyal Yayınları.
- Gabain, A. V. (2007), Eski Türkçenin Grameri (Çev. Mehmet Akalın), Ankara: TDK Yayınları.
- Gökalp, Z. (1976), Türk Medeniyeti Tarihi, C. 2, İstanbul: Türk Kültür Yayınevi.
- Gökay O. Ş. (2006), Dedem Korkudun Kitabı, İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Gömeç, S. Y. (2018), “Umay Ana Üzerine Düşünceler”, 4. Uluslararası Türk Şöleni Türk Kültürü Sempozyumu Bildirileri, 701-710.
- Gülensoy, T. (2007), Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Güner, N. (2018), “Eski ve Orta Türkçede Anelik Kavramı Etrafında Gelişmiş Söz Varlığı”, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi. 32/45: 39-59.
- Güngör, H. (1992), “Göktürk Kitabeleri ve Uygur Metinlerinin İnsani Değer ve Hukuk Açısından İncelenmesi”, Türklerde İnsani Değerler ve İnsan Hakları, C.1, TKHV, İstanbul.
- Gürsoy, E.; Duranlı, N. M. (1999), Altayca-Türkçe Sözlük, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Hadi, H. B. (2005), Divan-ü Luğat-it Türk’ten Derlenmiş Etimolojik Sözlük, Tebriz
- Hamilton, J. R. (2020), Prens Kalyanmarka ve Pâpamarka Hikâyesi, (Çev. Ş. Ece Korkut, İsmet Birkan), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- İnan, A. (1975), Tarih Boyunca Türk Kadınının Hak ve Görevleri, İstanbul: MEB.
- İnan, A. (1976), Eski Türk Dini Tarihi, İstanbul: MEB.
- İnan, A. (1998), Makaleler ve İncelemeler I, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- İzgi, Ö. (2020), Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları, (Yayına Hazırlayan: Erkin Ekrem-Serhat Küçük), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Kaçalin, M. S. (2019), Bölge Ağızlarında Atasözleri ve Deyimler, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

- Kafesoğlu, İ. (2016), Türk Millî Kültürü, İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Kara Kütükçü, N. (2022), “Sezai Karakoç’un ‘Köse’ Şiirinin Kültürdilbilim Açısından İncelenmesi”, Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi, Cilt 12, Sayı 1, 2022, 261-282.
- Karabulut, M. (2018), “Yahya Kemâl’in Hatıralarında ve Şiirlerinde ‘Anne’ İmajı”, Hikmet-Akademik Edebiyat Dergisi [Journal of Academic Literature], Yıl 4, Sayı 8, Bahar 2018, 28-36.
- Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü, (1991), Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Kayabaşı, O. A. (2016), “Türk Mitolojisinin Kutsal Dişisi: Umay”, Uluslararası Avrasya Sosyal Bilimler Dergisi, 7 (22), 220-228.
- Kazak Türkçesi Sözlüğü, (1984), Tercüme H. Oraltay, N. Yüce, S. Pınar, İstanbul: TDA Vakfı.
- Kemal, Y. (1955), Sarı Sıcak, İstanbul. Yapı Kredi Yayınları.
- Kırgız Tilinin Sözlüğü, (2010), Bişkek: Avrasya Press.
- Kırgızca-Türkçe Sözlük, (2017), (Haz. E. Arıkoğlu, C. Alimova, R. Askarova, B. Kağan Selçuk), Bişkek: Manas Üniversitesi Yayınları.
- Kozan, O. (2014), Kültürdilbilim Temel Kavramlar ve Sorunlar. Ankara: Gazi Kitabevi.
- Küçük, M. A. (2013), “Geleneksel Türk Dini’ndeki ‘Ana / Dişil Ruhlar’a Mitolojik Açından Bakış”, İlahiyat Fakültesi Dergisi / Journal of Divinity Faculty, Sayı / No: 1, Nisan / April 2013: 105-134.
- Lessing, F. (2003), Moğolca-Türkçe Sözlük, Cilt I-II, (Çev. Günay Karaağaç), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Li, Y. S. (1999), Türk Dillerinde Akrabalık Adları, İstanbul: Simurg Yayınları.
- Maslova, V. M. (2001), Lingvokulturologiya, Moskova: Akademiya.
- Nemeth, G. (1990), Kumuk ve Balkar Lehçeleri Sözlüğü (Çev. Kemal Aytaç), Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Ögel, B. (2001), Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları, İstanbul: Türk Dünyası Araştırma Vakfı Yayınları.
- Ögel, B. (2014), Türk Mitolojisi I, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Ölmez, M. (2007), Tuvacanın Sözlüğü Eski Türkçe ve Moğolca Denklikleriyle, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Özçelik, S. (2016), Dede Korkut -Dresden Nüshası- Metin, Dizin (2. Cilt), Ankara: Türk Dil Kurumu yayınları.
- Paşahoğlu, C. (2022), “Rusça ve Türkçe Deyimlerde Burun Kavramı: Kültürdilbilimsel Bir İnceleme”, Rumeli’de Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi, (27), 840-852. DOI:10.29000/rumelide.1106160.
- Pekacar, Ç. (2011), Kumuk Türkçesi Sözlüğü, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Pekarskiy, E. K. (1945), Yakut Dili Sözlüğü, İstanbul.
- Pilancı, H. (2002), “Anadolu Ağızlarında Kadın İçin Kullanılan Sözcükler Üzerine Bir İnceleme”, Kadın/Woman 2000 Kadın Araştırmaları Dergisi (Journal for Woman Studies), 3 (2), 71-82.
- Pokrovskaya, L. A. (1961), “Termini Rodstva v Tyurkskix Yazıkax”, İstoriçeskoye Razvitiye Leksiki Tyurkskix Yazıkov (Red. E. İ. Ubryatova), Moskva, 11-81.
- Radloff, W. (1911), Opat Slovary Tyurkskih Nareçiy, Gravenhage.
- Rahimi, F. (2019), Fethali Kaçar’ın Çağatay Türkçesi Sözlüğünde Yer Alan Moğolca veya Türkçe-Moğolca Ortak ve Benzer Sözcükler Üzerine II”, Uluslararası Türkçe Kültürü Sempozyumu, Ankara.
- Rasonry, L. (1963), “Türklükte Kadın Adları” TDAY- Belleten, 63-87.
- Rasonry, L. (1988), Tarihte Türklük, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- Sami, Ş. (1901), Kamus-u Türkî, İstanbul: İkdâm Matbaası.
- Saraç, H. (2019), “Bir Millet’in Kültürel Belleğinin Şifreleri: Kod Ültürleri”, Rumelide Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi, 157-169. DOI: 10.29000/rumelide.648467
- Sümer, F. (1954), “Eski Türk Kadınları”, Türk Yurdu, 1 (3), 191-194.
- Şeyyad, H. (2017), Yüsf ve Zelhâ [Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Sözlük], (Çev. İbrahim Taş), Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü.
- Şirin User, H. (2011), “Runik Türk Yazıtları Çerçevesinde Katun ve Kuçuy”, Ötüken’den İstanbul’a Türkçenin 1290. Yılı (720-2010) Sempozyumu, 281-294.
- Tarama Sözlüğü, (2019), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tavkul, U. (2000), Karaçay-Malkar Türkçesi Sözlüğü, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tekin, Ş. (2019), Uygurca Metinler II Maytrisimit: Burkancıların Mehdîsi Maitreya ile Buluşma Uygurca İptidaî Dram, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tekin, T. (2014), Orhon Yazıtları, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tietze, A. (2016), Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati, Ankara: TÜBA Yayınları.
- Tokcan, H.; Kolyiğit, E. (2017), Türk Tarihinde Yer Alan Önemli Kadın Şahsiyetler Hakkında Öğrenci Bilgi Düzeyleri, 2 Uluslararası Sosyal Bilgilerde Yeni Yaklaşımlar Dergisi.
- Tokyürek, H. (2013), “Runik Türk Yazıtlarında ve Eski Uygur Metinlerinde Kadın Hiyerarşisi”, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı – Belleten, 61 (1), 119-130.
- Toparlı, R. (2007), Kıpçak Türkçesi Sözlüğü, Akara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Türkçe Sözlük, (2011), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Uslu, B. (2014), Türk Mitolojisi, İstanbul: Kamer Yayınları.
- Üşenmez, E. (2010), Karahanlı Türkçesinin Sözlüğü, İstanbul: Doğu Kitabevi.
- Vasiliev, Y. (1995), Türkçe-Sahaca (Yakutça) Sözlük, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Wilkens, J. (2021), Handwörterbuch des Altugurischen Altugurisch- Deutsch- Türkisch Eski Uygurcanın El Sözlüğü Eski Uygurca-Almanca-Türkçe, Universitätsverlag Göttingen.
- Yalçın, M. (2021), “Dede Korkut Hikâyeleri’nde Anne Arketipi”, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, Cilt: 14 Sayı: 77, Volume: 14 Issue: 77.
- Yavuz, K. (2000), Garib-nâme, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Yudahin, K. K.; Taymas, A. (1988), Kırgız Sözlüğü. C. I-II. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Yurtbaşı, M. (2014), “Özbekistan’dan ve Anadolu’dan Çocuk Atasözleri”, Motif Akademi Halkbilimi Dergisi, S.2, 85-146.

İnternet Kaynakları

<http://aksozluk.org/ana>, Erişim Tarihi: 14.5.2022.

<http://www.dusunuyorumdergisi.com/fatima-ananin-elinin-sirri/>, Erişim Tarihi: 13.5.2022.

<https://islamansiklopedisi.org.tr/havva>, Erişim Tarihi: 13.5.2022.

<https://sorularlailamiyet.com>, Erişim Tarihi: 9.6.2022.

<https://turk-siiri.com/asik-veysel/anama/>, Erişim Tarihi: 18.5.2022.

<https://www.msxllabs.org/forum/cevaplanmis/405455-anne-kelimesi-nerden-gelmektedir.html#ixzz7QnjoZziI>, Erişim Tarihi:18.5.2022.

Akçıl, O. (2016), Eski Bozkır Devlet ve Toplum Hayatında Kadının Konumu, Cappadocia Journal of History and Social Sciences, Sayı: 6, <https://www.altayli.net/eski-bozkir-devlet-ve-toplum-hayatinda-kadının-konumu.html>, Erişim Tarihi: 15.5.2022.

Armağan, S. (2021), Huriye Öniz Baha, <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/huriye-oniz-baha-1887-1950/>, Erişim Tarihi: 10.6.2022.

Karakurt, D. (2011), Türk Söylence Sözlüğü <https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/0/00/TurkSoylenceSozlugu.pdf>, Erişim Tarihi: 19.5.2022.

EXTENDED ABSTRACT

Language, which is defined as a means of communication in its simplest definition, is also the protector and transmitter of culture. For this reason, language-culture interaction is emphasized in every period. The new trends and approaches that have emerged at the point of determining the language and culture of the society have enabled original studies to be carried out in recent years.

When looking for traces of culture in a language, the first issue that comes to mind is the vocabulary of that language. The elements that make up the vocabulary give an idea about the socio-cultural structure of the society. Vocabulary, which includes all language units used in a language, is a subject worth examining in terms of containing cultural values. Since cultural linguistics is based on language units, these units must be determined correctly. The words “ana/mom” and “anne/mother” are linguistic units worth considering in terms of cultural linguistics.

In ancient Turkish history, katun was used to express the wife or mother of the kagan, and only katun was lifted into the sky. Katun is a formal title used to mean “woman, queen” in the ancient Turkish period. Katun/hatun means “the chief woman, the eldest wife of the ruler” in Runic inscriptions and Old Uyghur texts. At the same time, the word katun means “goddess” in this period. Kunçuy is also a title used for princesses. There are many words used as titles other than katun and kunçuy. In ancient Turkish period, the word apa “mother” is a kinship term. The words aba and apa indicate different kinship relations depending on blood ties apart from the meaning of “woman giving birth”. The words aba, apa, ana, midwife, epe, apaka; lives in Anatolian dialects with the meanings of “sister, mother, older brother, uncle, father/cet, father, midwife, grandmother, grandfather, grandfather, grandfather, mother-in-law, adolescent girl, aunt, lady/lady, aunt, stepmother/motherhood, aunt” and dialects with small sound and shape differences. Apa, which means “mother, grandmother” in Chuvash Turkish; is the word used in the meaning of “sister, mother, grandmother” in the form of ava in Tuvan Turkish, afa in Turkmen Turkish, apa and apay in Uzbek Turkish. In Kazakh, Kyrgyz, New Uyghur Turkish, apa has the meaning of “mother, sister”, while in Nogai Turkish, the word aba; and In Tuvan Turkish, iye are the word used to mean “mother”. The word “anne” with the meaning of “mother” first appears in EUT texts. However, in this period, the expression “anne/mother” is mostly met with the word Ög. Although anne/mother is used to mean “mother and mother-in-law” in EUT, the word Ög is more preferred in this period. The use of the word Ögsiz, which is formed by adding the suffix +slz absence to the word Ög, is observed in many dialects. In the EUT period, the word ög, which means “mother and stepmother”, was most often used to mean “woman who gave birth” in terms of kinship relations, but now it is used only in case of “öksüz/orphan” with the meaning of “child without a mother”. In the EUT period, there are usages such as ögey “stepmother” and ogey ana “stepmother”. Ögey continues to be used with the meaning of “stepmother” in dialects.

The mythological and religious importance of the words “ana/mom” and “anne/mother”, their appearance in historical and contemporary Turkish dialects, their use in Anatolian dialects, idioms and proverbs, the abundance of derived, compound words and phrases made with the words mother and mother, show the value given to the motherhood of women and it reveals the richness of expression of Turkish. The concept of the word “ana/mom” is larger than the word “anne/mother”, which began to be used in Istanbul Turkish. It is thought that the words used in the dialects as “ana/mom” and in the standard language as “anne/mother” have the same meaning; However, there are differences between these two words depending on usage. For example, when +lk suffix is added to the words “ana/mom” and “anne/mother”, two different meanings emerge. “Analık” and “annelik” are two different words. “Ana/mom” and “anne/mother” can be used to mean a woman giving birth; however, “ana/mom” does not always mean the woman giving birth; “ana/mom” can often be used as a title. While anne/mother expresses the biologically giving birth woman in the standard language of Turkey Turkish, it is one of the linguistic units that has a conceptual area far beyond the meaning of “mother”, “woman who gave birth”. As a result, the word ana/mom has moved away from the meaning of “the woman who gives birth, raises and feeds”, and has gained figurative meanings. The concept of “ana/mom” is a word that gains a cultural identity in the language-culture relationship and language-culture interaction of the person.

The following conclusions were reached with the study titled “Cultural-linguistics Analysis on Mom and Mother Words”:

- a. The concepts of “mom and mother” are as old as humanity.
- b. Mother symbolizes death and birth from a mythological point of view.
- c. From a mythological point of view, it is believed that women hold the divine power, these two words represent holiness by giving various meanings.
- ç. Such words give information about the culturally matriarchal or patriarchal society structure.
- d. The identity of the woman as “mom and mother” is also important in terms of religion.
- e. These two words refer to the woman's fertility feature. When we look at the idioms and proverbs, the breadth of the usage area of these two words shows the value given to the “motherhood” of women in Turkish societies.
- f. The scarcity of the words “mom/ana and mother/anne” in slang expressions clearly reveals that society sees the mother as a “value”.
- g. In Turkey Turkish, “ana/mom” is more sincere and carries a different expression of love.
- ğ. The ana/mom word; has a very wide conceptual area in terms of mythological, cultural, religious.
- h. The oldest forms of the word “ana/mom” are preserved from Old Turkish to the present day, with minor phonetic and morphological differences in dialects and forms of spelling.
- ı. When we look at the vocabulary of Turkey Turkish, the word “ana/mom” has moved away from the dictionary meaning and has gained meanings such as head, main, basic, similar.
- i. According to the place where “ana/mom and anne/mother” is used, these words contain expressions such as self-sacrifice, longing and love.

DENATURALISING LANGUAGE STANDARDIZATION: THE POETRY OF JOHN AGARD

Züleyha ÜNLÜ^{1*}, Okaycan DÜRÜKOĞLU^{1/-}

¹Tokat Gaziosmanpaşa University, Tokat, Turkey

*Email: zuleyha.unlu@gop.edu.tr, /Email: okaycan.durukoglu@gop.edu.tr

⁺ORCID: orcid.org/0000-0002-9119-7042, ⁻ORCID: orcid.org/0000-0002-6681-6649

Makale Katkı Oranları(%75¹,%25²)

Abstract – This study discusses the use of poetry in language teaching by focusing on John Agard’s poems. The paper analyzes John Agard’s poems to enact resistant plurilingual pedagogies suggested by Flores (2013) across language classrooms. In this analysis, the study discusses that Agard’s poetry reacts to the emphasis on the standardized English used in those countries where English is spoken as the first language. Agard refuses to speak and write in a traditional structure of the English language, and his poems lay bare how the immigrants are marginalized and depicted as insufficient in terms of using proper English. Having experienced racism and discrimination in linguistic and social contexts, Agard deconstructs neoliberal and particularly Eurocentric ideas about language and culture. Hence, this study shows how the use of unconventional English in Agard’s poetry is exemplified and paves the way for language learners to creatively use English without being restricted by standard English ideologies. Additionally, the study shows how Agard’s poems could be used to enact resistant plurilingual pedagogies.

Keywords – John Agard, resistant plurilingual pedagogy, Poetry Teaching

DİLDE STANDARTLAŞMANIN REDDİ: JOHN AGARD ŞİİRİ ÖRNEĞİ

Öz– Bu çalışma, John Agard’ın şiirlerine odaklanarak dil öğretimi sürecinde şiirin kullanımını tartışmaktadır. Çalışma, Flores (2013) tarafından önerilen eleştirel çok dillilik pedagojisinin bir uzantısı olarak John Agard şiirlerini incelemiştir. Bu incelemede, Agard’ın şiirlerinin, İngilizce’nin ana dil olarak konuşulduğu ülkeleri merkeze alan standart İngilizce kullanımı fikrine bir tepki olarak kabul edilebileceği öne sürülmüştür. Agard, İngiliz dilinin geleneksel yapısı içinde konuşmayı ve yazmayı reddetmekte ve şiirlerinde göçmenlerin doğru İngilizce kullanma konusunda yetersiz olarak algılanıp marjinalleştirildiklerini göstermektedir. Hem dilsel hem de sosyal bağlamlarda kendisi de ırkçılık ve ayrımcılığa maruz kalan Agard, dil ve kültürle ilgili neoliberal ve özellikle Avrupa merkezli fikirleri çözümlenmekte ve eleştirmektedir. Dolayısıyla, bu çalışma, Agard’ın şiirlerinde, geleneksel olmayan İngilizce kullanımının nasıl örneklendiğini ortaya koymuş ve bu şiirlerin, İngilizce’yi yabancı dil olarak öğrenen öğrencilerin standart İngilizce ideolojileri ile kısıtlanmadan yaratıcı bir şekilde kullanabilmeleri için yeni fırsatların önünü açtığını göstermiştir. Aynı zamanda, bu şiirlerin kritik çok dillilik pedagojisinin temel unsurlarını gerçekleştirilmede de yol gösterici olarak kullanılabilceği ortaya konmuştur.

Anahtar Kelimeler– John Agard, kritik çok dillilik pedagojisi, şiir öğretimi

INTRODUCTION

Literature has frequently been utilized in language teaching. However, whether literature should be integrated into English Language Teaching (ELT hereafter) curricula has been questioned by various scholars. Those who argue against the use of literary texts across language learning and teaching settings claim that literary texts possess “a unique use of language deeply foregrounded with some lexical, stylistic, structural and cultural complexities which are often beyond ESL (i.e., English as a Second Language) /EFL (i.e., English as a Foreign Language) learners’ proficiency levels” (McKay, 1982, 2003; Savvidou, 2004; as cited in Alkhaleefah, 2017: p. 292). However, those who support that literary texts be integrated into the ESL/EFL curricula base their arguments on various advantages literary texts offer. These advantages include contributing to language learners’ reflections of language and cultural awareness, increasing learner engagement in the classroom via authentic texts, and improving learners’ language skills and text processing skills (Alkhaleefah, 2017).

In terms of contributing to language learners’ reflections of language and cultural awareness, a number of scholars have underlined that the use of literature in language learning and teaching classrooms, concise stories help learners make personal connections with the content (Erkaya, 2005). Oster (1989), one of the earliest accounts on the literature and its impact on learner reflections, stated that literature allows learners to compare and contrast their personal lives with those of fictional characters’, thus encouraging them to talk about their reactions. Closely related to contributing to learner reflections, literary texts are also useful in increasing learner engagement. Although being a highly-contested issue, scholars (Ghosn, 2002; Erkaya, 2005; Alkhaleefah, 2017) underlined that literary texts, varying from short stories to poetries and children’s literature, can present opportunities to stimulate learners’ interests, critical thinking skills, cultural awareness of a variety of issues. As for the role of literature in improving language skills of learners, various scholars argued that literary texts provide “learners with tasks that involve careful reading of assigned literary texts and engage them in strategic processing of the text content (e.g., skimming, scanning, questioning, identifying themes, making inferences), as well as extensive and intensive reading, particularly in poetry” (Alkhaleefah, 2017: p. 194). With those considerations in mind, the present study will adopt the Poetry-teaching (POT hereafter) framework (Gönen, 2018) to focus on the use of poetry inside language classrooms to enact resistant plurilingual pedagogies offered by Flores (2013). It is worth noting that both terms will be detailed in the following sections. Before doing that, it is also necessary to state that this paper is not an empirical study but rather a theoretical one that proposes using poetry to raise critical awareness about the standardized language use. The combination of POT and resistant plurilingual framework will enforce the

implementation of what Flores (2013) earlier defined as meta-ethnolinguistic subjectivities as although resistant plurilingualism attracts a considerable amount of attention, there are not any clearly defined guidelines showing how to implement it across language learning and teaching settings. In terms of the poetry dimension of this paper, the reason poetry has been selected is that poetry usually stands as a neglected literary genre in language teaching compared to other genres (Hadaway, Vardall and Young, 2001). Also, poetry holds the potential to be utilized particularly with critical frameworks across language learning and teaching settings. Before going into detail, however, it is necessary to present the literature on poetry in language classrooms and give background on the POT framework.

Poetry Across Language Classrooms and POT Framework

Although other literary genres are usually incorporated into the language teaching syllabi, poetry has traditionally been neglected for a variety of reasons (Hadaway, Vardall and Young, 2001), the most important of which is the fact that poetry includes structures that require an advanced linguistic and literary competence (Finch, 2003). Creely (2017: p.116) also claims that poetry has declined in general across language classrooms as it is perceived as “dull and elitist” or “more functional forms of literacy are focused” at schools. Despite the structural complexity of poems, scholars also list how poems could contribute to language learning. For example, Lazar (1993) stated that since poetry is written by breaking the language rules, it presents a fresh perspective to use the language, immensely contributing to language learners’ experience with the target language. Non-standard language use in poetry could also allow learners to improve their linguistic awareness as well as enhance their analytical skills (Collie and Slater, 1987; Carter, 1996; Güzel, 1999).

Poetry can also turn into a powerful strategy to support critical thinking skills across language classrooms, mainly when teaching cultural awareness (Gönen, 2018). For instance, the study by Pendell et al. (2020: p. 15) presented an example where poetry was utilized to encourage Japanese and Indonesian learners to “manage cultural differences and expectations”. In this study, poems from English literature were selected first. Following a guideline, the authors focused on making students engage with the poems in meaningful ways while also giving their reasons. The results of the study showed that students engaged with the poems in creative and critical ways as they were free to choose the perspective they wanted to respond to the poems. This study also presented a step-by-step guideline to incorporate poetry into language classes as a reading skills activity. In terms of teaching poetry, literature offers strategies of new criticism, structuralism, stylistic approach and reader-response. In new criticism and structuralism, the literary

text is focused on as a literary form without any attention to the reader or the historical/social context of the text (Gönen, 2018). However, the third approach, the stylistic approach, is particularly useful for language classrooms as it highlights various linguistic components of the poems (i.e., vocabulary, grammar, or phonology) (Gönen, 2018). As for the reader-response strategy, it aims to reveal the relationship between the reader and the poet without expecting one unique interpretation. Gönen (2018) also lists three major models to enhance the procedure to teach poetry in language classrooms. These models are listed as language, cultural, and personal growth models (Gönen, 2018). In the language model, the goal is not the literary purposes but “deconstructing literary texts into their linguistic forms” (p. 29). Therefore, the emphasis in the language model is on “designing and using language-based activities” via poetry (p.29). In the cultural models, the cultural components of the language in the poetry are examined for the “cultural transmission” (p.29). In the final model, the personal growth model, how the reader is engaged with the literary text gains significance. Through the personal growth model, the reader is encouraged to “generate feelings and ideas on the basis of readers’ own experiences” (p.29). Critiquing the isolated use of models, Gönen (2018) highlights that depending on one model might be an insufficient approach, thus proposing the Poetry-teaching framework (POT) framework, which benefits from a variety of models, while using poems. POT framework is constituted of stylistic and reader-response approaches while also benefiting from the principles of the three models, namely being language, cultural, and personal growth models. Additionally, “reflection on life experiences” (p. 30) via poetry is highlighted. POT framework has five stages. These stages are tune-in (e.g., presenting the background of the poem for learners, and key terms to activate experiences), basic comprehension (i.e., utilization of various activities to get the gist), detailed analysis (i.e., literary appreciation, interpretation and linguistic analysis for social and cultural factors/values), cultivation (i.e., personalization), and bridge (i.e., teacher reflection on the use of poetry). The POT model is definitely beneficial for language teaching purposes. Its clearly-defined steps, however, can also help facilitate resistant plurilingual pedagogies across language classrooms. Before going further, it is necessary to detail the resistant plurilingualism framework.

A Resistant Plurilingualism Framework in ELT: Critiquing Neoliberal Plurilingualism

Neoliberalism is defined as the attempts that “strive to extend market principles to all social spheres” (Perisic, 2021: p. 3). According to Flores (2013), neoliberalism has two dimensions, which are institutional and individual dimensions. In the institutional dimension, neoliberal ideologies treat all entities within institutions as parts of a corporation, thus prioritizing what corporations highlight: “efficiency, productivity, and growth” (Perisic, 2021: p.4). At the individual level, all human beings and what

surrounds them are regarded as ‘mere capital’ (Clymer, Alghazo, Naimi and Zidan, 2020: p.211). “Homo economicus” as being the new form of individual, therefore, is expected to participate in the competition triggered by neoliberalism via its continuously developing portfolio (Clymer, Alghazo, Naimi and Zidan, 2020). Defined as “corporatized subject” by Flores (2013: p.503) and “enterprising-self” by Foucault (2008: p.145), this new form of individual is pushed “[to protect himself against risk] through all the reserves he has at his disposal, either simply as an individual, or through mutual benefit organizations.” More specifically, this new form of individual is expected to be independent, flexible, and creative to be able to adjust to the fast-changing contexts (Besley & Peters, 2007; as cited in Flores, 2013).

Flores (2013) states that education is one field where the enterprising-self is easier to produce. By examining the issues of neoliberalism and plurilingualism as terms going hand-in-hand, Flores (2013: p. 514) argues that both concepts might lead to the emergence of enterprising-self within TESOL (i.e., Teaching English to the Speakers of Other Languages) by enforcing learners to be “ever-changing, life-long learners with the ability to collaborate in culturally competent ways.” This is mainly because neoliberal capitalist academic culture creates discourses where “individual cosmopolitanism and plurilingualism for socioeconomic mobility” are celebrated (Kubota, 2014: p. 2). However, this new direction emerges at the expense of the individuals’ unique features while forcing them to adapt to the fast-changing world and its requirements. Therefore, Flores (2013) warns against the uncritical acceptance of plurilingualism as a norm in language learning and teaching settings. Thus, Flores (2013) reframes the concept as resistant plurilingualism. In this new form of plurilingualism, *meta-ethnolinguistic subjectivities* gain significance. Next, this concept will be detailed.

Meta-ethnolinguistic Subjectivities across Language Classrooms and Resistant Plurilingualism Pedagogy

The concept of meta-ethnolinguistic subjectivities is based on “the idea that it is impossible to transcend societal norms and escape the governance structures of the current socio-political context” (Flores, 2013: p. 517). Through this framework, Flores (2013) underlines that “educators should take care and engage critically to avoid participation in the promotion of a covert neoliberal agenda” (Marshall & Moore, 2018: p. 25). This framework aims to reveal how social norms embedded within a neoliberal agenda create limitations for individuals. While doing this, meta-ethnolinguistic subjectivities “reject universalizing narratives and are continuously engaged in a process of both exposing the power relations embedded within universalizing narratives and attempting to imagine new subject positions that resist these narratives” (Flores, 2013: p. 517). Language teaching practices that embrace the idea of meta-ethnolinguistic subjectivities encourage learners

to challenge the existing ideological assumptions while also creating “opportunities for students to reappropriate plurilingualism in ways that resist neoliberalism’s corporatist agenda” (p. 517). In such teaching contexts, learners are responsible for the way they use language and are free to “deviate from standardized rules and experiment with new ways of being” (p. 517). At the individual level, this flexibility is given to students to raise awareness about the racialization of language usage. By such flexibility, students are given a chance to examine racialized language use as the idea of meta-ethnolinguistic subjectivities is opposed to the view that “if particular groups would just embrace standardized English, they would be provided readymade access to mainstream societal inclusion and upward socioeconomic mobility” (Rosa, 2016: p.165). More specifically, this idea states that standardized American English perceptions are part of a raciolinguistic ideology which is constructed on the “normative whiteness, legitimate Americanness, and imagined ideal English” (Rosa, 2016: p. 165). For the racialized language ideologies, Rosa (2016) underlines that White people, including George W. Bush and the U.S. presidency, could “deviate from standardized English linguistic norms” and “are able to ascend to the highest societal ranks while other racialized persons’ apparent production of standardized linguistic forms can be stigmatized as language-deficient” (p. 165). Focusing on the meta-ethnolinguistic subjectivities would also give students the opportunity to critique the institutions that establish the categories of ‘more and less legitimate language practices’ (Rosa, 2016: p. 166). In the remaining of this article, after presenting John Agard’s background and poems, we examine John Agard’s poetry and how it paves the way for resistant plurilingual pedagogy while also problematizing “standardization and stratification, and the ways that the racialization of language can push to the lowest and most peripheral points” those who are not regarded as natural members of the target language community (Rosa, 2016: p. 166). We argue that poetry, John Agard’s poems in this particular paper, could be integrated into higher-level language classrooms to integrate resistant plurilingualism pedagogies.

John Agard

Being one of the most significant representatives of postcolonial writers, John Agard (b. 1949) is a British-Guyanese poet, performer, entertainer, playwright, short story writer, and activist. His poetry becomes a mouthpiece of immigrants who are silenced or victimized due to racism and colonialist oppression. While writing his poems, Agard “attempt[s] to negotiate his Afro-Guyanese roots and his experiences as an immigrant in Britain” (Hertel, 2021: p. 443). In so doing, Agard aims to create a space where he can freely advocate his thoughts and worldview without any prejudices. He has received many prestigious awards, such as the Paul Hamlyn Award for Poetry and the Queen’s Gold Medal for Poetry. Also,

Agard is a touring speaker of the Commonwealth Institute, and he gives lectures on Caribbean poetry and culture in many schools in Britain (Hertel, 2021: p. 444). John Agard is also acknowledged as one of the leading figures of performance poetry. He does not only write his poems, but he also performs them in front of an audience. This performative aspect of his poetic identity holds a pivotal place in expressing his experiences as an immigrant. He calls himself “poetsonian” which is a combination of words, poet, and calypsonian. By inventing such a label for himself, Agard highlights that his African roots also have a great influence on his poetic identity because a calypsonian refers to West Indian singers who sing native/local songs about their culture. In one of the interviews, Agard comments on his use of the term, and suggests that he aims to subvert the traditional understanding of poetry and “the expectations of audiences. Is a way of reclaiming other art forms into poetry like theatre & not treating poetry as isolated” (1990: p. 4). Furthermore, by performing his poems, Agard also performs his Caribbean identity. In other words, instead of only adding sound to his verses, he “demonstrates a theatricality that uses sound, language and the body in ways that reflect defining features of [his] culture” (Birat, 2019: p. 41).

In each of his poetry collections, it is possible to trace common themes and motifs such as cultural differences, identity crises, alienation, frustration, and protest. In his poems, Agard reflects on the difficulties that he experiences in England as a Caribbean immigrant. He shows his reaction to racial discrimination, xenophobia, and inequality concerning each immigrant. While doing this, he uses Caribbean Creole instead of writing in traditional grammar and sentence structure. He defies every rule of Standard English to lay bare his struggles while adapting to English culture and lifestyle. As Ralf Hertel (2021) points out, Agard’s poems “foreground the specific role language plays” (p. 446) in the process of adaptation to a new culture. For instance, his well-known poem “Listen Mr Oxford Don” epitomizes the discrimination he faces regarding not using Standard English or, in his words “, Queen’s English” (p. 100). In the poem, Agard underlines that each immigrant goes through the same struggle in terms of speaking English, and he addresses Mr Oxford Don, who is the representative of Queen’s English to explain his discontent:

Listen Mr Oxford Don
Me not no Oxford don
Me a simple immigrant
From Clapham Common
I didn’t graduate
I immigrate (2006, p. 100)

Agard’s poem can be regarded as a verbal rebellion against dominating and discriminating bias towards

immigrants' use of language. In the poem, Oxford Don becomes the stereotypical representation of a white colonialist who rejects and looks down upon anything that does not resemble him or his culture. Agard does not want to accept this Eurocentric attitude and he shows his anger by deconstructing the language of Oxford Don. In concluding lines, Agard explains how he uses broken English as an extension of his frustration and anger: "I slashing suffix in self-defence/ I bashing future wit present tense/ and if necessary/ I making de Queen's English accessory/to my offence" (2006: p. 100).

Another significant collection of Agard is *The Coming of the Little Green Man* (2018). In this volume of poetry, Agard again desires to show what being labelled as an outsider means. This time, he imagines himself as the little green man who arrives in England without any companions or friends. Agard's little green man can be accepted as the ultimate example of alienation and marginalization of a human being in any society because he is the only green man in England. Throughout the collection, we observe what this little green man experiences and how he tries to adapt to the English lifestyle. For example, in the opening poem "Nothing to Declare", Agard suggests that the officials at Heathrow airport are shocked by the arrival of the little green man because they have never seen any creature like it (2018: p. 10). Agard highlights in this poem that the alienation of immigrants begins at the moment they arrive at their new home. In "Full of Noises", this little green man tries to adapt to the new life in London, and he realizes that the city is full of different voices such as people, cars, and planes. Yet, he does not hear anything related to his own culture, and when he lies on his bed, he whispers to himself: "Be not afeared" (2018: p. 18). This poem can be regarded as the guiding light for the immigrants who feel lonely in a new country, and Agard signals that they will eventually find a voice that comforts them in the future. It should be noted that Agard does not use Caribbean Creole in this collection, and he prefers to write his poems in Standard English. It can be argued that he shows his anger and frustration regarding the discrimination he faces in England by violating the language in his earlier works, as can be observed in "Listen Mr Oxford Don". It is seen in *The Coming of the Little Green Man* that there is no anger or frustration, and Agard tries to deliver his messages more delicately. His tone in the poems can be accepted as mild and serene. Instead of focusing on his anger, he aims to send messages about equality among people no matter where they live. This optimistic worldview can be observed in his poem "Not Lost in Translation". Agard writes that the little green man knows that "[...] laughter/ needs no passport/ and grief no country/ of origin" (2018: p. 58). All in all, it can be concluded that Agard underlines the meaninglessness of discrimination, inequality, and constant conflicts among people.

Agard Poetry in Resistant Plurilingualism: Focus on Meta-ethnolinguistic Subjectivities

In the example Agard poems presented here, two dimensions could be observed. At the first level, Agard shows how individuals face racialised ideologies about their language use on a daily basis through the experiences of an immigrant. For example, in 'Mr Oxford Don', Agard underlines how immigrants' language use is stigmatized as their language is not accepted as standard. The same poem is also a depiction of how individuals using non-standard forms are regarded as inferior and are expected to go through repeated rectifications. At the second level, Agard illustrates how institutions in various contexts alienate and marginalize individuals that do not fit into the ideology of legitimate members of the society. For example, as has already been shown in "Nothing to Declare", Agard indicates that the officials at Heathrow airport are shocked by the arrival of the little green man because they have never seen any creature like it (2018: p. 10).

In conclusion, through his poetry, Agard creates a platform to critique the racialized ideologies, thus paving the way for resistant plurilingualism and the enactment of meta-ethnolinguistic subjectivities. He underlines that individuals not fitting into the views of legitimate members of the society face inequalities across all sections of the society and are stigmatized. Next, we detail how Agard poetry could be used to implement resistant plurilingual pedagogies with a focus on meta-ethnolinguistic subjectivities across language classrooms.

Agard's Poetry through POT for Resistant Plurilingualism

As has already been detailed, the POT framework has five stages. These stages are *tune-in* (e.g., presenting the background of the poem for learners, and key terms to activate experiences), *basic comprehension* (i.e., utilization of various activities to get the gist), *detailed analysis* (i.e., literary appreciation, interpretation and linguistic analysis for social and cultural factors/values), *cultivation* (i.e., personalization), and *bridge* (i.e., teacher reflection on the use of poetry). Also, for the resistant plurilingualism, Flores (2013) lists three steps to encourage meta-ethnolinguistic subjectivities across language teaching classrooms: a) accepting that it is impossible to transform the existing societal practices and "to escape the governance structures of the current socio-political context" (p. 517), b) pushing these norms and practices to their limits, and c) presenting opportunities to learners to "deviate from standardized rules and experiment with new ways of being" (p. 517). In the POT framework, the *tune-in* stage would offer space for the background analysis as Agard's background stands as a valuable strategy for language teachers to enact meta-ethnolinguistic subjectivities. This is because enacting resistant plurilingualism requires raising awareness about individuals' current status in relation to societal norms. In his poems, Agard emphasizes his status in British society

as a Guyanese poet, performer, entertainer, playwright, short story writer, and activist while also highlighting several social norms and regulations, which the *tune-in* stage would inevitably lead to awareness among language learners. This awareness would also help learners question their and the poet's position in their societies' impossible to transform practices. The *basic comprehension* stage, which is the utilization of various activities to get the gist, would be helpful to evaluate the main themes in Agard's poetry as Agard focuses on immigration, racism and colonialist oppression. Focusing on the themes in Agard's poetry through basic comprehension activities would also contribute to the resistant plurilingual pedagogies, which highlights that it is impossible to transform the existing societal practices and "to escape the governance structures of the current socio-political context" (Flores, 2013: p. 517). The third stage, the *detailed analysis stage*, would be utilized to reveal the meanings of the poetry as Agard uses Creole instead of standardized forms of language. As has already been shown, Agard rejects every rule of Standard English to present his struggles in the process of adapting to English culture and lifestyle. All these features, therefore, require a specific stage to focus on the comprehension of Agard's poems. Gönen (2008: p. 31) also recommends several activities to be utilized in the detailed analysis. These activities are "focusing on the linguistic choices, and how they are formulated in the poem, finding what referring expressions mean, identifying figures of speech and rhyme, talking about the poet's choice of words, and analyzing cultural/social factors underlying meaning". Therefore, drawing learners' attention to Agard's linguistic features would also encourage language learners to use the language in creative ways while also bringing in their repertoires. This would also be related to the third step in resistant plurilingual pedagogy by showing learners that it could be possible to "deviate from standardized rules and experiment with new ways of being".

The fourth stage of POT is *cultivation*, which focuses on personalization. In this stage, since learners are familiar with the poem and the poet, they can relate the poem with their personal lives. Beginning with this stage, the second step of resistant plurilingualism pedagogy, pushing the norms and practices to their limits, could be initiated. That Agard pushes the boundaries of the language while also critiquing the social practices already presents an example. Therefore, the *cultivation* stage can also encourage learners to evaluate their relationship with the existing social norms and practices.

The fifth stage is *bridging*, where language teachers focus on the activities they utilize to reveal how these activities facilitate cultural awareness and linguistic gains. This stage is for the language teachers themselves, and it encourages them to continuously adapt activities that would facilitate achieving their objectives. Placing their

teaching inside the resistant plurilingualism to achieve meta-ethnolinguistic subjectivities, teachers could develop criteria to determine what activities would be suitable to use in their classes.

The final stage, *reflection*, requires the language teachers to reflect on their teaching while also evaluating the contribution of poetry in their teaching. Having a reflection stage would also enable teachers to assess learning outcomes concerning the meta-ethnolinguistic subjectivities. Gönen (2018) recommends that teachers can use a variety of tools, including reflective diaries/journals, which, in the long run, would contribute to the implementation of resistant plurilingual pedagogy across language classrooms.

Conclusion and Limitations

If not handled with caution, neoliberalism may turn any practices, plurilingualism being one of them, into even more marginalizing practices. In this article, we focused on creating resistant plurilingualism pedagogies in language classrooms to highlight how language learners' language uses and their backgrounds could be appreciated, thus enforcing meta-ethnolinguistic subjectivities. Therefore, the steps of accepting the norms, pushing these norms to their limits, and presenting opportunities to deviate from standardized language forms were presented together with the POT framework to reveal how Agard's poetry could be used to enact such subjectivities. It is worth noting that although this paper presents a guideline to implement resistant plurilingualism across language classrooms, further empirical studies with more practical examples where poetry is utilized with such purposes across language classroom settings are needed. Thus, the current study acknowledges that there is a lack of experimental or practical dimension. However, as suggested earlier, the current paper aims to present a theoretical background. Second limitation of the study is that the study does not reflect the findings of the literature in the context of John Agard's poems. This is mainly because there is no study that has examined Agard's poetry from a similar perspective, which becomes the novelty value of the current study.

REFERENCES

- Agard, J. (2006), "Listen Mr Oxford Don", *Index on Censorship*, 35 (2): 100-101.
- Agard, J. (1990), *Mangoes & Bullets: Selected and New Poems, 1972-84*.
- Agard, J. (2018), *The Coming of the Little Green Man*. Bloodaxebooks.
- Alkhaleefah, T. A. (2017). What is the place of English literature in ELT classrooms? A review of related Studies. *International Journal of Applied Linguistics and English Literature*, 6(7), 192-197.
- Carter, R. (1996), Look both ways before crossing: developments in the language and literature classroom. In Carter, R. & McRae, J. (Eds.), *Language, literature and the learner: Creative classroom practice*. (pp.1-15). Longman.
- Clymer, E., Alghazo, S., Naimi, T., & Zidan, M. (2019), "CALL, Native-Speakerism/Culturism, and Neoliberalism." *Interchange*, 1-29.
- Claudine A. (2019), "Voix et silence dans les arts: passages, poésies et performativité", Presses Universitaires de Nancy, 41-53.
- Collie, J., & Slater, S. (1987), "Literature in the language classroom: a resource book of ideas and activities." Cambridge: Cambridge University Press.
- Erkaya, O. R. (2005), "Benefits of using short stories in the EFL context." *Asian EFL Journal*, 8: 38-49.
- Finch, A. (2003), "Using poems to teach English." *English Language Teaching*. 15(2): 29-45.
- Flores, N. (2013), "The unexamined relationship between neoliberalism and plurilingualism: A cautionary tale." *Tesol Quarterly*, 47(3): 500-520.
- Foucault, M. (2008), *The birth of biopolitics: Lectures at the College de France, 1978–1979*. New York, NY: Picador.
- Ghosn, I. (2002), "Four good reasons to use literature in primary ELT", *ELT Journal*, 56(2): 172-179.
- Gönen, S. İ. K. (2018), "Implementing poetry in the language class: a poetry-teaching framework for prospective English language teachers", *Advances in Language and Literary Studies*, 9(5): 28-42.
- Güzel, N.S. (1999), "Teaching the language and the structures of literature through poems in EFL classes", In D. Köksal & İ. H. Erten (Eds.), *Challenges for language teachers towards millennium*. (pp. 110-116). Çanakkale: Çanakkale Onsekiz Mart Uni.
- Hadaway, N. L., Vardell, S. M. & Young, T. A. (2001), "Scaffolding oral language development through poetry for students learning English", *The Reading Teacher*, 54(8): 796-806.
- Hertel, R. (2021), "John Agard." *A Companion to Contemporary British and Irish Poetry, 1960-2015*. Eds. Wolfgang Görtschacher and David Malcolm. Hoboken, NJ: Wiley-Blackwell, 443-452.
- Kathie B. (2019), "When Breath Becomes Subversive: The Performance Poetry of John Agard. *Voix et silence dans les arts: passages, poésies et performativité*", Presses Universitaires de Nancy, 41-53.
- Kubota, R. (2016), "The multi/plural turn, postcolonial theory, and neoliberal multiculturalism: Complicities and implications for applied linguistics", *Applied Linguistics*, 37(4): 474-494.
- Lazar, G. (1993), "Literature and language teaching", Cambridge Uni Press.
- Marshall, S. & Moore, D. (2018), "Plurilingualism amid the panoply of lingualisms: addressing critiques and misconceptions in education", *International Journal of Multilingualism*, 15:1, 19-34.
- McKay, S. (1982), "Literature in the ESL classroom", *TESOL Quarterly*, 16(4): 529-536.
- McKay, S. L. (2003), "The cultural basis of teaching English as an international language", *TESOL matters*, 13(4): 1-4.
- Oster, J. (1989), "Seeing with different eyes: Another view of literature in the ESL class", *TESOL quarterly*, 23(1): 85-103.
- Savvidou, C. (2004), "An integrated approach to teaching literature in the EFL classroom", *The Internet TESL Journal*. X (2).
- Perisic, A. (2021), "How to Get a Life: Humanities Education in the age of Neoliberal Exhaustion", *Critical Education*, 12(3).
- Rosa, J. D. (2016), "Standardization, racialization, languagelessness: Raciolinguistic ideologies across communicative contexts", *Journal of Linguistic Anthropology*, 26(2): 162-183.
- Pendell, P., Saiful, S. H. N. A., & Andilolo, I. (2020), "Poetry reading pedagogy for English language learners: Overcoming cultural barriers", *Journal of Nagoya Gakuin University; Language and Culture*, 32(1): 15-28.

THE LAST WORD ON BIOGRAPHY: AUTOCRITOGRAPHY OF KUREISHI¹

Asst. Prof. Dr. Reyhan ÖZER TANİYAN^{1*}

¹Pamukkale University, Department of English Language and Literature, Denizli, Türkiye

*Orchid: 0000-0002-0285-1787

Abstract – Hanif Kureishi is an author of multicultural origin with multi-layered cultural accumulations. He takes up various identity issues in his works through a kind of hybrid storytelling mingled with numerous autobiographical references. His fictional characters bear great similarities not only to himself but also to his family members. This characteristic of his fiction is observed in his latest work *The Last Word* (2013) as well. In this novel, some specific events and memories can be related to his individual experiences. However, these are in disguise either as the memories of Harry, a would-be biographer who pins his hopes on a biographical work, or Mamoon, an eminent postcolonial author who is losing his fame. Kureishi cryptically confesses his own experiences in his novel, which makes this novel autocritographic in nature. Autocritography is briefly defined as a self-reflexive discursive strategy. There is a general sense of autobiographical references in such works, and thus it has a crucial narrative potential, especially for those marginalized and cast out of the society. It allows Others to narrate their stories. They voice out their stance and identity in society. This study will analyse Kureishi's specific tale-telling as an autocritography by which he voices out his concerns, which will also contribute to our understanding of the novel.

Keywords: Autocritography, Kureishi, other, cryptical disguise, identity, *The Last Word*.

BİYOGRAFİ ÜSTÜNE "SON SÖZ": KUREISHI'NİN OTOKRİTOGRAFİSİ

Özet – Hanif Kureishi, çok katmanlı kültürel birikimlere sahip çok kültürlü bir yazardır. Eserlerinde çeşitli kimlik meselelerini, sayısız otobiyografik referansla harmanlanmış bir tür melez hikâye anlatımı üzerinden tema olarak alır. Kurgusal karakterleri sadece kendisiyle değil, aile üyeleriyle de büyük benzerlikler taşır. Kurgusunun bu özelliği, son eseri *The Last Word* de(2013) de görülmektedir. Bu romandaki bazı özel olaylar ve anılar onun bireysel deneyimleriyle ilişkilendirilebilir. Bununla birlikte, bunlar ya umutlarını biyografik bir çalışmaya adayan bir biyografi yazarı olan Harry'nin ya da ününü kaybetmekte olan seçkin bir sömürge sonrası yazar olan Mamoon'un anıları olarak gizlenmiştir. Kureishi, romanında kendi deneyimlerini şifreli bir şekilde itiraf eder, bu da bu romanı doğası gereği otokritografik hale getirir. Otokritografi kısaca özdeşünümsel bir söylemsel strateji olarak tanımlanabilir. Bu tür eserlerde genel bir otobiyografik gönderme duygusu vardır ve bu nedenle özellikle marjinalleştirilen ve egemen toplumun dışında bırakılanlar için çok önemli bir anlatı potansiyeline sahiptir. Ötekilerin hikayelerini anlatmasına izin verir. Bu nedenle, bu çalışma, Kureishi'nin endişelerini dile getirdiği bir otokritografi olarak kendine özgü hikâye anlatımını analiz edecektir.

Anahtar sözcükler: Otokritografi, Kureishi, öteki, kriptik gizlenme, kimlik, Son Söz.

Introduction

The novelist and playwright, Hanif Kureishi skilfully mixes different genres and the elements of popular culture in his works. His engagement in various formal expressions creates a single context for his fictional characters with diverse backgrounds and from distinct parts of society (Kaleta, 1998: 254). He “laces his stories with music, sex, and drugs among the yuppies, buppies, immigrants, fundamentalists, feminists, racists, idealists, terrorists and families who are his characters” (Kaleta, 1998: 247). The main reason behind this diversity could be explained regarding his multicultural roots and hybrid identity. Born and bred in London, he has lived in England with a hybrid identity because of his hybrid parentage; an immigrant father and an English mother. His multicultural origin and his life “under a reconstituted colonialism [...] dominated by white political, social, and cultural power” have led him to have a sight on the various identity issues and layered cultural accumulation (Kureishi, 2013: 107). His work is important as it, drawing from first-hand experience, analyses the working, maintenance, and reproduction of the dominant power that secures a superior status to white Britishness inured to historical changes (Sharmani et al, 2012: 4).

Kureishi’s hybrid identity makes him open to racial discrimination not only from the white population but also from other groups. Thus, he “offers a hybrid storytelling of today’s myriad realities” as an indispensable result of his ethnic roots and his being a second generation (Kaleta, 1998: 254). Yet, “there was no mistake about [their] not really belonging in Britain” (Kureishi, 1986: 134–35). With his parental diversity and early experiences in a colonial world, he “identifies immigration as a central theme of his writing” (Kaleta, 1998: 195). Thus, he has always been an unconventional writer in his writing style. His hybrid identity and ambivalent stance in society lead him to write sometimes with biographical and/or autobiographical references through his characters. The main point of this article is, likewise, to identify his recent work *The Last Word* as an autocritography by which he voices out his thoughts and emotions through his fictitious selves. He disguises himself after his characters of the story; both as an eminent postcolonial author who is losing his fame and as a would-be biographer who pins his hopes on a biographical work. His hybrid storytelling indicates autobiographical references I am suggesting the idea that this practice can be an example of the term autocritography.

Beginning from his early works, Kureishi has drawn heavily on his personal experience in his fictional narratives. There are striking similarities in his works both to himself and to his circle of family and friends,

although these similarities are not favoured by his family members. The most indignant of them is his sister: Yasmin Kureishi. Quite clearly and repeatedly, she has complained about her brother’s extensively deliberate characterisation of his relatives and even intimate relationships. In an interview, she explicitly declares the similarities in his works, for instance, the parents in *The Buddha of Suburbia* (1990), Uncle Omar in *My Beautiful Laundrette* (1985), an ex-girlfriend, Sally, in *Sammy and Rosie Get Laid* (1988), an ex-partner and the mother of his two children, Tracey Scoffield, in *Intimacy* (1998), and herself, portrayed as a two-dimensional character in the film *The Mother* (2003).²

These works and most of his literary career reflect the issues and problems of class, race, and identity, and indispensably, there are (auto)biographical references. In *The Buddha of Suburbia* (1990), the first novel by Kureishi, Karim is, for example, depicted as the symbolic embodiment of the cultural synthesis of two countries, namely Britain and India, and searches for an identity and attempts to actualize himself in London (Bağlama 2019:85). Obviously, Karim is a character like its creator. Besides, in the struggle for an identity, Karim and his father’s relationship is also at work and there appear parental references. Likewise, in *The Black Album* (1995), the focus is on the projection of cultural dislocation, confronting not only a postcolonial immigrant but also keeping the following generations of his/her British-born offspring in the loop to reflect on complicated lives again like theirs. *My Beautiful Laundrette*, his screenplay, challenges the cultural differences under the aegis of cultural diversity with a character- so-called Uncle Omar – “portrayed as an alcoholic in a bedsit” (Yasmin Kureishi, 2008). *Sammy and Rosie Get Laid* (1988) gives the search for the lives and loves of Sammy, his wife Rosie, and his father Rafi. While Sammy and Rosie are like Sally and Hanif, the father figure, again, is a complex one. As can be inferred, Kureishi uses his family members, especially his father. Moreover, his “generically hybrid memoir”, *My Ear at His Heart: Reading My Father* (2004), narrates an ambivalent relationship with his father (Ranasinha, 2018: 4). Putting all these references concisely, Kureishi has materialised his life and his memories. His works contain extensively autobiographical features. Perhaps, *Intimacy* (1998) reveals Kureishi at his most naked and complex confession about his sexual desires, infidelity, and break-up of his wife and two children. The novel has been categorised as a memoir doubtlessly (Thomas, 2005: 139–45; Moore-Gilbert, 2001: 171–79). They have highlighted their claim with the plot in disguise of Kureishi’s life. However, Kureishi has protested this claim:

² (<https://www.independent.co.uk/arts-entertainment/books/features/keep-me-out-of-your-novels-hanif-kureishi-s-sister-has-had-enough-790839.html>).

I consciously wrote *Intimacy* in the form of a confession and was also aware that it might be read as “Hanif Kureishi telling the truth about a relationship break-up.” That too is a literary construct: it is artificial. All of one’s work is autobiographical to the extent that it reflects one’s interests. [...] It operates as a construct – written in the first person, constructed as a confession [...] I wanted a book people would play within that way. It is a text, not me. I am not the text. (Yousaf, 2002: 25)

For the hotbed of discussions, it is possible to figure out the question of pure reflection of the writer or a fictionalised life of a middle-aged man as follows: Jay is like an alter ego of its creator and/or he is a mouthpiece of its creator’s thoughts and feelings sprang from the mind of Kureishi who is quite familiar to such due to his life experience at his present psychic position. In this sense, it quite sounds like an autobiography. To pick up on discussions on familial references in the works of Kureishi, numerous articles and interviews have discussed the autobiographical elements in his works. Moreover, his family has had word on this issue, and they even have condemned Kureishi for his excessive, exaggerated, and misuse of autobiographical elements. His sister’s conflicting claims about this is that he has left a “false impression of [their] family life” and has asserted that their grandfather “was not a cloth cap working-class person but owned three shops and her parents were well off enough to send her to ballet school” (Moore-Gilbert, 2001: 15). Kureishi’s mother endorsed Yasmin’s account after a while: “I suppose it’s trendy nowadays for an author to pretend they had a working-class background, but Hanif had everything he wanted as a child” (Moore-Gilbert, 2001: 15).

As pointed out by Kureishi’s mother, it may seem trendy to write about oppressed and dark memories, and it seems that he distorts the reality, but “not every act does what it seeks to do, or does anything at all” (Huddart, 2007: 15). In other words, as “a writer [who] is loved by the strangers and hated by his family”, he writes with his skilled storytelling techniques in his works in which he mingles autobiographical elements and his storytelling techniques (Kureishi, 2014: 92). Through the transition from autobiographical elements to differential subjectivity and denial of reality, Kureishi writes his hidden personal issues embedded between the lines and other characters’ lives. Through this, Kureishi explores his selfhood and identity. His reconstructed identity results in a hybrid and an ambivalent identity as a response to his ethnic diversity. Hence, his works bear autobiographical elements but within a blurred frame of narration.

According to Huddart, “if the fictive qualities of autobiography have been blurred ever more productively, its theoretical qualities have also come in for increased exploration (2007: 14). Therefore, Kureishi’s works resist the easy categorization as autobiography. Especially, *The Last Word* is distanced from the autobiography genre but nonetheless bears autobiographical references that are projected onto other characters. In this context, *The Last Word* has more of an autocritographical nature than autobiography. He wants to say what he desires to say under the technique of autocritography. The main reason behind this may be the fact that he is a postcolonial writer who is born and bred in London. As explained earlier, with his parental diversity and early experiences in a colonial world, he experiences the sense of immigration and reflects the very same theme in his writing. “He dreams of someplace better burns in his character and the quest to find the dream dominates his stories” (Kaleta, 1998: 195). His hybrid identity and ambivalent stance in society lead him to write in the characteristics of autobiography through his characters and that makes his recent work an autocritography by which he voices out his thoughts and emotions:

I come from two worlds [...] there was my Pakistani family, [...] Then there was my English family [...] And having an Indian father [...] so finding my way through all that [...] I wrote all those books to make sense of it (Leith, 1997:8).

Such confessions “might encourage one to read Kureishi’s work as a species of autobiography, a temptation which is encouraged -wittingly or not — in a number of other ways” (Moore-Gilbert, 2001: 14). However, it is necessary to note for the latest novel that “much of it describes experiences similar to the author’s” (Moore-Gilbert, 2001: 14). In this novel, some parallel events and memories can be related to the experiences of Kureishi, but all of them are disguised as either the memories of his fictional characters; Harry or Mamoon. Kureishi does not use the narrator as his voice and does not use Harry’s thoughts with the pronoun ‘I.’ Rather, he uses a third-person narration which is close to the characteristic of his storytelling. He cryptically communicates his own experiences through his characters. Therefore, as claimed earlier in this study, Kureishi’s specific tale-telling in his latest novel can be seen as an autocritography.

Last Word: Autocritography?

The term, autocritography, is coined by Henry Louis Gates Jr. and Michael Awkward defines it as a discursive strategy based upon “an autobiography of a critical

concept” (1999: 7). It takes on a different shade of meaning in the context of how one uses and represents it: Autocritography is a self-reflexive, self-consciously academic act that foregrounds aspects of the genre typically dissolved into authors’ always strategic self-portraits. Autocritography in other words is an account of individual, social, and institutional conditions that help produce a scholar and, hence, his or her professional concerns. Although the intensity of investigation of any of these conditions may vary widely, their self-consciously interactive presence distinguishes autocritography from other forms of autobiographical recall (Awkward, 1999: 7).

Influenced by Henry Louis Gates Jr., Awkward situates that the term implements autobiographical recall, textual criticism, and institutional analysis in a *self-reflexive, self-consciously academic* manner bridging the personal, social, and institutional conditions supporting to produce of the *scholar*. Wenshu Lee, “utilizes autocritography to create a layered reflection of her marginalities and privileges as she negotiates and turns them into scholarly inquiry” (2003: 164). I attempt to apply autocritography as a codification of literary stance and personal dilemmas in the depictions of the experiences giving a shape to the academic life of a postcolonial writer. My primary interest is in how the cryptical confessions are disguised in sentences in the re-telling of the experiences of Kureishi’s fictitious selves. Since the word choices about how to talk are important in building unique identities, via autocritography technique, Kureishi’s self-reflexive words drawing on his memories and experiences influence the perception of both reader and himself. However, telling and retelling his problematic memories create tension in the atmosphere of narration. This tension that reflects the frustration of Kureishi unblocks his hidden biography.

Therefore, his latest novel is also ostensibly more personal than his previous works. He combines his artistic storytelling with his talented third-person narrative of his autobiographical elements under the domain of autocritography to reflect the situation of a postcolonial writer. At this very point, it is highly necessary to mention the rumours about the novel. It is believed that Kureishi’s novel is about V.S. Naipaul and his biography writer Patrick French in the disguises of Mammon Azam as ageing and a once famous writer and Harry Johnson as his young biographer respectively. The references in the novel are quite applicable to Naipaul and his stance in the literary world. Among many, the admiration of the young writer, Harry’s, of Mammon bears the autobiographical references (Tekin, 2020: 52): “Indian-born Mammon Azam, a novelist, essayist and playwright Harry had admired since he was [...] a kid for whom writers were gods, heroes, rock stars” (Kureishi, 2014: 2).

Although the novel is believed to be a disguised narration of Naipaul under the name Mammon who is not as popular as used to be because of his “too cerebral, unyielding and harrowing” attitudes and ruined economy and “fiscal turnaround”, the focus is on the character of Harry who is going to write a “controversial biography” to revive success for everyone (Kureishi, 2014: 5). As suggested by *Guardian*, “Harry [...] often seems to merge with aspects of Kureishi’s public persona” and this biography of him “would be an ‘event,’ a ‘big bang,” and thus with these rumours about Naipaul, Harry – Kureishi – will be on “television documentary, interviews, a reading tour” (Kureishi, 2014: 4).

To begin with the novel, Kureishi as a hybrid writer criticizes the idea that immigrants spoil England and her environment. He reflects his disagreement with the colonial ideology toward non-English residents of England. He “anatomises the quasi-colonial attitudes, institutional structures and social hierarchies which subordinate such minorities within contemporary British society” (Moore-Gilbert, 2001: 3). He achieves his critical voice through autocritography by which he creates “an account of individual, social, and institutional conditions that help” him to reveal his “professional concerns” through his persona Harry (Awkward, 1998: 7). On the very first page of the novel, it is stated that:

Peaceful England, untouched by war, revolution, famine, ethnic or religious disturbance. Yet if the newspapers were correct, Britain was an overcrowded little island, teeming with busy immigrants, many clinging to the edges of the country, as on a small boat about to capsize. Not only that, thousands of asylum seekers, and refugees, desperate to escape disturbance in the rest of the chaotic world, we’re attempting to cross the border. Some were packed in lorries or hung from the undercarriages of trains; many were tiptoeing across the English Channel on the tightropes slung across the sea, while others were fired from cannons [...] Yet, to Harry now, it seemed as if the government was deliberately injecting a strong shot of anxiety into the body politic because all he could see was a green and pleasant England: healthy cattle, neat fields, trimmed trees, bubbling streams, and the shining, early spring sky above. It didn’t even look as though you could get a curry for miles (Kureishi, 2014: 1-2).

Revealing his professional concern about the social and institutional account of England at the beginning of the novel, Kureishi expresses his real thoughts on his major preoccupations as a hybrid writer. He identifies a serious malaise in national life and self-image, reflected primarily in the difficulties that Britain has experienced in adapting to a diminished status in the modern world and in

throwing over anachronistic attitudes towards the nation, race, ethnicity, and cultural difference (Moore-Gilbert, 2001: 4). He implies his major preoccupations in the post-colonial period with his sarcastic tone projected as a conspiracy theory of English politics.

Beginning with deduction, at the very beginning, Kureishi signals that he personalizes the fictional world of Harry and Mamoon. From the social account, he shifts to personal accounts because Harry “had been chosen to tell the *whole* story” (Kureishi, 2014: 1) of himself, and he asserts that “it’ll be *my* book” (Kureishi, 2014: 17). Indeed, these are the codes of autocritography because italicised words are one way of telling an authentic voice. Not only are these hints but also their undeniable references to his own life exemplified through the Mamoon’s life. It is written that Mamoon’s financial problems pushed him into unyielding, the process of selling his archive to an American university” (Kureishi, 2014: 4). As can be remembered from the headlines of the newspapers, in 2013, Kureishi lost his life savings. He intended to cover “the ups and downs of being a writer”³ with his decision to sell his archive to the British Library at his 60. In 2014, the British Library gave the announcement of acquiring the archive of Kureishi’s documents spanning 40 years of his writing life. These documents include diaries, notebooks, and drafts of Kureishi. Meanwhile, Kureishi declared that the British Library announced it had acquired his literary archive for £100,000, including the diaries he has kept since he was a teenager.⁴ Thereby, through autocritography, Kureishi reveals his own life by “diverting games of I-spy-Naipaul in *The Last Word*”. It bears deeper hindrances to the career of Kureishi but again with a diverted angle. He hides his fears and hesitation about his professional writing career through Harry. It is the most challenging hint of his biographical element that is exemplified as his self-destruct. Harry is on the verge of teaching creative writing if he could not achieve success as a biography writer.

So, reach the new level, man, or you’ll be so fucked you’ll have to get work as an academic. Or even worse...’ ‘Worse? what could be worse than a former polytechnic? Rob paused and glanced out of the window before delivering the news. ‘You’d have to teach creative writing.

Please, no! (Kureishi, 2014: 9).

While describing his career as a creative writing teacher, Harry is identified as Kureishi. The autocritographical

hint is given through Harry’s fear of a might-be lecturer of creative writing. This fear is supported by another one; the failure of Mamoon’s biography project. These fears given are actually problematised by Kureishi because of a hidden – cryptographical – scream of its writer. This condition also reflects Kureishi’s biographical note about being a professor of creative writing at Kingston University where he is a writer in residence in 2013⁵. These masked confessions are not limited to the financial crisis of the writer, besides these explicit ones there are the new additions to old accusations related to family ties discussed at the very beginning of the article. He hides his intimate relationship with his family members between the lines once more.

Since *autocritography* is a *self-reflexive, self-consciously writing style that typically dissolved into authors’ always strategic self-portraits*, Kureishi disguises his very intimate memories as the stories of Harry and Mamoon. He projects his relationship with his father onto the memories of Harry and Mamoon. In fact, “the father-son relationship is a central theme of Kureishi’s work, partly reflecting his complex relationship to his father, himself a frustrated writer of fiction”, and likewise, in this novel, he writes about his relationship with his father (Moore-Gilbert, 2001: 13). He questions their relationship through autocritography. He crypticises the influence of his father through both the fathers of Harry- who despises his son for being a writer: “Harry, you’d have become a politician, a diplomat, an economist or a banker” (Kureishi, 2014: 31), and of Mamoon whose “schoolteacher father had trained him hard to win scholarships, [was traumatised by being] sent to an English public school and then to Oxford” (Kureishi, 2014: 43). Although we follow the two polarised influences of the fathers on their sons, it is the Kureishi’s father-son dilemma questioned implicitly. Made public by the interviews he gave, Kureishi’s father is quite determinant in his proficiency:

My dad wanted me to be a writer. He was a novelist himself; [...] He told me that being a writer was the best job you could have. That’s what he wanted me to be, and I wanted to be that too (Kaleta, 1998: 19).

Kureishi expresses this situation in his interviews and in the novel, he recaps this parental influence: “Dad educated us. He called it his only duty. It is commendable” (Kureishi, 2014: 56). However, this attitude is distorted by the problems and crises of his mid-age period. In fact, concerning the family issues, Kureishi puts forward the ageing issues of both Harry and Mamoon. In his analysis of the unhappy mid-age days of

³ Brignall, Miles; Jones, Rupert (3 May 2013). “Author Hanif Kureishi loses life savings to suspected fraud”. *The Guardian*.

⁴ <http://www.theguardian.com/books/2014/jan/22/hanif-kureishi-archive-acquired-british-library>

⁵ “Q&A with Hanif Kureishi”, *The Times Higher Educational Supplement*, 14 November 2013.

his characters, he wonders “if his weird adolescent sexuality was a picture of his father’s confusions” (Kureishi, 2014: 167) or a subliminal hatred “to infuriate [his] father who never let [him] go with his expectations (Kureishi, 2014: 135). Under the influence of the father-son relationship, he moves towards growing up and relatively personal issues.

The pains of ageing (and growing up) are most apparent in Kureishi’s treatment of personal relations. [...] the mid-life crisis is often expressed in the breakdown of long-term relationships. (Gilbert-Moore, 2001: 154-5).

As a characteristic of Kureishi, towards the end of the novel, these ageing issues and the breakdown of long-term relationships are revisited in parallel with Kureishi’s own life story. In the novel, Harry breaks up with his long-term relationship and leaves his twin boys behind. There is a direct reference to the wife and twin sons of Kureishi whom he broke with and to his new love affair. He revisits and interrogates his mid-life crises once more: “what was a person then, but a self which travelled between private fantasy and public recreation?” (Kureishi, 2014: 61). Through these questionings of self, Kureishi gives hints from his own life, however, “he would not present the only facts; he wanted a more novelistic, personal tone, presenting the writer in his later years, puffed with success and honours” (Kureishi, 2014:107).

Conclusion

With the autobiographical elements embedded into the novel with the third person narration, Kureishi puts a distance between the autobiographical novels and then turns the novel into an autocritographical novel. He projects his memoirs and reveals the stance of a postcolonial writer in England and “in the shadow of Mamoon’s personality, he had allowed his identity to be attacked” (Kureishi, 2014: 147). Moreover, by using Harry as his literary mouthpiece of himself, Kureishi fulfils the requirements of an autocritography, because using a western originated mouthpiece implies the “self-reflexive and self-consciously academic act that foregrounds aspects of the genre typically dissolved into an author’s always strategic self-portraits” (Awkward, 7). It is necessary to stress the uniqueness of Kureishi in the field of autocritography since he puts forward the characteristic of autocritography via the pen of a Western biography writer. As stated in the novel clearly: “biographer – someone who sought the truth of another and wished to remake them in his own words” (Kureishi, 72). Therefore, this novel may not be a biography of V.S. Naipaul as claimed by many critics, it is not an autobiography of Kureishi obviously, but it is a postcolonial autocritography through which Kureishi writes an account of a postcolonial writer and his social conditions, and literary stance of a postcolonial writer in England to produce his professional concerns. As Kaleta asserts, “literary tradition gives him resonance. Honesty

in storytelling gives him a vocation. His hybrid aesthetic gives him the goal. Hanif Kureishi sees his world in jump cuts and rapid tracking shots writes with poetic rhythm and composes life in language” (1998, 255). Kureishi’s unique, honest and hybrid storytelling gives him enough artistic creativity to compose autobiographical elements of a writer with poetic rhythm to reveal the post-colonial world of postcolonial writers. He turns to “be ghostwriting the autobiography of” (Kureishi, 2014: 282) himself. Evoking the uncanny with ghost reference, Kureishi depicts the repressed past that entails a “narrative struggle” (Bhabha, 1990: 295) between subjective experiences which have been repressed and cryptographic purgation attributed to words to create reality. Thereby, this autocritographic narrative of his identity reflects an even more impressive and persuasive experience. As an “outsider insider,” Kureishi will always be dangerously enigmatic and playful in his style. As seen in his creative motto: “No secrets were safe from me” (Hall, 2015: 449).

REFERENCES

- Awkward, Michael. (1999), *Scenes of Instruction: A Memoir*, Duke University Press, USA
- Bağlama, S. H., (2019). Sömürgecilik Sonrası Britanya Romanında İki Boyutlu Yabancılaşma Süreci. *Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı*, vol.17, 73-88.
- Bhabha, Homi K. (1990), "DissemiNation: Time, Narrative, and the Margins of the Modern Nation," *Nation and Narration*. Ed. Homi K Bhabha. London: Routledge.
- Hall, Stuart. (2015), "New Ethnicities" *Critical Dialogues in Cultural Studies*, edt by David Morley and Kuan-Hsing Chen, Routledge, London.
- Huddart, David. (2007), *Postcolonial Theory and Autobiography*, Routledge, London.
- Kaleta, Kenneth C. (1998), *Hanif Kureishi: Postcolonial Storyteller*, University of Texas Press, USA.
- Kureishi, H., (1986), *The rainbow signs*. In: *My beautiful laundrette and the rainbow sign*. Faber & Faber, London.
2013. *My Ear at His Heart: Reading My Father*, Scribner, USA.
2014. *The Last Word*. Faber and Faber Press, London.
- Leith, William. (1997), "Sex, Drugs and a Mid-Life Crisis" *The Observer*, "Life", 23 March, pp 6-8.
- Moore-Gilbert, Bart. (2001), *Hanif Kureishi*, Manchester University Press, UK
- Ranasinha R. (2018), Moore-Gilbert on Kureishi. *Interventions* 20(1): 123–26.
- Sharmani Patricia Gabriel & Edmund Terence Gomez & Zarine Rocha, (2012), "Between policy and reality: multiculturalism, the second generation, and the third space in Britain", *Asia Europe Journal*, 12 Vol. 10/ 4. 10:267–285 DOI 10.1007/s10308-012-0337-, Springer-Verlag Berlin Heidelberg.
- Tekin, Kuğu. (2020), "Hanif Kureishi's *The Last Word: The Art of Fictional Biography*", *CUJHSS*, June; 14/1: 51-61.
- Thomas, S. (2005), *Hanif Kureishi: A Reader's Guide to Essential Criticism*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Wenshu Lee. (2003), "Kuaering Queer Theory: My Autocritography and a Race-Conscious, Womanist, Transnational Turn" *Journal of Homosexuality*, vol 45, pgs 143-170.
- Yousaf N. (2002), *The Buddha of Suburbia: A Reader's Guide*. New York: Continuum.

EXTENDED ABSTRACT

The novelist and playwright, Hanif Kureishi skilfully mixes different genres and the elements of popular culture in his works. The main reason behind this diversity could be explained regarding his multicultural roots and hybrid identity. Born and bred in London, he has lived in England with a hybrid identity because of his hybrid parentage; a Pakistani immigrant father and an English mother. Kureishi's hybrid identity makes him open to racial discrimination not only from the white population but also from other groups. Thus, he "offers a hybrid storytelling of today's myriad realities" (Kaleta, 1998: 254) as an indispensable result of his ethnic roots. His hybrid identity and ambivalent stance in society lead him to write sometimes with biographical and/or autobiographical references through his characters.

Beginning from his early works, Kureishi has often drawn from his own life experience in his fictional narratives. There are striking similarities in his works both to himself and to his various relatives, friends, ex-partners, and parents, although these similarities are not favoured by his family members. In other words, as "a writer [who] is loved by the strangers and hated by his family" (Kureishi, 2014: 92), he writes with his skilled storytelling techniques in his works in which he mingles autobiographical elements and his storytelling techniques. Through the transition from autobiographical elements to differential subjectivity and denial of reality, Kureishi writes his hidden personal issues embedded between the lines and other characters' lives. Through this, Kureishi explores his selfhood and identity. His reconstructed identity results in a hybrid and an ambivalent identity as a response to his ethnic diversity. His recent novel, *The Last Word* is distanced from the autobiography genre but nonetheless bears autobiographical references that are projected onto other characters. In this context, *The Last Word* has more of an autocritographical nature than autobiography. He wants to say what he desires to say under the technique of autocritography.

To sum up, Hanif Kureishi is an author of multicultural origin with multi-layered cultural accumulations. He takes up as themes various identity issues in his works through a kind of hybrid storytelling mingled with numerous autobiographical references. His fictional characters bear great similarities not only to himself but also to his family members. This characteristic of his fiction is observed in his latest work *The Last Word* (2013) as well. In this novel, some specific events and memories can be related to his individual experiences. However, these are in disguise either as the memories of Harry, a would-be biographer who pins his hopes on a biographical work, or Mamoon, an eminent postcolonial author who is losing his fame. Kureishi cryptically confesses his own experiences in his novel, which makes this novel autocritographic in nature. Autocritography is briefly defined as a self-reflexive discursive strategy. There is a general sense of autobiographical references in such works, and thus it has a crucial narrative potential, especially for those marginalized and cast out of the society. It allows Others to narrate their stories. They voice out their stance and identity in society. This study will analyse Kureishi's specific tale-telling as an autocritography by which he voices out his concerns, which will also contribute to our understanding of the novel.

SAĞLIK HARCAMALARI VE EKONOMİK BÜYÜME İLİŞKİSİ: MIST ÜLKELERİ ÜZERİNE UYGULAMALI BİR ÇALIŞMA

Yunus Emre BİROL^{1*+}, Bünyamin DEMİRGİL^{2*}

¹Doç. Dr., Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü

²Doç. Dr., Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Maliye Bölümü

*yebirrol@cumhuriyet.edu.tr, *bdemirgil@cumhuriyet.edu.tr

+ORCID: 0000-0003-0557-3281, +ORCID: 0000-0002-1150-0225

Makale katkı oranı: %50-%50

Öz – Beşeri sermayenin önemli bir unsuru olan sağlık harcamaları kısa dönemde cari nitelikli bir harcama iken uzun dönemde beşeri sermaye stokunu artırdığından yatırım harcaması niteliğindedir. Sağlık harcamaları bir yandan topluluğun sağlığını diğer yandan beşeri sermaye düzeyini etkilemektedir. Ayrıca sağlık harcamalarının ekonomik büyüme katkısı sağlaması beklenmektedir. Bu nedenle son yıllarda literatürde ekonomik büyüme üzerinde sağlık harcamalarının etkisinin belirlenmesine yönelik çalışmalar artış göstermiştir. Bu kapsamda çalışmada MIST ülkeleri olarak nitelendirilen Meksika, Endonezya, Güney Kore ve Türkiye'nin 2000-2018 dönemi için yıllık verileri kullanılarak sağlık harcamaları ekonomik büyüme ilişkisi panel eşbütünleşme ve panel nedensellik testleri ile araştırılmıştır. Eşbütünleşme test sonucunda değişkenler arasında uzun dönemli bir eşbütünleşme ilişkisi tespit edilmiştir. Eşbütünleşme katsayı tahmin sonucuna göre sağlık harcamaları ekonomik büyümeyi pozitif yönde etkilemektedir. Nedensellik testine göre değişkenler arasında kısa dönemde ekonomik büyümeden sağlık harcamalarına doğru tek yönlü, uzun dönemde sağlık harcamaları ile ekonomik büyüme arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi bulunmaktadır. Genel olarak sonuçlar literatürdeki çalışmaların çoğunluğu ile benzeşmekte ve sağlığa dayalı büyüme hipotezini desteklemektedir.

Anahtar Kelimeler – Sağlık Harcamaları, Ekonomik Büyüme, Panel Eşbütünleşme Analizi, Panel Nedensellik Analizi.

THE RELATIONSHIP BETWEEN HEALTH EXPENDITURES AND ECONOMIC GROWTH: AN APPLIED STUDY ON MIST COUNTRIES

Abstract – Health expenditures, which are an important element of human capital, are current expenditures in the short-term, and it is an investment expenditure due to increase the human capital stock in the long-term. Health expenditures affect public health and human capital level. In addition, health expenditures are expected to contribute to economic growth. For this reason, studies on the determination of the effect of health expenditures on economic growth have increased in the literature in recent years. In this study, health expenditures-economic growth nexus was investigated through panel cointegration and panel causality tests, using annual data of MIST (Mexico, Indonesia, South Korea and Turkey) countries for the period 2000-2018. The cointegration test reveals a long-run relationship between variables. According to the estimated cointegration coefficient, health expenditures affect economic growth positively. The causality test reveals that there is a unidirectional causality from economic growth to health expenditures in the short-run and that there is a bidirectional causality between health expenditures and economic growth in the long-run. These results are similar to the majority of studies in the literature and support the health-led growth hypothesis.

Keywords – Health Expenditures, Economic Growth, Panel Cointegration Analysis, Panel Causality Analysis.

GİRİŞ

Büyüme literatüründe ülkelerin neden farklı büyüme oranları sergilediklerinin araştırılmasında beşeri sermayenin önemli bir yeri bulunmaktadır. Bu konuya Romer (1986) ve Lucas (1988) büyüme kuramları çerçevesinde yaklaşım beşeri sermayenin ekonomik büyümeyi sağlamadaki önemine vurgu yaparak beşeri sermayede gerçekleştirilecek iyileştirmelerin gerek ekonomik büyüme gerekse ülkelerin refahları üzerinde olumlu etkiler meydana getireceğini tespit etmişlerdir (aktaran Akıncı ve Tuncer, 2016: 48).

Beşeri sermaye, emeğin sahip olduğu bilgi, beceri, eğitim düzeyi ve sağlık durumunu ifade etmektedir. Sağlık, beşeri sermayenin önemli bir unsurunu oluşturmaktadır. Sağlık ve büyüme ilişkisi kapsamında sağlık, kişilerin verimlilik ve üretimleri üzerinde artırıcı etki gösterirken büyüme, kişilerin ihtiyaç duydukları beslenme, barınma ve tıbbi bakıma sahip olmalarını sağlamaktadır (Yıldız ve Yıldız, 2018: 204). Bu durum sağlık ile büyüme arasındaki karşılıklı etkileşimi göstermektedir.

Üretim faktörlerinden biri olan emek, sağlıklı olduğu durumlarda iş ve sosyal hayatını bir düzen halinde sürdürebilmektedir. Bu nedenle sağlık için yapılacak harcamalar kısa dönemde bir cari harcama olmakla birlikte, uzun dönemde beşeri sermayenin niteliğini artırdığından bir yatırım harcaması olarak da görülmelidir (Tutar ve Ekici, 2020: 1336). Kalkınma carileri olarak ifade edilen sağlık harcamaları; sağlığın korunması, geliştirilmesi ve devamlılığının sağlanması için yapılan tüm harcamaları kapsamaktadır. Gerçekleştirilen sağlık harcamaları kişilerin ve toplumun sağlık ve beşeri sermaye düzeyini artırırken ekonomik büyümeyi de etkilemektedir (Tıraş ve Ağır, 2018: 14).

Sağlık hizmetleri sunumunun bireylere daha yüksek yaşam kalitesi sağlaması ve gerek kendi verimlilikleri gerekse çevresindeki diğer üretim faktörlerinin verimlilikleri üzerinde olumlu etkiler oluşturması sağlık harcamalarının ekonomik büyüme üzerindeki etkisinin çok yönlü ve uzun dönemli olduğunu göstermektedir (Kesbiç ve Salman, 2018: 164). Ekonomik büyümenin sağlanmasını teşvik eden sağlık harcamalarının etkisi literatürde 'sağlığa dayalı büyüme hipotezi' olarak ifade edilmektedir. Sağlığa dayalı büyüme hipotezine göre sağlık harcamaları üretken sermaye niteliğinde olup sağlık alanında gerçekleştirilen yatırımlar ekonomik büyümeye katkı yapmaktadır. Bu katkının oluşmasında; sağlıklı bireylerin daha verimli olması, sağlıklı bireylerin beşeri sermayeyi olumlu etkilemesi ve artan sağlık harcamalarının ortalama yaşam süresini yükseltmesi gibi faktörler etkili olmaktadır (Akar, 2014: 313).

Sağlığın beşeri sermayenin önemli bir unsuru olmasından dolayı bu çalışmada sağlık harcamaları ile ekonomik büyüme arasındaki ilişki MIST (Meksika, Endonezya, Güney Kore ve Türkiye) ülke grubunun 2000-2018 dönemi için incelenmiştir. Değişkenler arasındaki ilişkinin analizinde panel eşbütünleşme ve panel nedensellik testlerinden yararlanılmıştır. Literatürde

sağlık harcamaları ekonomik büyüme ilişkisi üzerine Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Teşkilatı (OECD), Avrupa Birliği (AB) ve farklı ülke gruplarına yönelik çok sayıda çalışma bulunmakla birlikte MIST grubuna yönelik çalışmaya rastlanmamıştır. Bu kapsamda çalışma ile literatüre katkı sağlanması amaçlanmaktadır.

Çalışmanın planı şu şekildedir: Çalışmanın birinci bölümünde MIST ülkelerinde sağlık harcamalarının gayrisafi yurtiçi hasıla (GSYİH) içerisindeki payları incelenecek, ikinci bölümünde literatür özeti sunulacaktır. Çalışmanın üçüncü bölümünde veri seti ve ekonometrik yöntem tanıtılacak, dördüncü bölümünde ampirik bulgulara yer verilecektir. Son olarak sonuç kısmında çalışmadan elde edilen bulgular yorumlanacak ve politika önerileri ifade edilecektir.

1. MIST ÜLKELERİNDE SAĞLIK HARCAMALARI

Ülkelerin taşıdıkları bir takım özellikler esas alınarak çeşitli şekillerde sınıflandırıldıkları görülmektedir. Yükselen ekonomiler arasında yer alan sınıflandırmada ilk kez Goldman Sachs ekonomisti Jim O'Neill tarafından isimlendirilen MIST ülkeleri; Meksika, Endonezya, Güney Kore ve Türkiye'den oluşmaktadır (Ünal ve Köse, 2020: 138). MIST grubu ülkeleri birbirinden farklı coğrafi bölgelerde yer almakla birlikte ülkelerin sahip olduğu avantajlar ve özellikle gelişim potansiyelleri dikkate alınarak gruplandırılmıştır. Bu kapsamda MIST grubunun oluşturulmasında bu ülkelerin; G20 üyesi olmaları, ABD, Avrupa ve Çin'e yakınlıkları, gerek finansal piyasalardaki aktiviteleri, gerekse dışa açıklıklarının yüksek olması grubun oluşturulmasında önemli bir rol oynamıştır (Çelebi Boz vd., 2019: 1114).

Bir ülkenin sağlık seviyesi ile ekonomik gelişmişliği arasında yakın ilişki bulunmasından dolayı ülkelerin gayrisafi yurtiçi hasıllarından sağlık için ne kadar pay ayırdıkları ülkelerin gelişmişlik düzeylerini göstermektedir. Bu çerçevede MIST ülke grubunda yer alan ülkelere ait sağlık harcamalarının GSYİH içerisindeki payları Tablo 1'de sunulmuştur.

Tablo 1: MIST Ülkelerinde Sağlık Harcamalarının GSYİH'ya Oranı

Ülkeler	2000	2005	2010	2015	2016	2017	2018
Meksika	4,44	5,83	5,97	5,79	5,61	5,51	5,37
Endonezya	1,9	2,58	2,96	2,99	3,08	2,86	2,87
Güney Kore	3,89	4,61	5,91	6,65	6,91	7,1	7,56
Türkiye	4,6	4,89	5,02	4,11	4,28	4,18	4,12
OECD	9,4	10,5	11,6	12,3	12,5	12,5	12,5
Dünya	8,68	9,37	9,56	9,8	9,94	9,89	9,84

Kaynak: Dünya Bankası Veri Tabanı (www.worldbank.org).

Sağlık harcamalarının GSYİH içindeki paylarının yer aldığı Tablo 1 incelendiğinde MIST grubu ülkelerinin tamamının yıllar itibarıyla gerek OECD ortalamasının gerekse de dünya ortalamasının altında seyrettiği görülmektedir. Sağlık harcaması GSYİH oranı en yüksek ülke 2000 yılında Türkiye, 2005 ve 2010 yılında Meksika iken 2015 yılından sonra Güney Kore olmuştur. MIST grubu içerisindeki Güney Kore'de sağlık harcaması GSYİH oranı 2000 yılında %3,89 iken yıllar itibarıyla bu oran istikrarlı bir şekilde artarak 2018 yılında %7,56'ya

kadar yükselmiştir. Grup içerisindeki sağlık harcaması GSYİH oranı en düşük olan Endonezya'da oran 2000 yılında %1,90 iken 2018 yılında %2,87 olmuştur.

2. LİTERATÜR ÖZETİ

Sağlık harcaması ile ekonomik büyüme ilişkisini araştırmaya yönelik birçok ampirik çalışma bulunmaktadır. Bu çalışmaların bazıları tek ülke örnekleme yönelik iken bazıları farklı ülke gruplarını incelemeye yöneliktir. Çalışmaların sonuçları incelendiğinde değişkenler arasında genellikle anlamlı ve pozitif ilişki bulunmakla birlikte değişkenler arasında negatif, anlamsız ve zayıf ilişkinin olduğu yönünde sonuçlara ulaşan çalışmalar da mevcuttur.

Sağlık harcaması ekonomik büyüme ilişkisini incelemeye yönelik öncü çalışmalardan Grossman (1972) ve Newhouse (1977) değişkenler arasındaki pozitif ilişkiye dikkat çekmişlerdir. Yine bu alandaki ilk çalışmalardan Fogel (1994), Atkinson (1995), Hitiris (1997), Rivera ve Currais (1999), Schieber ve Maeda (1999), Arora (2001), Brinkley (2001), Bhargava vd. (2001), Heshmati (2001), Bloom vd. (2001) çalışmalarında değişkenler arasında pozitif ilişki tespit etmişlerdir. Diğer taraftan ilk çalışmalardan Barro (1991), Fielding ve Shields (2001), Kar ve Taban (2003) değişkenler arasında negatif ilişki tespit ederken Blomqvist ve Carter (1997), McCoskey ve Selden (1998), Barros (1998) çalışmalarında değişkenler arasında anlamlı ilişkinin olmadığı yönünde sonuçlara ulaşmışlardır.

Sağlık harcaması ekonomik büyüme ilişkisini inceleyen son dönem çalışmalarından Ding (2012), çalışmasında sağlık harcamaları ekonomik büyüme ilişkisini 1980-2007 dönemi OECD ülkeleri için panel en küçük kareler (EKK) yöntemi ile incelemiştir. Analiz sonucuna göre sağlık harcamalarının ekonomik büyümeyi pozitif etkilediği tespit edilmiştir. Yardımcıoğlu (2012), çalışmasında 25 OECD ülkesinin 1975-2008 dönemi sağlık harcamaları ve ekonomik büyüme arasındaki uzun dönemli ilişkiyi panel eşbütünleşme ve nedensellik testleri ile araştırmıştır. Test sonuçlarında değişkenlerin uzun dönemde eşbütünleşik olduğu ve değişkenler arasında karşılıklı nedensellik ilişkisinin olduğu tespit edilmiştir. Badri ve Badri (2016), çalışmalarında seçilen 24 OECD ülkesine ait 2006-2013 dönemi verilerini kullanarak sağlık harcamaları ile ekonomik büyüme ilişkisini genelleştirilmiş momentler metodu (GMM) yöntemini kullanarak incelemiştir. Test sonucuna göre sağlık harcamaları ve ekonomik büyüme arasında pozitif ilişki bulunmuştur. Narayan vd. (2010), çalışmalarında 5 Asya ülkesinin 1974-2007 dönemi için sağlık harcamaları büyüme ilişkisini panel eşbütünleşme testi ile incelemiştir. Test sonucuna göre sağlık harcamaları ve ekonomik büyüme arasında pozitif ilişkinin olduğu bulgusuna ulaşılmıştır. Selim vd. (2014), çalışmalarında Türkiye ve AB 27 için 2001-2011 dönemi sağlık harcamaları ve ekonomik büyüme ilişkisini panel eşbütünleşme testi aracılığıyla incelemiştir. Test sonucunda değişkenler arasındaki ilişkinin gerek kısa

gereksiz uzun dönemde pozitif olduğu görülmüştür. Hatam vd. (2016), çalışmalarında sağlık harcamaları büyüme ilişkisini Ekonomik İşbirliği Teşkilatı (ECO) ülkelerinin 1995-2009 dönemi için panel veri testiyle araştırmışlardır. Test sonucunda sağlık harcamalarının ekonomik büyümeyi istatistiksel açıdan anlamlı ve pozitif etkilediği sonucuna ulaşılmıştır. Piabuo ve Tieguhong (2017), çalışmalarında sağlık harcamalarının ekonomik büyüme üzerindeki etkisini Orta Afrika Ekonomik ve Parasal Birliği (CEMAC) alt bölgesindeki ülkeler ile diğer 5 Afrika ülkesinin 1995-2015 dönemi verilerini kullanarak panel veri analizi tekniği ile araştırmışlardır. Analizde her iki ülke grubu için sağlık harcamalarının ekonomik büyümeyi pozitif etkilediği sonucuna ulaşılmıştır. Serim ve Kurt (2018), çalışmalarında 28 AB ülkesinin 2006-2015 dönemi için sağlık harcamalarının ekonomik büyüme üzerindeki olası doğrudan ve dolaylı etkilerini dinamik panel veri Feder-Ram modeli ile analiz etmişlerdir. Analiz sonucuna göre sağlık harcamalarının ekonomik büyüme üzerindeki doğrudan etkisinin negatif dolaylı etkisinin ise pozitif olduğu görülmüştür. Yıldız ve Yıldız (2018), 47 Avrupa ve merkez Asya ülkesinin 1996-2014 dönemi için sağlık harcamaları ekonomik büyüme ilişkisini GMM yöntemini kullanarak inceledikleri çalışmalarının test sonuçlarında sağlık harcamalarının ekonomik büyümeyi istatistiksel olarak anlamlı ve pozitif etkilediği sonucuna ulaşılmıştır.

3. VERİ VE METODOLOJİ

Bu çalışmada sağlık harcamalarının ekonomik büyümeye etkisinin MIST ülkeleri özelinde panel veri analiz tekniğiyle ekonometrik olarak araştırılması amaçlanmaktadır. Analiz edilmek üzere oluşturulan veri seti MIST ülkeleri olarak nitelendirilen Meksika, Endonezya, Güney Kore ve Türkiye'nin 2000-2018 dönemi yıllık verilerinden oluşmaktadır. Ülke grubunun MIST ülkeleri olarak belirlenmesinde literatürde söz konusu ülkeler üzerine yapılmış çalışmaların yetersizliği belirleyici olmuştur. Bu bağlamda seçilen ülke grubu ve analiz edilecek konu dikkate alındığında çalışmanın literatüre katkı sağlaması beklenmektedir. Dönemin 2000-2018 olarak sınırlandırılmasında ise kesintisiz, güvenilir ve sorunsuz veri tedariki belirleyici olmuştur. Çalışmada kullanılan değişkenler Tablo 2'de tanımlanmıştır.

Tablo 2: Değişkenlerin Tanıtımı

Değişken	Veri	Kısaltma
Ekonomik Büyüme	Gayrisafi Yurtiçi Hasıla	Y
Sağlık Harcaması	Kişi Başına Sağlık Harcaması	H
Sermaye	Gayrisafi Sermaye Oluşumu	K
Emek	Toplam İşgücü	L

Gayrisafi yurtiçi hasıla (Y), kişi başına sağlık harcaması (H), gayrisafi sermaye oluşumu (K) ve toplam işgücü (L) verilerinin tamamı Dünya Bankası veri tabanından temin edilmiştir. Y, H ve K değişkenleri milyon dolar ve L değişkeni bin kişi cinsindedir. Veri setinin yatay kesitinde 4 ülke ve zaman kesitinde 19 yıl olmak üzere her bir değişkene ait 76 veri, 4 değişkene ait toplam 304 veri bulunmaktadır.

Y, H ve K değişkenlerinde maksimum değerler Güney Kore'ye, minimum değerler Endonezya'ya; L değişkeninde maksimum değer Endonezya'ya, minimum değer Türkiye'ye aittir. Bu veri setinden yola çıkarak sağlık harcamalarının ekonomik büyüme üzerindeki etkisinin araştırılması amacıyla literatürdeki birtakım uygulamalı çalışmalar¹ dikkate alınarak bir model oluşturulmuştur. Çalışmada analiz edilecek modelin fonksiyonel ve denklemsel biçimi Tablo 3'teki gibidir.

Tablo 3: Analiz Edilecek Model

Fonksiyon	$Y_{it} = f(H_{it}, K_{it}, L_{it})$
Denklemler	$\ln Y_{it} = \alpha_i + \beta_i \ln H_{it} + \gamma_i \ln K_{it} + \delta_i \ln L_{it} + \varepsilon_{it}$

Modele göre ekonomik büyüme; sağlık harcamasının, sermayenin ve emeğin bir fonksiyonudur. Analizde ekonomik büyümeyi temsilen gayrisafi yurtiçi hasıla (Y), sağlık harcamasını temsilen kişi başına sağlık harcaması (H), sermayeyi temsilen gayrisafi sermaye oluşumu (K) ve emeği temsilen toplam işgücü (L) verilerinin doğal logaritmaları kullanılmıştır. Modelde H, K ve L bağımsız (açıklayıcı/dışsal) değişken ve Y bağımlı (açıklanan/içsel) değişkendir. Ayrıca i yatay kesitlerinde (ülkelerinde) ve t zaman kesitlerinde (yıllarında) α sabit terimi; β , γ ve δ katsayı terimlerini ve ε hata terimini ifade etmektedir.

Genel olarak literatürde sağlık harcamalarının ekonomik büyüme üzerindeki etkisinin aynı (doğru) yönlü olması yani tahmin edilen katsayının işaretinin pozitif olması beklenmektedir. Diğer bir ifadeyle literatürde sağlık harcamalarındaki artışın ekonomik büyümeyi olumlu yönde etkileyeceği görüşünün ağırlıkta olduğunu söylemek mümkündür. Sermaye ve emeği temsil eden değişkenler ekonomik büyüme üzerindeki etkileri dikkate alınarak bir nevi kontrol değişkeni olarak modele eklenmiştir. Teorik olarak bu değişkenlerin ekonomik büyümeyi pozitif yönde etkilemesi beklenmektedir.

Oluşturulan model çerçevesinde yapılacak analizde öncelikle değişkenler arasında uzun dönemli bir eşbütünlüşme ilişkisinin varlığının araştırılması, ilişki tespit edildiği takdirde ilişkinin yönünün (işaretinin) ve boyutunun (katsayısının) belirlenmesi amaçlanmaktadır. Eşbütünlüşme testinde değişkenlerin birinci farkı alındığında durağan olmaları yani I(1) olmaları ön koşulu arandığı için eşbütünlüşme testinden önce analizde kullanılan değişkenlerin birim köke sahip olup olmadığının araştırılması gerekmektedir. Eşbütünlüşme analizinden sonra değişkenlerden hangisinin diğerinin nedeni olduğu konusunun yani nedenselliğin araştırılması, nedensellik tespit edildiği takdirde nedenselliğin tek yönlü mü karşılıklı mı olduğunun ortaya konulması amaçlanmaktadır. Bu doğrultuda çalışmada ilk önce panel birim kök testinin, ardından panel eşbütünlüşme ve panel nedensellik testlerinin yapılması ve ulaşılan sonuçların yorumlanması planlanmaktadır.

4. BULGULAR

¹ Bkz. Rivera ve Currais (1999), Bakare ve Olubokun (2011), Odubunmi vd. (2012) ve Sahnoun (2018).

Ekonometrik analizlerde dikkate alınması gereken en önemli konulardan biri analizde kullanılan değişkenlere ait serilerin birim köke sahip olup olmadığı konusudur. Birim kök içeren seriler, durağan bir yapıya sahip olmadıkları için ortaya çıkan bir şokun atlatılmamasına yani kalıcı olmasına yol açarak gerçekte olmayan ilişkileri varmış gibi göstermektedir. Bu durum sahte regresyon sorununu ortaya çıkarmakta ve ulaşılan sonuçları tartışmalı hale getirmektedir. Birim kök araştırması çeşitli testler ile yapılmaktadır. Birim kök içeren yani durağan olmayan seriler birinci veya gerektiğinde ikinci farkları alınarak birim kök sorunundan kurtarılmakta yani durağan hale getirilmektedir. Ayrıca ekonometrik analizlerde tüm değişkenlerin düzey değerlerinde veya farkı alındığında durağan olması (birim kök içermemesi) gibi birtakım ön koşullar söz konusu olabilmektedir. Bazı analizlerde ise bazı değişkenlerin düzey değerlerinde bazılarının ise farkı alındığında durağan olması yeterli olabilmektedir. Buradan hareketle birim kök testlerinin ekonometrik çalışmalarda kullanılacak yöntemlerin belirlenmesinde yol gösterici olduğunu söylemek mümkündür (Demirgil ve Birol, 2020: 33-34).

Bu çalışmada kullanılan değişkenlerin durağanlığı LLC (Levin, Lin ve Chu, 2002); IPS (Im, Pesaran ve Shin, 2003) ile Fisher tipi ADF (Augmented Dickey Fuller) ve Fisher tipi PP (Phillips-Perron) (Maddala ve Wu, 1999; Choi, 2001) panel birim kök testleri ile incelenmiştir. Sözü edilen testler ile değişkenlere ilişkin serilerin durağan olmadığını (birim köke sahip olduğunu) iddia eden sıfır hipotezi, değişkenlere ilişkin serilerin durağan olduğunu (birim köke sahip olmadığını) iddia eden alternatif hipoteze karşı sınanmaktadır. Çalışmada kullanılan değişkenlere ait panel birim kök testleri sonuçları Tablo 4'te gösterilmiştir.

Tablo 4: Birim Kök Testi Sonuçları

Değişkenler		LLC	IPS	ADF	PP
		İstatistik	-0,22400	1,45345	5,24648
lnY	Olasılık	0,4114	0,9270	0,7309	0,9740
	İstatistik	0,36193	2,75007	1,27674	0,97253
lnH	Olasılık	0,6413	0,9970	0,9958	0,9984
	İstatistik	0,57885	1,76264	2,52784	2,20000
lnK	Olasılık	0,7187	0,9610	0,9604	0,9743
	İstatistik	0,16538	1,10214	4,01690	3,66180
lnL	Olasılık	0,5657	0,8648	0,8556	0,8863
	İstatistik	-7,02434	-5,09058	35,3640	43,2749
Δ lnY	Olasılık	0,0000	0,0000	0,0000	0,0000
	İstatistik	-6,95742	-5,18564	36,4239	51,4911
Δ lnH	Olasılık	0,0000	0,0000	0,0000	0,0000
	İstatistik	-6,72189	-5,39960	37,3169	53,3676
Δ lnK	Olasılık	0,0000	0,0000	0,0000	0,0000
	İstatistik	-5,15942	-4,33285	30,2383	20,3164
Δ lnL	Olasılık	0,0000	0,0000	0,0002	0,0092

Tablo 4'te birim kök testlerinin istatistik ve olasılık (probability) değerleri yer almaktadır. Değişkenlerin düzey (seviye) değerlerine ilişkin test sonuçları incelendiğinde tüm değişkenlerin test istatistiklerine ait olasılık değerlerinin 0,10'dan büyük olduğu görülmektedir. Bu sonuç ile değişkenlerin durağan olmadığını iddia eden sıfır hipotezi tüm değişkenler için %10 anlamlılık düzeyinde dahi reddedilememektedir. Değişkenlerin birinci farkı (Δ) alınmış değerlerine ilişkin test sonuçları incelendiğinde ise tüm değişkenlerde test

istatistiklerine ait olasılık değerlerinin 0,01'den küçük olduğu görülmektedir. Bu sonuç doğrultusunda değişkenlerin durağan olmadığını iddia eden sıfır hipotezi tüm değişkenler için %1 anlamlılık düzeyinde reddedilebilmektedir. Buradan hareketle tüm değişkenlerin düzey değerlerinde durağan olmadığı ancak birinci farkı alındığında durağan hale geldiği, diğer bir ifadeyle değişkenlerin I(0) olmadığını buna karşın I(1) olduğu sonucuna ulaşılmaktadır. Böylece eşbütünleşme analizi için gerekli olan ön koşul sağlanmış olmaktadır.

Ekonometrik analizlerde kullanılan değişkenlere ait seriler arasında uzun dönemde ortaya çıkabilecek olası bir ilişkinin varlığı eşbütünleşme testleri ile araştırılmaktadır. Eşbütünleşme testlerinin çıkış noktası durağan olmayan iki veya daha fazla serinin durağan yapıya sahip doğrusal bir kombinasyonunun olabileceği hususudur. Dolayısıyla seriler kalıcı dışsal şokların etkisi altında olsalar da aralarında uzun dönemde bir denge ilişkisi söz konusu olabilmektedir. Bu uzun dönemli ilişkinin varlığı seriler arasında eşbütünleşme ilişkisinin bulunduğu veya serilerin eşbütünleşik olduğu şeklinde ifade edilmektedir (Birol ve Demirgil, 2020: 553).

Bu çalışmada değişkenler arasındaki eşbütünleşme ilişkisi Pedroni (1999, 2004) panel eşbütünleşme testi ile incelenmiştir. Bu test ile değişkenler arasındaki uzun dönemli ilişkinin varlığı panel geneli ve gruplar arasında çeşitli alt testler ile araştırılmaktadır. Söz konusu testler ile değişkenler arasında eşbütünleşme ilişkisinin bulunmadığını (uzun dönemli ilişkinin olmadığını) iddia eden sıfır hipotezi değişkenler arasında eşbütünleşme ilişkisinin bulunduğu (uzun dönemli ilişkinin olduğunu) iddia eden alternatif hipoteze karşı sınanmaktadır. Çalışmada analiz edilen modele ait panel eşbütünleşme testi sonuçları Tablo 5'te gösterilmiştir.

Tablo 5: Eşbütünleşme Testi Sonuçları

Testler	İstatistik	Olasılık	
Panel	v-İstatistik	-0,81223	0,7917
	rho-İstatistik	-1,78561	0,0371
	PP-İstatistik	-6,88181	0,0000
	ADF-İstatistik	-2,32818	0,0100
Grup	rho-İstatistik	-0,01706	0,4932
	PP-İstatistik	-4,72345	0,0000
	ADF-İstatistik	-3,09768	0,0010

Tablo 5'te eşbütünleşme testinin istatistik ve olasılık değerleri yer almaktadır. Eşbütünleşme testine ilişkin panel test istatistikleri incelendiğinde v istatistiğinin olasılık değerinin 0,05'ten büyük olduğu buna karşın rho, PP ve ADF istatistiklerinin olasılık değerlerinin 0,05'ten küçük olduğu görülmektedir. Grup test istatistikleri incelendiğinde ise rho istatistiğinin olasılık değerinin 0,05'ten büyük olduğu buna karşın PP ve ADF istatistiklerinin olasılık değerlerinin 0,05'ten küçük olduğu görülmektedir. Buradan hareketle panel v ile grup rho istatistik değerlerine göre eşbütünleşme ilişkisinin bulunmadığını iddia eden sıfır hipotezi %5 anlamlılık düzeyinde reddedilemezken, panel rho, PP ve ADF ile grup PP ve ADF istatistik değerlerine göre sıfır hipotezi

%5 anlamlılık düzeyinde reddedilebilmekte ve eşbütünleşme ilişkisinin bulunduğunu iddia eden alternatif hipotez kabul edilebilmektedir. 4 panel ve 3 grup kategorisinde olmak üzere toplam 7 test istatistiğinin 2'sine göre değişkenler arasında eşbütünleşme ilişkisi bulunmazken, 5'ine göre değişkenler arasında eşbütünleşme ilişkisi bulunmaktadır. Bu sonucun değişkenler arasında uzun dönemde anlamlı bir eşbütünleşme ilişkisini ortaya koyduğunu söylemek mümkündür.

Ekonometrik analizlerde eşbütünleşme ilişkisinin işaretinin ve boyutunun belirlenmesi büyük önem arz etmektedir. Bunun için katsayı tahmini yapılmakta ve ilişkinin istatistiksel anlamlılığı test edilmektedir. Tahmini yapılan katsayıların anlamlı olması halinde ilişkinin aynı (pozitif) yönde mi ters (negatif) yönde mi olduğu ve ne düzeyde bir etkiye yol açtığı konularında birtakım bulgulara ulaşılmaktadır. Böylece bağımsız değişkenlerin bağımlı değişken üzerindeki etkisi daha net bir şekilde görülebilmektedir. Ayrıca ortaya çıkan sonucun teorik beklentiye uyumu değerlendirildikten sonra ekonomik ve politik çıkarımlar yapılabilmektedir. Bu çalışmada panel eşbütünleşme katsayı tahmini için Pedroni (2000) tarafından geliştirilen tamamen değiştirilmiş sıradan en küçük kareler (FMOLS) ve yine Pedroni (2001) tarafından geliştirilen dinamik sıradan en küçük kareler (DOLS) yöntemleri kullanılmıştır. Çalışmada analiz edilen modele ait panel eşbütünleşme katsayı tahmin sonuçları Tablo 6'da gösterilmiştir.

Tablo 6: Eşbütünleşme Katsayı Tahmin Sonuçları

Testler	Değişken	Katsayı	t-İstatistik	Olasılık
FMOLS	lnH	0,26689	10,3503	0,0000
	lnK	0,54441	21,3293	0,0000
	lnL	0,34170	5,84209	0,0000
DOLS	lnH	0,27484	6,53537	0,0000
	lnK	0,52823	11,6889	0,0000
	lnL	0,39904	2,87862	0,0090

Tablo 6'da eşbütünleşme katsayı tahminleri ve bu tahminlere ait istatistik ve olasılık değerleri yer almaktadır. Her iki yöntem ile elde edilen katsayı tahminlerine ait istatistik değerlerinin olasılık değerleri 0,01'den küçüktür, yani katsayılar %1 düzeyinde anlamlıdır. Buna göre her iki yöntem ile yapılan katsayı tahminlerinin istatistiki olarak anlamlı ve iktisadi olarak yorumlanabilir olduğu söylenebilir. Katsayı tahminlerinin tamamının pozitif işaretli olması bağımsız değişkenlerin bağımlı değişken üzerindeki etkisinin aynı (doğru) yönlü olduğunu ifade etmektedir. Bu durum teorik beklentiye karşılık gelmektedir. lnH, lnK ve lnL değişkenlerindeki değişim lnY değişkenini olumlu (pozitif) yönde etkilemektedir. Dolayısıyla sağlık harcamalarındaki, sermaye miktarındaki ve emek sayısındaki artış ekonomik büyümeyi artırmaktadır (veya tam tersi). Hem FMOLS hem de DOLS yöntemleri ile tahmin edilen lnH değişkenine ait katsayı 0,27'dir. Bu sonuca göre sağlık harcamalarında meydana gelen %1'lik artış ekonomik büyümede %0,27'lik artışa yol açmaktadır.

Ekonometrik analizlerde değişkenler arasındaki ilişkinin yönü nedensellik testleri ile araştırılmaktadır. Bu testler ile değişkenlerden hangisinin diğerinin nedeni olduğu hususu tek yönlü veya çift yönlü (karşılıklı) olarak belirlenebilmektedir. Bu çalışmada değişkenler arasındaki nedensellik ilişkisi panel vektör hata düzeltme modeline (PVECM) dayalı Engle ve Granger (1987) nedensellik testi ile incelenmiştir. Bu test ile hem kısa hem de uzun dönem için değişkenlerden birinin diğerinin nedeni olmadığı sıfır hipotezi değişkenlerden birinin diğerinin nedeni olduğu alternatif hipotezine karşı sınımlanmaktadır. Schwarz bilgi kriterine göre 1 gecikme uzunluğunun dikkate alındığı vektör hata düzeltme modeli çerçevesinde çalışmada kullanılan değişkenlere ait kısa ve uzun dönem panel nedensellik testi sonuçları Tablo 7 ve Tablo 8'de gösterilmiştir.

Tablo 7: Kısa Dönem Nedensellik Testi Sonuçları

Bağımsız Değişkenler	$\Delta \ln Y$	$\Delta \ln H$	$\Delta \ln K$	$\Delta \ln L$	
$\Delta \ln Y$	Ki-kare	-	11,1227	9,66110	0,00507
	Olasılık	-	0,0009	0,0019	0,9432
$\Delta \ln H$	Ki-kare	0,10751	-	1,81547	3,81764
	Olasılık	0,7430	-	0,1779	0,0507
$\Delta \ln K$	Ki-kare	2,23922	5,87695	-	2,05622
	Olasılık	0,1345	0,0153	-	0,1516
$\Delta \ln L$	Ki-kare	0,08053	1,96269	0,09234	-
	Olasılık	0,7766	0,1612	0,7612	-

Tablo 7'de kısa dönem için Wald testine göre ki-kare (χ^2) ve olasılık değerleri yer almaktadır. Kısa dönemde $\ln Y$ değişkeninin bağımlı değişken olduğu modelde $\ln H$ değişkeninin olasılık değeri 0,10'dan büyük, buna karşın $\ln H$ değişkeninin bağımlı değişken olduğu modelde $\ln Y$ değişkeninin olasılık değeri 0,01'den küçüktür. Sağlık harcamalarının ekonomik büyümenin nedeni olmadığını iddia eden sıfır hipotezi %10 anlamlılık düzeyinde dahi reddedilemezken, ekonomik büyümenin sağlık harcamalarının nedeni olmadığını iddia eden sıfır hipotezi %1 anlamlılık düzeyinde reddedilebilmektedir. Yani kısa dönemde sağlık harcamaları ekonomik büyümenin nedeni değildir, ancak ekonomik büyüme sağlık harcamalarının nedenidir. Diğer bir deyişle ekonomik büyümeden sağlık harcamalarına doğru tek yönlü bir nedensellik söz konusudur. Bununla beraber kısa dönemde sermayeden sağlık harcamalarına, ekonomik büyümeden sermayeye ve sağlık harcamalarından emeğe doğru tek yönlü nedensellik bulunmaktadır.

Tablo 8: Uzun Dönem Nedensellik Testi Sonuçları

Hata Düzeltme Terimi	$\Delta \ln Y$	$\Delta \ln H$	$\Delta \ln K$	$\Delta \ln L$	
ECT _{t-1}	Katsayı	-0,70013	-0,76380	-0,93551	0,05335
	t-İstatistik	-5,27799	-6,14657	-4,75617	3,39121
	Olasılık	0,0000	0,0000	0,0000	0,0008

Tablo 8'de uzun dönem için hata düzeltme terimleri (ECT) ve bu terimlere ait istatistik ve olasılık değerleri yer almaktadır. Uzun dönemde $\ln Y$ ve $\ln H$ değişkenlerinin bağımlı değişken olduğu modellerin ECT katsayılarına ait istatistik değerlerinin olasılık değerleri 0,01'den küçüktür. Bu modellerin ECT katsayıları negatif işaretli, 0 ile 1 arasında ve anlamlıdır. Dolayısıyla bu modeller için kısa dönemdeki dengesizlik uzun dönemde ortadan kalkmaktadır. $\ln Y$ değişkeninin bağımlı değişken olduğu modelin ECT katsayısı (-0,70) dikkate alındığında

denge ilişkisinden sapmanın %70'i 1 yılda, tamamı $1/0,70=1,4$ yılda giderilmektedir. $\ln H$ değişkeninin bağımlı değişken olduğu modelin ECT katsayısı (-0,76) dikkate alındığında ise denge ilişkisinden sapmanın %76'sı 1 yılda, tamamı $1/0,76=1,3$ yılda giderilmektedir. Bu sonuçlara göre sağlık harcamalarının ekonomik büyümenin nedeni olmadığını ve ekonomik büyümenin sağlık harcamalarının nedeni olmadığını iddia eden sıfır hipotezleri %1 anlamlılık düzeyinde reddedilebilmektedir. Yani uzun dönemde hem sağlık harcamaları ekonomik büyümenin, hem de ekonomik büyüme sağlık harcamalarının nedenidir. Diğer bir deyişle sağlık harcamaları ile ekonomik büyüme arasında çift yönlü (karşılıklı) nedensellik ilişkisi söz konusudur. Ayrıca uzun dönemde sermaye ile ekonomik büyüme ve sağlık harcamaları arasında çift yönlü; emekten ekonomik büyüme, sağlık harcamaları ve sermayeye doğru tek yönlü nedensellik bulunmaktadır.

SONUÇ

Beşeri sermaye, ekonomik büyüme içerisinde önemli bir yere sahiptir. Beşeri sermaye birikiminin ve verimliliğinin geliştirilmesinde beşeri sermayenin önemli bir unsuru olan sağlık harcamalarının payı bulunmaktadır. Sağlık harcamaları kısa dönemde cari harcama niteliğindedir uzun dönemde yatırım harcaması niteliği kazanmaktadır. Sağlık harcamalarında yaşanan artışlar kısa dönemde talep artışı oluşturarak ekonomik büyümeyi artırırken, uzun dönemde bireylerin hayat standartları, ortalama yaşam süreleri ve verimlilikleri üzerinde olumlu etkiler meydana getirerek ekonomik büyümeyi pozitif yönde etkilemektedir. Benzer şekilde ekonomik büyümede yaşanan artışlar, sunulan sağlık hizmetlerinin niceliğini ve niteliğini artırmaktadır. Bu karşılıklı olumlu etkilerden dolayı literatürde sağlık harcamaları ekonomik büyüme ilişkisini incelemeye yönelik çalışmalar önem kazanmıştır.

Bu çalışmada 2000-2018 dönemi için MIST ülke grubunda sağlık harcamalarının ekonomi büyüme üzerinde etkili olup olmadığı araştırılmıştır. Bu kapsamda çalışmada değişkenler arasındaki ilişkinin tespiti için panel eşbütünlük ve panel nedensellik testlerinden yararlanılmıştır. Panel eşbütünlük test sonucuna göre değişkenler arasında uzun dönemli eşbütünlük ilişkisi bulunmuştur. Eşbütünlük katsayısı pozitif olduğu için sağlık harcamaları ekonomik büyümeyi olumlu yönde etkilemektedir. Panel nedensellik testi sonucuna göre değişkenler arasında kısa dönemde ekonomik büyümeden sağlık harcamalarına doğru tek yönlü, uzun dönemde sağlık harcamaları ile ekonomik büyüme arasında karşılıklı nedensellik ilişkisinin bulunduğu tespit edilmiştir. Sağlık harcamaları ve ekonomik büyümenin ilişki içinde olması sağlığa dayalı büyüme hipotezinin MIST ülke grubunda geçerli olduğunu göstermektedir.

Çalışmanın sonucunun sağlık harcamaları ile ekonomik büyüme arasında pozitif ilişki olduğunu savunan gerek teorik gerekse uygulamalı çalışmaların sonuçlarıyla benzerlik göstererek literatüre katkı sağlaması beklenmektedir. Çalışmadan elde edilen sonuçlardan

hareketle MIST grubu ülkelerinin politika yapıcılarının sağlık harcamaları kapsamında bir yandan sağlık hizmetlerinin kalite ve miktarını artırarak, diğer yandan ekonomik büyümelerini teşvik ederek ülkelerinin gelişimine katkı sunabileceklerini söylemek mümkündür.

KAYNAKÇA

- Akar, S. (2014), “Türkiye’de Sağlık Harcamaları, Sağlık Harcamalarının Nisbi Fiyatı ve Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişkinin İncelenmesi”, *Yönetim ve Ekonomi*, 21:1, 311–322.
- Akıncı, A.; Tuncer, G. (2016), “Türkiye’de Sağlık Harcamaları ile Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişki”, *Sayıştay Dergisi*, 102, 47–61.
- Arora S. (2001), “Health, Human Productivity and Long-term Economic Growth”, *Journal of Economic History*, 61:3, 699–749.
- Atkinson, A. B. (1995), “The Scope for a European Growth Initiative: Is the Welfare State Necessarily an Obstacle to Economic Growth?”, *European Economic Review*, 39, 723–730.
- Badri, A. K.; Badri, S. K. (2016), “Health Spending and Economic Growth in Selected OECD Countries”, *American Journal of Clinical Neurology and Neurosurgery*, 2:1, 5–9.
- Bakare, A. S.; Olubokun, S. (2011), “Health Care Expenditure and Economic Growth in Nigeria: An Empirical Study”, *Journal of Emerging Trends in Economics and Management Sciences*, 2:2, 83–87.
- Barro, R. J. (1991), “Economic Growth in a Cross Section of Countries”, *Quarterly Journal of Economics*, 106:2, 407–433.
- Barros, P. P. (1998), “The Black Box of Health Care Expenditure Growth Determinants”, *Health Economics*, 7:6, 533–544.
- Bhargava, A.; Jamison, D. T.; Lau, L. J.; Murray C. J. L. (2001), “Modeling the Effects of Health on Economic Growth”, *Journal of Health Economics*, 20:3, 423–440.
- Birol, Y. E.; Demirgil B. (2020), “Ekonomik Özgürlükler ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: BRICS Ülkeleri Üzerine Ampirik Bir Çalışma”, *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 13:3, 546–558.
- Blomqvist, A. G.; Carter, R. A. L. (1997), “Is Health Care Really a Luxury?”, *Journal of Health Economics*, 16, 207–229.
- Bloom, D. E.; Canning, D.; Sevilla, J. (2001), “The Effect of Health on Economic Growth: Theory and Evidence”, NBER Working Paper 8587, Cambridge: National Bureau of Economic Research.
- Brinkley, G. L. (2001), “The Macroeconomic Impact of Improving Health: Investigating the Causal Direction”, <http://trc.ucdavis.edu/glbrinkley/Docs/Causal.pdf> (15.08.2020).
- Choi, I. (2001), “Unit Root Tests for Panel Data”, *Journal of International Money and Finance*, 20:2, 249–272.
- Çelebi Boz, F.; Gültekin, F. Ö.; Bayramoğlu, T. (2019), “BRICS ve MIST Ülkelerinde Ar-Ge Harcamaları ile Yüksek Teknolojili Ürün İhracatı Arasındaki İlişki Üzerine Bir Araştırma”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 8:2, 1111–1124.
- Demirgil, B.; Birol, Y. E. (2020), “N-11 Ülkelerinde Yolsuzluk ile Ekonomik Büyüme İlişkisi Üzerine Ampirik Bir Analiz”, N. Balıkcıoğlu (Ed.), *Makroekonomik Göstergeler Çerçevesinde N-11 Ülkeleri* (s. 27–41), Ankara: Orion Kitabevi.
- Ding, H. (2012), “Economic Growth and Welfare State: A Debate of Econometrics”, *Munich Personal RePEc Archive (MPRA) Papers*, No. 39747, 1–32.
- Engle, R. F.; Granger, C. W. J. (1987), “Co-integration and Error Correction: Representation, Estimation, and Testing”, *Econometrica*, 55:2, 251–276.
- Fielding, D.; Shields, K. (2001), “Dynamic Interaction Between Income and Health: Time-Series Evidence from Scandinavia”, *Discussion Papers in Economics 01/5*, Department of Economics, University of Leicester.
- Fogel, R. W. (1994), “Economic Growth, Population Theory, and Physiology: The Bearing of Long-term Process on The Making of Economic Policy”, NBER Working Paper Series, Working Paper No. 4638, Cambridge.
- Grossman, M. (1972), “On the Concept of Health Capital and the Demand for Health”, *Journal of Political Economy*, 80:2, 223–255.
- Hatam, N.; Tourani, S.; Rad, E. H.; Bastani, P. (2016), “Estimating the Relationship Between Economic Growth and Health Expenditures in ECO Countries Using Panel Cointegration Approach”, *Acta Medica Iranica*, 54:2, 102–106.
- Heshmati, A. (2001), “On the Causality Between GDP and Health Care Expenditure in Augmented Solow Growth Model”, *SSE/EFI Working Paper Series in Economics and Finance*, 423, 1–19.
- Hitiris, T. (1997), “Health Care Expenditure and Integration in the Countries of the European Union”, *Applied Economics*, 29:1, 1–6.
- Im, K. S.; Pesaran, M. H.; Shin, Y. (2003), “Testing for Unit Roots in Heterogeneous Panels”, *Journal of Econometrics*, 115:1, 53–74.
- Kar, M.; Taban, S. (2003), “The Impacts of the Disaggregated Public Expenditure on Economic Growth”, *Ankara University Faculty of Political Science Journal*, 53:3, 145–169.
- Kesbiç, C. Y.; Salman, C. (2018), “Türkiye’de Sağlık Harcamaları ve Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişkinin Tespiti: 1980-2014 VAR Model Analizi”, *Finans Politik & Ekonomik Yorumlar*, 639, 163–180.
- Levin, A.; Lin, C. F.; Chu C. (2002), “Unit Root Tests in Panel Data: Asymptotic and Finite-Sample Properties”, *Journal of Econometrics*, 108:1, 1–24.
- Lucas, R. E. (1988), “On the Mechanics of Economic Development”, *Journal of Monetary Economics*, 22:1, 3–42.
- Maddala, G. S.; Wu, S. (1999), “A Comparative Study of Unit Root Tests with Panel Data and a New Simple Test”, *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, 61:S1, 631–652.
- McCoskey S. K.; Selden, T. M. (1998), “Health Care Expenditure and GDP: Panel Data Unit Root Test Results”, *Journal of Health Economics*, 17:3, 369–376.
- Narayan, S.; Narayan, P. K.; Mishra, S. (2010), “Investigating the Relationship Between Health and Economic Growth: Empirical Evidence from a Panel of 5 Asian Countries”, *Journal of Asian Economics*, 21:4, 404–411.
- Newhouse, J. P. (1977), “Medical Care Expenditure: A Cross-National Survey”, *Journal of Human Resources*, 12, 115–125.
- Odunmi, A. S.; Saka, J. O.; Oke, D. M. (2012), “Testing the Cointegration Relationship Between Health Care Expenditure and Economic Growth in Nigeria”, *International Journal of Economics and Finance*, 4:11, 99–107.
- Pedroni, P. (1999), “Critical Values for Cointegration Tests in Heterogeneous Panels with Multiple Regressors”, *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, 61:S1, 653–670.
- Pedroni, P. (2000), “Fully Modified OLS for Heterogeneous Cointegrated Panels”, B. H. Baltagi (Ed.), *Nonstationary Panels, Panel Cointegration, and Dynamic Panels* (pp. 93–130), 15, Amsterdam: Elsevier.
- Pedroni, P. (2001), “Purchasing Power Parity Tests in Cointegrated Panels”, *The Review of Economics and Statistics*, 83:4, 727–731.

- Pedroni, P. (2004), "Panel Cointegration: Asymptotic and Finite Sample Properties of Pooled Time Series Tests with an Application to the PPP Hypothesis", *Econometric Theory*, 20:3, 597–625.
- Piabuo, S. M.; Tieguhong, J. C. (2017), "Health Expenditure and Economic Growth-A Review of the Literature and an Analysis Between the Economic Community for Central African States (CEMAC) and Selected African Countries", *Health Economics Review*, 7:1, 1–13.
- Rivera B.; Currais, L. (1999), "Economic Growth and Health: Direct Impact or Reverse Causation?", *Applied Economics Letters*, 6, 761–764.
- Romer, P. M. (1986), "Increasing Returns and Long-run Growth", *Journal of Political Economy*, 94:5, 1002–1037.
- Sahnoun, M. (2018), "Does Health Expenditure Increase Economic Growth: Evidence from Tunisia", *The Romanian Economic Journal*, 21:67, 126–144.
- Schieber G.; Maeda, A. (1999), "Health Care Financing and Delivery in Developing Countries", *Health Affairs*, 18:3, 193–205.
- Selim, S.; Uysal, D.; Eryiğit, P. (2014), "Türkiye’de Sağlık Harcamalarının Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkisinin Ekonometrik Analizi", *Niğde Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 7:3, 13–24.
- Serim, N.; Kurt, S. (2018), "Health Expenditures-Economic Growth Nexus: The EU 28 and Panel Feder-Ram Model", *Girişimcilik ve Kalkınma Dergisi*, 13:2, 184–193.
- Tıraş, H. H.; Ağır, H. (2018). "OECD Ülkelerinde Sağlık Harcamaları ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Panel Nedensellik Analizleri". *Siyaset, Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi*, 6:4, 13–29.
- Tutar, F.; Ekici, M. (2020), "Ekonomik Büyümenin Lokomotif Olan Sağlık Sektörü ve Türkiye Uygulaması", *Journal of Social, Humanities and Administrative Sciences*, 30, 1335–1342.
- Ünal, S.; Köse, F. (2020), "MIST Ülkelerinin Borsa Endeksleri Arasındaki Eşbütünlüşme İlişkisi", *Balkan Sosyal Bilimler Dergisi*, 9:17, 137–145.
- Yardımcıoğlu, F. (2012), "OECD Ülkelerinde Sağlık ve Ekonomik Büyüme İlişkisinin Ekonometrik Bir İncelemesi", *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 13:2, 27–47.
- Yıldız, B.; Yıldız, G. (2018), "Sağlık Harcamalarının Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkisi: Avrupa ve Merkez Asya Ülkeleri Örneği", *Maliye Dergisi*, 174, 203–218.

EXTENDED ABSTRACT

In the growth literature, human capital has an important place in the investigation of why countries exhibit different growth rates. Romer (1986) and Lucas (1988) approached this subject within the framework of growth theories and emphasized the importance of human capital in ensuring economic growth and determined that the improvements to be made in human capital would have positive effects on both economic growth and the welfare of countries.

Human capital refers to the knowledge, skills, education level, and health status of labor. Health is an important element of human capital. Within the scope of the relationship between health and growth, health has an increasing effect on people's productivity and production while growth ensures that people have the nutrition, shelter and medical care they need. This situation shows the mutual positive interaction between health growth.

Labor, which is one of the factors of production, can maintain a regular business and social life when it is healthy. For this reason, health expenditures should be regarded as an investment expenditure since it increases the quality of human capital in the long-term, although it is a current expenditure in the short-term. Health expenditures expressed as development current. It includes all expenditures made for the protection, improvement, and continuity of health. While the health expenditures made increase the health and human capital levels of individuals and the society, they also affect the economic growth.

The fact that the provision of health services provides individuals with a higher quality of life and positively affects both their own productivity and the productivity of other production factors around them shows that the effect of health expenditures on economic growth is multifaceted and long-term. The effect of health expenditures, which encourage economic growth, is expressed in the literature as 'health-led growth hypothesis'. According to the health-led growth hypothesis, health expenditures are productive capital and investments in health contribute to economic growth. In the formation of this contribution, it is effective that healthy individuals are more productive, healthy individuals positively affect human capital, and increased health expenditures increase life expectancy.

Human capital has an important place in economic growth. There are health expenditures, which are an important element of human capital in improving human capital accumulation and productivity. While health expenditures are current expenditures in the short-term, they become investment expenditures in the long-term. Increases in health expenditures create an increase in demand in the short-term and increase economic growth, while in the long-term it positively affects economic growth by creating positive effects on individuals' living standards, life expectancy and productivity. Similarly, increases in economic growth increase the quantity and quality of health services provided. Due to these mutual positive effects, studies to examine the relationship between health expenditure and economic growth occupy an important place in the literature.

In this study, the effect of health expenditures on economic growth in the MIST (Mexico, Indonesia, South Korea and Turkey) country group for the period 2000-2018 is investigated. Panel cointegration and panel causality tests were used to determine the relationship between variables. According to the panel cointegration test result, there is a long-run cointegration relationship between the variables. The cointegration coefficient is positive, so health expenditures positively affects economic growth. As a result of the panel causality test, it is revealed that there is a unidirectional causality from economic growth to health expenditures in the short-run and there is a bidirectional causality between health expenditures and economic growth in the long-run. The relationship between health expenditures and economic growth indicates that the health-led growth hypothesis is valid in the MIST group. In the literature, there are many studies on the relationship between health expenditures and economic growth for OECD, EU and different country groups, but there is no study on the MIST group. In this context, it is aimed to contribute to the literature with this study.

The result of the study contributes to the literature by showing similarities with the results of studies that conclude a positive relationship between health expenditures and economic growth both theoretically and in general. Based on the results obtained from the study, policy makers of the MIST group countries can contribute to the development of their countries by trying to increase the quality and quantity of health services within the scope of health policies and by carrying out studies to ensure economic growth within the scope of growth policies. According to the results of the study, MIST group countries should increase their expenditures in the field of health for their long-term economic growth performance. MIST countries will contribute to human capital accumulation and economic growth by increasing the health level of the society as a result of increasing health expenditures and health services.

KAMU SOSYAL HARCAMALARININ YOKSULLUK RİSKİ ÜZERİNDEKİ ETKİSİNİN EKONOMETRİK ANALİZİ

Şaban ERTEKİN^{1*} ve Elvan HAYAT^{2/-}

¹Dr. Öğr. Üyesi, Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, Aydın İktisat Fakültesi, Maliye Bölümü

²Dr. Öğr. Üyesi, Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, Aydın İktisat Fakültesi, Ekonometri Bölümü

*saban.ertekin@adu.edu.tr / elvan.hayat@adu.edu.tr

*ORCID: 000-0003-3438-3193, -ORCID: 0000-0001-8200-8046

Makale Katkı Oranı: %50-%50

Öz: Yoksulluk olgusu genel olarak az gelişmiş ülkelere özgü bir sorun olarak algılansa da, gelişmiş ülkeler için de önemli bir problem olmaya devam etmektedir. Bu sebeple, gelişmiş ülkelerde de yoksullukla mücadele devlete atfedilen görevler arasında kabul edilmektedir. Bu çalışmada, Avrupa Birliği ve Türkiye’de kamu sosyal harcamalarının yoksulluk üzerindeki etkileri belirlenmeye çalışılmıştır. Bunun için 23 ülkenin 2005-2019 dönemine ait yoksulluk riski ile kamu sosyal harcamaları, kamu sağlık harcamaları, vergi yükü ve enflasyon oranının yıllık verileri kullanılarak yoksulluk ile kamu sosyal harcamalar arasındaki ilişki panel veri analiziyle tahmin edilmiştir. Analiz sonuçlarında AB ülkeleri ve Türkiye’de kamu sosyal harcamaları ile yoksulluk arasında literatüre uygun olarak negatif yönlü bir ilişki olduğu sonucu elde edilmiştir. Elde edilen sonuçlara göre sosyal harcamalardaki 1 birimlik artışın, yoksulluk riskini 0.194 birim azalttığı belirlenmiştir. Özellikle Covid-19 gibi salgın dönemlerinde yoksullukla mücadelede sosyal harcamaların etkin bir araç olarak kullanılabileceği belirlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kamu Sosyal Harcamalar, Yoksulluk, Panel Veri Analizi.

ECONOMETRIC ANALYSIS OF THE IMPACT OF PUBLIC SOCIAL EXPENDITURES ON POVERTY RISK

Abstract: Although it is usually perceived as an issue associated with underdeveloped countries, the phenomenon of poverty continues to be a major problem for developed ones. For this reason, the fight against poverty is regarded as a task attributed to the state even in developed countries. This study aims to examine to what extent public social expenditures have an influence on poverty within the EU member states and in Turkey. By obtaining annual data from 2005 to 2019 for 23 countries, the variables of poverty risk, public social expenditures, public health expenditures, tax burden, and inflation rate have been included in the econometric model, and the model has been estimated by panel data analysis. According to the findings, there is a negative relationship between public social expenditures and poverty in EU countries and Turkey, in accordance with the literature. It has been determined that a 1-unit increase in social expenditures reduces the risk of poverty by 0.194 units. As a result, social expenditures can be used as an effective tool to cope with poverty, especially during pandemic periods such as Covid-19.

Keywords: Public Social Expenditures, Poverty, Panel Data Analysis.

GİRİŞ

Tarihsel süreç içerisinde, her ülkede ve dönemde gelir eşitsizliği ve yoksulluk olgusuna rastlamak mümkündür. İnsanların mevcut gelirleri ile temel gereksinimlerini karşılayamama durumu olarak ifade edilen yoksulluk kavramı, akademik ölçekte ilk olarak, sanayi devrimi sonrası dönemde İngiltere gibi ülkelerde yaygın olarak tartışılmaya başlanmış ve günümüzde küresel bir sorun haline almıştır. Sanayi devrimi ve endüstrileşme ile birlikte, burjuva sınıfının aşırı artan kazancı karşısında diğer kesimlerin özellikle işçi sınıfı ya da ücretlilerin kazançlarının geri kalmasının sebep olduğu ideolojik ve sosyal huzursuzluklar, gelir eşitsizliği ve yoksulluk olgusunun küresel ölçekte tartışılmasına zemin hazırlamıştır. Tarafsız devlet anlayışının savunulduğu klasik anlayışta, yoksulluk ve gelir eşitsizliği sorununun zaman içerisinde kendiliğinden çözüleceği varsayılmış ve daha çok sermaye birikimi ve büyüme üzerine odaklanılmıştır (Çalışkan, 2010: 91). Ancak Büyük Buhran ve sonrasında, özellikle de II. Dünya Savaşı ile birlikte, bu anlayışın yerini sosyal devlet anlayışına bıraktığı görülmektedir. Sosyal devlet anlayışına göre; kamu kesimi ekonomik kalkınma, gelir dağılımı ve yoksullukla mücadele gibi piyasa ekonomisinin tek başına en iyi çözümü sağlamaktan uzak olduğu konularda aktif rol üstlenmelidir.

Yoksulluk kavramı, temel ihtiyaçların giderilebilmesi için gereken gelirden yoksun olunması diye tanımlanırken genel olarak, bireylerin gelir ve harcama düzeylerine vurgu yapılmaktadır. Ancak, son dönemlerde çeşitli sebeplerle yoksulluk riski ve sosyal dışlanma düzeyinin giderek artmasının ve kalıcı hale gelmesinin, yoksulluk sorununun daha çok ilgi görmesine ve farklı açılardan ele alınarak yoksullukla mücadelede farklı yaklaşımların benimsenmesine vesile olduğu görülmektedir (Gürses, 2007: 60). Günümüzde, Avrupa Birliği'nde (AB) yoksulluk ölçümlerinde yoksulluk riski ve sosyal dışlanma terimleri sıklıkla kullanılmaktadır. Yoksulluk kavramı, temel gereksinimlerin giderilememesinin ötesinde eğitim, sağlık, barınma, sosyal güvenlik gibi hizmetlere erişimi ve aynı zamanda toplumun refah düzeyinin altında bir yaşam sürmeyi ifade eden bir sorun olarak kabul edilmektedir. Bu sorun, genelde az gelişmiş ya da gelişmekte olan ülkelerle özdeşleştirilse de özelde gelişmiş ülkeleri de etkileyen çok yönlü bir sorundur. Son yıllarda yapılan çalışmalar, yoksulluğun sadece az gelişmiş veya gelişmekte olan ülkelere özel yapısal bir sorun olmadığını, aynı zamanda gelişmiş ülkeler için de önemli bir sorun olduğunu göstermektedir.

Her ülkede yoksulluğun birbirinden farklı sosyoekonomik, siyasi ve coğrafik nedenleri bulunmaktadır. Ancak, öncül sebebin üretim yetersizliği ve üretim sonucunda elde edilen gelirin adil bölüşülmemesi yani gelir eşitsizliği olduğu söylenebilir. Özellikle, gelir dağılımının adaletsiz yönü olarak kabul edilen gelir eşitsizliği ile yoksulluk arasında pozitif bir ilişki olduğu muhakkaktır.

Bugün gelir eşitsizliği ve yoksullukla mücadele edilmesinin gereği konusunda uzlaşa sağlansa da uygulanacak yöntem

ve kullanılacak araçlar konusunda farklı görüşler bulunmaktadır. Bir taraftan, yoksullukla mücadelenin kamu kesiminin asli görevleri arasında olduğu öne sürülerek devletin sosyallik niteliğine vurgu yapılırken; öte yandan, kamu kesimi tarafından harcamalar yolu ile yapılan müdahalelerin yoksulluğu önlemediği, aksine beslediği ve bu sebeple devlet müdahalesinin gereksizliği savunulmaktadır (Çelikay ve Gümüş, 2014: 128). Bu sebeple, literatürde, yoksullukla mücadele yöntemleri konusunda tam bir uzlaşa sağlandığını söylemek güçtür. Ancak, çoğu ülkede sosyal harcamalar ve vergi politikaları yoksullukla mücadelede etkin bir araç olarak kullanılmakta ve sosyal harcamaların kamu bütçeleri içerisindeki payı son dönemlerde giderek artmaktadır. Hatta sosyal harcamaların bütçe içerisindeki payının büyüklüğü ile bireylerin refah düzeyleri ilişkilendirilmektedir.

Yoksulluk olgusu, daha çok, az gelişmiş veya gelişmekte olan ülkeler için bir sorun olarak algılsa da toplumsal barış ve huzur için gelişmiş ülkelerin de mücadele etmesi gereken bir sorundur. Bu sorunun günümüz koşullarında bireylerin vicdan ve merhametine ya da bağış ve yardımlarına terkedilerek çözülemeyeceği açıktır. Yoksullukla mücadelede kurumsal ya da devlet ölçeğinde mücadelenin gerekliliği Covid-19 salgını sürecinde daha net olarak görülebilmektedir. Bu doğrultuda çalışmada, öncelikle, yoksulluk ve sosyal harcama kavramları incelenmiştir. Çalışmanın izleyen bölümlerinde ise 2005-2019 dönemine ait veriler kullanılarak, AB üyesi ülkelerde ve Türkiye'de kamu kesimi tarafından yapılan sosyal harcamaların yoksulluk üzerindeki etkileri analiz edilmiştir. Analiz sonuçlarına göre; sosyal harcamalar ile yoksulluk arasında negatif yönlü bir ilişki olduğu belirlenmiştir. Buna göre yoksullukla mücadelede kamu sosyal harcamaları etkin bir araç olarak kullanılmalıdır. Ayrıca kamu sosyal harcamaları ile birlikte vergi gibi diğer maliye politikası araçlarının da yoksullukla mücadelede bir araç olarak kullanılması gerekmektedir.

YOKSULLUK KAVRAMI VE GELİŞİMİ

Yoksulluk kavramının temelinde yoksunluk yatmaktadır. Literatürde yoksulluğun tanımı konusunda tam bir uzlaşa sağlanamamakla birlikte, genel olarak, bireylerin aileleri ile birlikte temel ihtiyaçlarını karşılamaktan yoksun kalmaları veya toplumdaki ortalama refah düzeyinin belli bir oranın altında kalması durumu olarak ifade edilmektedir. 20. yüzyılın başlarında gelir temelli yapılan ilk yoksulluk tanımlarında, bireylerin yaşamlarını sürdürebilmeleri için gereken temel bakım ve fiziksel ihtiyaçları karşılayacak miktarda gelire sahip olunamaması olarak ifade edilmiştir (Rowntree, 1901: 17). Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) ise, yoksulluğu dar anlamda "açlıktan ölme ve barınacak bir yere sahip olamama", geniş anlamda ise "gıda, giyim ve barınma gibi olanaklara sahip olmakla birlikte toplumun genel düzeyinin gerisinde kalma" olarak tanımlamıştır (TÜİK, 2021). Ancak, yoksulluk temel gereksinimleri karşılamaktan yoksun kalma olarak tanımlansa da bireylerin hangi gereksinimlerinin temel gereksinim olduğu hususu bireylere, zamana ve mekana ve hatta toplumların refah düzeylerine göre farklılık arz edebilmektedir. Yani bir

toplumdaki temel ihtiyaç olarak kabul edilen bir mal, bir başka toplumda lüks olarak kabul görebilmektedir. 1990 yılında Dünya Bankası (World Bank) tarafından az gelişmiş ülkeler için yapılan bir araştırmada mutlak yoksulluk sınırı kişi başı günlük 1 \$, 2008 yılında 1.25 \$ olarak belirlenmiş, 2015 yılında ise 1.90 \$ olarak revize edilmiştir (The World Bank, 2021).

20. yüzyıl başlarından günümüze kadar yapılan yoksulluk araştırmalarında genel olarak bireylerin veya hane halklarının gelir ve harcama düzeylerinin referans alındığı görülmektedir. Son dönemlerdeki yoksulluk tanımlarında ise gelir ve harcama düzeyinin ötesinde, yoksulluğun insani boyutuna vurgu yapılmaktadır. Örneğin, Amartya Sen'in Yeterlilikler yaklaşımında yoksulluk ile yoksul insanların neye sahip olduklarının ötesinde sahip oldukları şeylerle neler yapabileceklerine vurgu yapılarak, yoksulluğa farklı açıdan yaklaşmıştır (Coşkun ve Tireli, 2008: 26). Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (United Nations Development Programme-UNDP) tarafından geliştirilen insani yoksulluk kavramında ise, bireylerin insan onuruna yaraşır bir yaşam için ihtiyaç olan fırsatlara ve seçeneklere sahip olunamaması olarak tanımlanarak çok boyutlu bir bakış açısı kazandırılmıştır. Kısacası, insani yoksulluk ile bireylerin iyi bir hayat sürebilmek için ihtiyaç duyulan gelir ile birlikte, çok boyutlu olarak eğitim ve sağlıklı bir şekilde hayatını devam ettirebilme imkanlarından yoksun olma hali olarak tanımlanmaktadır.

AB Lizbon Stratejisinde ise yoksulluk ve yoksullukla mücadele stratejisi sosyal dışlanma temelinde ele alınarak, yoksulluk ve sosyal dışlanma ile mücadele birlikte anılmaya başlanmıştır (Yıldırım, 2014: 92). Sosyal dışlanma, gelir yetersizliği ile birlikte bireylerin ötekileştirilme ve dışlanmışlık duygusu ile ümitlerinin kırılarak pek çok açıdan daha yoksun duruma sokulması halidir. Bir noktada, mahrumiyet psikolojidir (Karayılmazlar ve Güler, 2015: 34). Buna göre; yoksulluk riski altındaki bireyler, aslında temel ihtiyaçlarını karşılayabilmekte ancak toplumdaki ortalama refah düzeyinin altında olmaları nedeniyle sosyal katılımları kısıtlanmaktadır (Aydm, 2019: 13).

Özetle ifade edilecek olursa, geçmişten günümüze farklı yoksulluk tanımları ve ölçüm yöntemlerinin geliştirildiği görülmektedir. AB'deki sosyal dışlanma temelindeki yoksulluk riskine ilişkin göstergeler incelendiğinde; medyan gelirin %60'ı dikkate alınarak yapılan hesaplamalara göre, 2005 yılında sosyal transferlerden önce nüfusun %25.8'inin, 2019 yılında ise % 20.9'unun yoksulluk riski altında yaşadığı görülmektedir. Sosyal transferlerden sonraki yoksulluk riski altında bulunan nüfusun oranı ise, 2005-2019 yılları arasında %16.5 olarak gerçekleşmiştir. Aynı dönemlerde, Türkiye'de medyan gelirin %60'ı dikkate alınarak yapılan hesaplamalara göre, sosyal transferlerden sonraki yoksulluk riski altındaki nüfusun oranı 2005 yılında %26.7 iken 2019 yılında %22.4'e düşmüştür. AB ülkelerinde 2019 yılında yoksulluk riski altından yaşayan nüfusun en yüksek olduğu ülkeler

sırasıyla Karadağ (%24.5), Romanya (%23,8), Bulgaristan (%22.6) ve Estonya (%21.7) olup, en düşük yoksulluk riskine sahip ülkeler ise Çekya (%10.1), İsveç (%11.6) ve Danimarka (%12.5)'dir (Eurostat, 2021).

Türkiye'de yoksulluğun genel görünümü incelendiğinde ise Covid-19 salgını öncesi dönemde yoksullukla mücadelede önemli bir başarı sağlandığı ve yoksulluğun giderek azalma eğilimi içerisinde olduğu görülmektedir. TÜİK'in medyan gelirin %50'sine göre yapılan hesaplamalarında 2006'daki yoksul kişi sayısı 12.548.000'den 2019 yılında 11.641.000 kişiye, yoksulluk çizgisinin altında kalan kişi sayısının nüfusa oranı ile ifade edilen kafa sayım oranı veya kısaca yoksulluk oranı ise aynı dönemde %18'den %14.4'e gerilemiştir. Yoksul bireylerin yoksulluk sınırının üzerine çıkabilmeleri için ortalama gelir düzeyini ifade eden yoksulluk açığı ise aynı dönemde %31.7'den %24.1'e düşürülerek yoksullukla mücadelede önemli bir başarı sağlanmıştır (TÜİK, 2020). Ancak tüm bu olumlu göstergelere rağmen, Türkiye'nin AB göstergelerinin gerisinde olduğunun belirtilmesi gerekmektedir. Örneğin; AB'de 2020 yılında, medyan gelirin %60'ına göre hesaplanan yoksulluk riski altındaki nüfusun oranı %16.5 iken Türkiye'de aynı dönemde %22.4 olarak gerçekleşmiştir. Benzer şekilde, cinsiyete dayalı sürekli yoksulluk riski altındakilerin oranı AB'de erkeklerde %10.5, kadınlarda %11.4 olarak hesaplanırken, Türkiye'de erkeklerde %13.5 ve kadınlarda %13.9 olarak hesaplanmıştır. Yaş grupları bakımından yapılan hesaplamalarda ise AB'de en riskli grubun %15.9 ile 18-24 yaş grubunun, Türkiye'de %22.7 ile 18 yaşından küçüklerin olduğu görülmektedir (Eurostat, 2021).

Yoksulluk kavramı nasıl tanımlanırsa tanımlansın küresel ölçekte insanlığın karşı karşıya kaldığı en önemli sorunlardan birisi olarak kabul edilmektedir. Bu sebeple, yoksulluğun nedenlerinin doğru belirlenmesi ve buna uygun politika ve stratejilerin geliştirilmesi gerekmektedir. Ülkeden ülkeye farklılık arz etmekle birlikte, yoksulluğun asıl nedeni yetersiz üretim ve bu yetersiz üretim düzeyine bağlı olarak elde edilen sınırlı gelirin adil bir şekilde bireyler arasında bölüştürülememesidir (Kızıler, 2017: 80). Son dönemlerde ise, yoksulluğun önemli sebeplerinden birinin tüm dünyada etkisi görülen Covid-19 salgını olduğu söylenebilir. Bugün, her ülkede Covid-19 salgını ile mücadele kapsamında uygulanan kısıtlamaların üretim açısından olduğu kadar tüketim ve yatırım harcamaları açısından da olumsuz etkilerinin olduğu ve dünya ekonomisindeki durgunluğun daha da belirginleşmesine sebep olduğu görülmektedir. Bu durumun, birçok kişinin işini kaybederek işsiz kalmasına neden olduğu ve sonuçta gelir eşitsizliğinin ve yoksulluğun artmasında önemli bir unsur haline geldiği görülmektedir (Voyvoda ve Yeldan, 2020). Nisan 2021'de yayınlanan Dünya Ekonomik Görünüm (World Economic Outlook) raporunda son yirmi yıldaki yoksulluğu azaltma eğiliminin salgınla birlikte tersine çevrildiği, salgınla birlikte gelir eşitsizliğinin önemli ölçüde artarak, dünyada 95 milyondan fazla insanın aşırı

yoksulluk sınırının altına düştüğü ifade edilmektedir (IMF, 2021).

Giderek artan yoksulluk riski, bireylerin insanca yaşam hakkının önündeki en önemli engellerden birisi olarak kabul edilebilir. Bu sebeple, yoksullukla mücadelede kamu kesimine önemli görevler düşmektedir. Ortaçağ'da Tanrı'nın eseri olarak görülen ve çözümü konusunda kiliseye aktif rol biçilen yoksulluk sorunu, yıllar içerisinde dünyevileştirilerek devlet tarafından çözülmesi gereken sosyal bir problem olarak görülmeye başlanmıştır (Kayalidere ve Şahin, 2014: 60). Dünyada yoksulluğun giderek artması ve çeşitli ülkelerde kronik bir hal alması, başta Dünya Bankası ve UNDP olmak üzere birtakım uluslararası kuruluşların da dikkatini çekmiş ve küresel ölçekte yoksullukla mücadele stratejileri geliştirilmiştir (Yaşar ve Taşar, 2019: 130).

KAMU SOSYAL HARCAMALARI VE GELİŞİMİ

Yoksulluk olgusu bireylerin fizyolojik yaşamlarının devamı ile birlikte sosyal statüleri üzerinde de önemli etkileri olan yapısal bir sorundur. Bu sorun, özellikle, 1980 sonrası dönemdeki neoliberal dönüşüm ve küreselleşme ile birlikte daha da derinleşmiştir. Çünkü gelir dağılımı adaletsizliği nedeniyle ekonomik büyümenin sağladığı imkânlardan herkes aynı derecede yararlanamamaktadır. Bu nedenle, gelirin yeniden bölüşümü ve yoksullukla mücadelede kamu kesimine aktif rol biçilmektedir. Kamu kesimi bu rolün ifasında kamu sosyal harcamaları ve vergileri etkin bir araç olarak kullanabilmektedir.

Kamu Sosyal Harcamaları ve Kapsamı

Kamu kesiminin bireyler arasındaki gelir eşitsizliğinin ve yoksulluğun minimize edilmesi, sosyal dengesizliklerin giderilmesi ve insan onuruna uygun bir yaşam sağlanması için kullanmış olduğu en önemli mali araçların başında harcama ve vergi politikaları gelmektedir. Ancak Türkiye gibi dolaylı vergilerin ağırlıkta olduğu ülkelerde yoksullukla mücadelede vergilerin etkinliği azalmaktadır (Ay ve Haydanlı, 2017: 150). Sosyal harcamalar daha çok düşük gelirli, işsiz, engelli, hasta, yaşlı gibi toplumdaki dezavantajlı gruplara dönük aynı veya nakdi yardımlar ile sosyal amaçlı yapılan vergisel indirimleri ifade etmektedir. Söz konusu harcamaların sadece kamu harcaması olduğu yönünde bir algı olsa da, özel kesim, dernekler ve vakıflar veya sivil toplum kuruluşları tarafından yapılan sosyal harcamalar da göz ardı edilmemelidir. Ancak özel kesim tarafından yapılan sosyal harcamaların kamu kesimi ile karşılaştırılabilecek ölçekte olmadığını belirtmek gerekir.

Kamu kesimi tarafından yapılan sosyal harcamalar, herhangi bir nedenle yoksulluğa düşen, gelir yetersizliği veya yokluğundan dolayı farklı derecelerde yardıma muhtaç olan bireylere devlet bütçesinden farklı isimlerle yapılan ve genellikle karşılıksız nitelikteki maddi desteklerden oluşmaktadır (Kızıler, 2017: 92). Bu destekler, mutlak ve aşırı yoksulluğu azaltmanın yanında, bireylere sosyal koruma sağlaması, gelir eşitsizliğinin zararlı etkilerini ve özellikle fırsat eşitsizliğini gidermeye yardımcı olması bakımından önem arz etmektedir (Lindert, 1996: 34). TÜİK'e göre ise, sosyal harcamalar eğitim, sağlık ve

sosyal koruma harcamalarından oluşmaktadır (Arısoy, vd. 2010: 400). Gelir eşitsizliği ve yoksullukla mücadelede bir stabilizatör görevi üstlenen emekli ödenekleri, işsizlik ödenekleri, aile ve çocuk yardımları, doğrudan gelir destekleri, tarımsal destekleme alımları gibi harcamalar ise kamu kesimi tarafından yapılan sosyal koruma harcamaları olarak değerlendirilmektedir. Bu harcamalar sosyal adaletin sağlanması ile birlikte yoksulluğun önlenmesinde bir tür sigorta işlevi görmekte ve emeklilik, aile ve çocuk yardımı, ev yardımı, meslek edindirme, tarımsal destek gibi vasıtalarla aynı veya nakdi olarak ihtiyaç sahiplerine ulaştırılmaktadır (Kayalidere ve Şahin, 2014: 63).

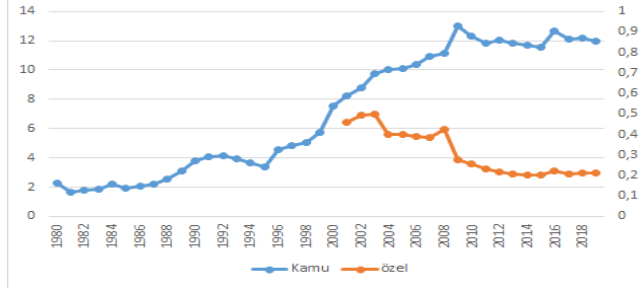
AB ve Türkiye'de Kamu Sosyal Harcamalarının Gelişimi

Sosyal harcamaların temelleri sanayi devrimi sonrası özellikle Almanya'da başlayan ve işçilerin çalışma koşullarının iyileştirilmesi ve mesleki risklere karşı korunmasını öngören sosyal politikalara dayanmaktadır. Sosyal politikalar, 1929'deki Büyük Buhran'ın ortaya çıkardığı aşırı fiyat artışları, işsizlik, gelir eşitsizliği, yoksulluk gibi sorunları çözmeye yetersiz kalan tarafsız devlet anlayışının yerine refah veya sosyal devlet anlayışının benimsenmesiyle birlikte daha popüler bir hal almıştır. Sosyal devlet kavramı ile genelde yoksullukla, özelde ise çalışma yaşamına kamu kesimi eliyle müdahalede bulunularak, çalışanlar lehine politika ve stratejiler geliştirmesi ifade edilmektedir (Solmaz ve Avcı, 2017: 52). Bu anlayışın en dinamik göstergelerinden birisi olarak kabul edilen sosyal harcamalar 1945-1975 döneminde altın çağını yaşamıştır (Ersin ve Baş, 2019: 194). Bu devlet anlayışı ile birlikte bir yandan kaynak dağılımında etkinlik, ekonomik büyüme ve kalkınma, öte yandan ise elde edilen gelirin adil bölüşümü amaçlanmaktadır. Yani sosyal devlet anlayışı ile birlikte gelir eşitsizliği ve yoksulluğun minimize edilmesi, herkesin milli gelirden adil bir pay alabilmesine dönük sosyal politikalar daha yaygın tartışılmaya başlanmıştır. Ancak 1970'li yıllardan sonra yaşanan petrol krizleri sonrasındaki neoliberal dönüşümle birlikte kamu kesiminin ekonomik yaşam içerisindeki yeri ve sosyal harcamalar yeniden sorgulanmaya başlanmıştır.

Türkiye'de kamu kesimi tarafından yapılan sosyal harcamaların gelişimi incelendiğinde; 2000'li yıllardan itibaren giderek artan bir seyir izlediği, ancak bu artışın özellikle 1980'li yıllardan sonraki neoliberal söylemlerin ve politikaların yaygınlaştığı bir dönemde gerçekleşmesi dikkat çekmektedir. Şekil 1'de görüldüğü üzere; 1980'de Gayri Safi Yurtiçi Hasıla'nın (GSYH) %2,2'si düzeyinde gerçekleşen sosyal harcamalar, 1990'da %3,8, 2000'de %7,5, 2010'da %12,3, 2015'de %11,6, 2019 yılında %12 olarak gerçekleşmiştir. Bu artışın yoksulluk istatistiklerine de pozitif yansıtıldığı görülmektedir. 2005 yılında %18,4 olan ortalama gelirin altında gelire sahip nüfusun oranı, 2019 yılında %14,4 düzeyine gerilemiştir. Ancak, Türkiye'de gelir eşitsizliği ve yoksulluğun azaltılması konusunda Aile, Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı, Sağlık Bakanlığı, Vakıflar Genel Müdürlüğü gibi birçok kurum faaliyette bulunmaktadır. Söz konusu sosyal harcamalardaki artışa

rağmen kurumların yapmış olduğu faaliyetlerindeki koordinasyon eksiklikleri yoksulluğu azaltmadaki başarıyı sınırlandırmaktadır (Arısoy, vd., 2010: 337). Türkiye’de özel kesim tarafından yapılan sosyal harcamalar ise 1999’da %0,43, 2005’de %0,399, 2015’de %0,204 ve 2019’da %0,213 ile kamu harcamalarının çok altında gerçekleşmiştir.

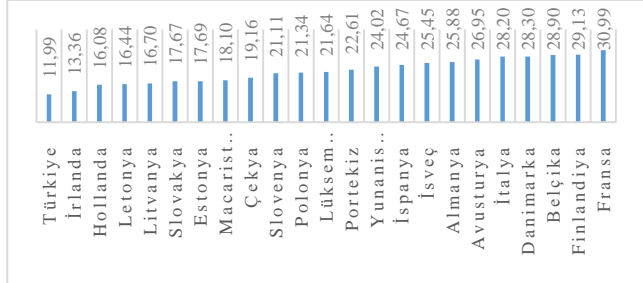
Şekil 1: Türkiye’de Sosyal Harcamalarının GSYH Oran

Kaynak: <https://data.oecd.org/social-exp/social-spending.htm> Verilerinden yazarlar tarafından oluşturulmuştur

Türkiye’de 2000 yılı sonrasında sosyal harcamaların GSYH içerisindeki payı giderek artsa da AB ülkeleri ile karşılaştırıldığında oldukça düşük düzeyde kaldığı görülmektedir. Şekil 2’de görüldüğü gibi, Türkiye’de 2019 yılında kamu sosyal harcamaları GSYH’nın %11,99’u ile AB ülkelerinin gerisinde yer almaktadır. Fransa %30,99, Finlandiya %29,13 ve Belçika %28,90 ile AB ülkeleri arasında en ön sırada yer almaktadır. Sonuç olarak, kamu kesimi tarafından yapılan sosyal harcamaların toplam harcamalar içerisindeki payının, bireylerin maddi ve manevi varlığının gelişmesi ve insan onuruna uygun koşulların hazırlanmasını ilke edinen sosyal devlet anlayışı ile birlikte öneminin de arttığı söylenebilir.

Şekil 2: 2019 Yılı Bazı AB ve Türkiye’de Sosyal Harcamaların GSYH’ye Oran

Kaynak: <https://data.oecd.org/social-exp/social-spending.htm> verilerinden yazarlar tarafından oluşturulmuştur.

Özellikle 2019 yılının Aralık ayında Çin’in Wuhan eyaletinde başlayarak tüm dünyada etkili olan Covid-19 salgını ile birlikte sosyal harcamaların önemi bir kat daha artmıştır. Çünkü Covid-19 salgını nedeniyle ortaya çıkan küresel yoksulluk henüz net olarak ölçülemezken birlikte yapılan simülasyonlar ile gelişmekte olan ülkelerdeki ilerlemeyi 3 ile 10 yıl arasında geriye götürebileceği öngörülmektedir (UNDP ve OPHI, 2020). Bu durum, yoksullukla mücadelede kamu sosyal harcamalarının gelişmekte olan ülkelerde olduğu kadar, AB gibi gelişmiş ülkeler için de önemini ortaya koymaktadır.

Gelir eşitsizliği ve yoksullukla mücadele edilmesinin gerekliliği konusunda genel bir uzlaşma olsa da hangi araç ve yöntemlerin kullanılması gerektiği konusunda günümüzde tam bir uzlaşma bulunmamaktadır. Bir taraftan yoksullukla mücadeleyi devletin asli görevleri arasında gören sosyal

devlet anlayışı bulunmaktadır. Öte yandan sosyal devlet anlayışının yoksulluğu önleyemeyeceğini savunan daha liberal bir yaklaşım bulunmaktadır. Hatta bu yaklaşımda kamu harcamalarının yoksulluğu önlemenin ötesinde onu beslediği ve bu sebeple devletin yoksullukla mücadele konusunda herhangi bir rol üstlenmemesini savunan karşıt bir yaklaşım mevcuttur (Çelikay ve Gümüş, 2014: 128).

Sosyal devlet anlayışını benimseyen ülkelerde gelirin yeniden dağılımı ve yoksullukla mücadele devletin asli görevleri arasında kabul edilmektedir. Özellikle yaşlı, çocuk, engelli gibi yoksulluk riskinin yüksek olduğu kesim ile toplumun en alt gelir grubundaki dar gelirli bireylerin asgari ölçekte ekonomik büyümenin nimetlerinden adil bir şekilde yararlanmalarının sağlanması sosyal devletin varlık sebeplerindedir. Bu görevlerin ifasında vergilerin yanı sıra çoğu ülkede gelirin yeniden dağılımı ve yoksullukla mücadele hedeflerine ulaşmak için sosyal harcamalar birincil amaç için kullanılmaktadır (Kotlánová, 2018: 160). Ancak, her ülkede daha fazla miktardaki sosyal harcamanın daha düşük düzeyde yoksulluk anlamına gelmediği unutulmamalıdır. Çünkü sosyal harcama karşıtlarına göre, toplumda geçimini sosyal yardımlarla gidermeye çalışan kişi sayısının artması, insanların çalışma isteği ve gayretini engelleyerek, yapılan sosyal yardımların bağımlılık ve yoksulluk kültürü yaratma riskini artırabilmektedir (Solmaz ve Avcı, 2017: 53). Bu sebeple, sosyal harcamaların kapsam ve miktarı doğru belirlenmelidir.

LİTERATÜR ÖZETİ

Yoksulluk özellikle az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde iktisadi, sosyokültürel ve ahlaki etkilere sahip ivedilikle çözülmesi gereken çok yönlü yapısal bir sorundur. Ancak sanayileşme, kentleşme ve artan gelir eşitsizliği ile birlikte yoksulluğun gelişmiş ülkeler için de önemli bir sorun olduğu ve kamu kesiminin ekonomik yaşama müdahale gerekçelerinden birisi olarak kabul edilmektedir. Yoksulluğun azaltılarak bireylerin insan onuruna yaraşır bir yaşam sürmelerini amaç edinen sosyal refah devletinde, sosyal harcamalar, vergiler ve diğer maliye politikası araçları etkin bir araç olarak kullanılmaktadır. Bu konuda, literatürde birçok çalışmaya rastlamak mümkündür. Yapılan çalışmaların önemli bir kısmında sosyal harcamaların yoksulluğun azaltılmasında önemli bir etkiye sahip olduğu sonucu elde edilse de eleştirel açıdan yaklaşan bazı çalışmalarda sosyal harcamaların yoksulluğun azaltılmasında herhangi bir etkisinin olmadığı hatta yapılan sosyal transferlerin büyüme üzerinde negatif etki yarattığı ve vergi ödeyenlerin motivasyonlarının olumsuz etkilendiği iddia edilmektedir. Sosyal harcamaların dünyanın çeşitli ülkelerinde yoksulluk ve gelir eşitsizliğinin azaltılması, insani gelişme ve ekonomik büyüme gibi konularda olumlu etkilere sahip olduğu literatürde yaygın olarak vurgulanmıştır. Ancak gelişmekte olan ülkelerin sınırlı mali kapasiteleri nedeniyle sosyal harcamalarının sınırlandırılabilirliği unutulmamalıdır (Murshed vd, 2017: 1). Lindert (1996) tarafından yapılan bir çalışmada, sosyal harcamaların ne Ekonomik Kalkınma ve İşbirliği Örgütü (OECD) ne de diğer ülkelerde kişi başına düşen milli gelir düzeyiyle negatif bir ilişki

içerisinde olamayacağı belirtilmiştir. 1960-1991 dönemine ait benzer bir çalışmada ise, 15 gelişmiş ülkenin sosyal harcamalarının mutlak ve göreceli yoksulluk oranları üzerindeki etkileri Kenworthy (1999) tarafından analiz edilmiştir. Yapılan analiz sonuçlarında, sosyal refah programlarının yoksulluğu azalttığı şeklindeki geleneksel görüşü güçlü bir şekilde desteklediği tespit edilmiştir. Caminada ve Goudswaard (2009) ise AB'ye ilk üye olan 15 ülke için yapmış oldukları analizlerinde yoksulluk oranı ile sosyal harcamalar arasında negatif yönlü bir ilişki olduğunu ifade etmiştir. Ancak bu ilişkinin bazı ülkeler için çok güçlü iken, bazılarında daha zayıf olduğu gözlemlenmiştir. AB ülkelerinde sosyal harcamalar ile yoksulluk arasındaki ilişkinin Behrendt (2000) tarafından yapılan analiz sonuçlarında da sosyal harcamalar ile yoksulluk arasında negatif yönlü bir korelasyon olduğu ortaya konulmuştur. Sosyal harcamaların kamu harcamaları içerisindeki payının yüksek olduğu AB ülkelerinde yoksulluk oranının daha düşük olduğu ifade edilmiştir. Aynı şekilde, Atkinson (2000) çalışmasında, yoksulluk ile sosyal harcamalar arasında negatif yönlü bir ilişki olduğunu, yoksulluğu azaltma konusundaki en başarılı AB ülkelerinin daha yüksek düzeyde sosyal harcama eğiliminde olan ülkeler olduğu belirtilmiştir. Analiz sonuçlarına göre, sosyal transfer harcamalarında %1'lik bir artış yoksulluk oranlarında %0,85 düzeyinde bir azalma sağlayacaktır.

Literatürdeki bazı çalışmalarda ise sosyal harcamalar sınıflandırılarak yoksulluk üzerindeki etkisi analiz edilmiştir. 13 AB üyesi ülke için Heady vd (2001) tarafından yapılan ampirik analizde doğrudan yapılan nakit desteğinin gelir eşitsizliği ve yoksulluğu azaltmaya yardımcı olduğuna ancak ülkeler arasında önemli farklılıklar bulunduğu işaret edilmiştir. Analiz sonuçlarında, gelir eşitsizliği ve yoksulluğu azaltmada yapılan nakdi desteğin Hollanda ve Danimarka gibi sosyal harcamaların yüksek olduğu ülkelerde, Portekiz ve Yunanistan gibi ülkelere daha yüksek bir etkiye sahip olduğu belirtilmiştir. Brady (2005)'in 1967-1997 dönemine ait 18 batı ülkesi için yaptığı panel veri analizinde sosyal güvenlik harcamaları ile sağlık harcamalarının yoksulluğu önemli ölçüde azaltırken, kamu istihdamının ve askeri harcamaların yoksulluk üzerinde herhangi bir etkisi olmadığı sonucu elde edilmiştir. Immervoll vd. (2006), tarafından Brezilya'daki sosyoekonomik hane halkı araştırmalarında da benzer sonuçlar elde edilmiştir. Buna göre; bölgesel farklılaştırılmış kamu sosyal harcamaları yoksulluğu azaltmada etkili bir yoldur. Sağlık ve eğitim gibi sosyal harcamaların yoksulluk üzerindeki etkisine dönük kapsamlı bir analiz de Tridico (2010) tarafından yapılmıştır. 1995-2006 dönemine ait 50 gelişmekte olan ülke için yapılan ampirik analizde, eğitim ve sağlık alanındaki kamu harcamalarının bireylerin yaratıcılığını arttırdığı ve daha uzun yaşam için fırsatlar sunduğu belirtilmiştir. Sağlık ve eğitim haklarındaki mahrumiyetin ise yoksulluğu önemli şekilde körüklediği ifade edilmiştir. Barrientos (2012) çalışmasında ise yoksulluktan kalıcı olarak çıkmanın yolunun yoksulluk riski altındaki hanelere sürdürülebilir bir gelir artışı ile mümkün olduğu iddia edilmiştir. Elde edilen sonuçlara göre, sosyal transfer

programlarının küresel yoksulluğun azaltılması konusunda önemli bir potansiyele sahip olduğu belirtilmiştir. Konu hakkında Sánchez ve Pérez-Corral (2018) tarafından yapılan bir diğer çalışmada ise AB-28'de kamu sosyal harcamalarının gelir eşitsizliği ile olan ilişkisi incelenmiş ve aralarında negatif korelasyon olduğu elde edilmiştir. 2005-2014 dönemine ait bu analizde, sağlık harcamalarının gelir düzeyine bakılmaksızın her ülkede refah düzeyini etkilediği, daha düşük standartlara sahip ülkelerdeki sağlık yardımlarının gelir eşitsizliğini azaltmada daha etkili olduğu belirtilmiştir. Kotlánová (2018), 2000-2014 dönemine ait OECD ülkeleri için yapılan panel veri analizinde sosyal harcamalar ile gelir eşitsizliği ve yoksulluk arasında negatif yönlü bir ilişki olduğu ve sosyal harcamaların gelir eşitsizliği ve yoksulluğu azaltmada önemli bir araç olduğu, ancak bunun için vergi ve harcamaların birlikte planlanmasının gereğine işaret edilmiştir.

Türkiye'de sosyal harcamalar ile yoksulluk arasındaki ilişkinin ampirik analizine dönük sınırlı sayıda çalışmaya ulaşılabilmektedir. Bunlardan Şeker (2008), sosyal transferlerin yoksulluk üzerindeki etkisini yoksulluk miktarı ile yapılan transferlerin etkinliği ile ilişkilendirmiştir. Yoksulluk açığını kapatmak için kullanılan transfer harcamalarının toplam transferler içerisindeki payının düşük olması, yani transferlerin büyük çoğunluğunun yoksul olmayan kesimler tarafından alınması nedeniyle yoksulluk üzerindeki etkisinin sınırlı olduğu belirtilmiştir. Sarısoy ve Koç (2010) ise, Türkiye'de 2002-2007 dönemini analiz eden çalışmalarında kamu sosyal transfer harcamalarının bazı kesimlerde yoksulluğun azaltılmasında yüksek başarı sağlamasına rağmen bazı kesimlerde ise aynı başarının elde edilemediğini tespit etmişlerdir. Ayrıca, eğitim düzeyinin yükseltilmesinin yoksulluğu azaltacağı yönünde sonuç elde edilmiştir. Çelikay ve Gümüş (2014) ise, 2004-2011 dönemine ait statik panel veri analizi sonucunda, sosyal harcamaların gayrisafı katma değer içindeki payının arttıkça yoksulluk oranının azaldığını tespit etmiştir. Solmaz ve Avcı (2017), çalışmalarında, AB ülkelerindeki sosyal koruma harcamalarının GSYH içerisindeki payı arttıkça, yoksulluk oranlarının aksi yönde etkilendiği bulgusuna ulaşmıştır.

İncelenen literatürün tamamında sosyal harcamaların yoksulluğu azalttığı yönünde sonuç elde edilmemiştir. Örneğin; Higgs (1994) tarafından yapılan bir çalışmada, kamu gelirlerinin sosyal transferler veya farklı programlar aracılığıyla yeniden dağıtılmasının sonucunda toplumda hiç kimsenin durumunun daha iyi olmadığı belirtilmiştir. Çalışmada şefkat görünümündeki sosyal harcamaların bir nevi gerçek erdemi bozarak, yoksulları daha da yoksullaştırdığı tezi ileri sürülmüş ve devlet zoruyla gelirin yeniden dağıtımını bir çeşit hırsızlığa benzetilmiştir.

Rodríguez Gómez ve Patrón Sánchez (2017) ise, sosyal politikaların Meksika'da yoksulluğu azaltmada çok etkili olmadığını belirtmiştir. Sosyal alanda birçok sosyal politikalar ve programlara rağmen, doğrudan nakit destekleri için GSYH'den ancak %2,5 nispetinde bir bütçe

ayrılabilmesi nedeniyle yoksulluk üzerinde son derece zayıf bir etkiye sahip olduğu ifade edilmiştir. Benzer şekilde, Aşgar vd (2012) ise, 1972-2008 dönemi Pakistan'a ait yıllık zaman serileri kullanılarak yapılan analizde kamu kesiminin eğitim, hukuk ve asayiş konularında yapmış oldukları harcamaların yoksulluğu düşürürken, sağlık harcamalarının bir etkisinin olmadığı sonucunu elde etmişlerdir. Eğitim ve adalet gibi temel haklardan mahrum kalınmasının ise yoksulluğu artıracığı belirtilmiştir. Akçacı ve Karapınar Kocağ (2010) çalışmalarında, kamu sosyal harcamalarının yıllar içerisindeki artışın yoksullukta beklenen ölçüde azalış sağlamadığı, bunun için yoksullukla etkin bir mücadelede sosyal harcamaların yanında yapısal reformların gerekliliğine vurgu yapılmıştır. Sonuç olarak, literatürde sosyal harcamaların yoksulluğu azalttığı yönünde yaygın kanaat olsa da farklı sonuçların elde edildiği çalışmalara rastlamak mümkündür.

AMPİRİK ANALİZ

Veri Seti ve Model

Bu çalışmada, AB'ye üye ülkeler ve Türkiye'de sosyal harcamaların yoksulluk riski üzerindeki etkisini analiz edebilmek amacıyla, 23 ülkenin 2005-2019 yıllarına ait verileri kullanılmıştır. Veri seti oluşturulurken, AB'ye üye ülkeler ve Türkiye ele alınmış, eksik veriye sahip olan ülkeler ise çalışmaya dâhil edilmemiştir. Analize dahil edilen ülkeler; Avusturya, Belçika, Çek Cumhuriyeti, Danimarka, Finlandiya, Fransa, Almanya, Yunanistan, Macaristan, İrlanda, İtalya, Lüksemburg, Hollanda, Polonya, Portekiz, Slovakya, Slovenya, İspanya, İsveç, Estonya, Litvanya, Letonya ve Türkiye olmuştur. AB İstatistik Ofisi (Eurostat) veri tabanından derlenen veri setinde, değişkenlere ait gözlemler kapsamlı olarak elde edilmeye çalışılmıştır ancak veritabanında bazı dönemlerdeki verilerin eksik olması nedeniyle bu veriler çalışma dışı bırakılmıştır. Dolayısıyla, 2005-2019 yılına ait veriler ekonometrik modele dahil edilmiştir ve ekonometrik analizlerde Stata 15.0 programı kullanılmıştır.

İlgili literatür incelendiğinde, bağımlı değişken olarak gelir dağılımının alındığı çalışmalarda genellikle, gelir dağılımını temsil eden değişken olarak Gini oranı, kişi başına düşen GSYH ve yoksulluk oranı değişkenleri alınmıştır. Bu çalışmada ise, gelir dağılımını temsil eden değişken olarak yoksulluk riski değişkeni alınmıştır. Yoksulluk riski, mutlak yoksulluk anlamına gelmemektedir. Gelirin medyan değeri ile ölçülen yoksulluk riski, toplumdaki ortalama refah düzeyinin gerisinde kalan kişileri ifade etmektedir (Aydın, 2019: 16).

Bağımsız değişken olarak, öncelikle kamu sosyal harcamaları (public social expenditures) verileri analize alınmıştır. Bu harcamalar; kamu tarafından ailelere, dul ve yetimlere, engellilere ve yaşlılara yönelik olarak yapılan sosyal harcamaları içeren yanı sıra, konut ve sağlık alanında kamu tarafından yapılan sosyal harcamaları da kapsamaktadır. Modelde kamu sosyal harcamalarının GSYH içindeki oranı (SH), kamu sosyal harcamalarını temsil eden değişken olarak alınmıştır. Diğer bağımsız değişkenler olarak ise, kamu sağlık harcamaları, vergi yükü

ve enflasyon ele alınmıştır. Kamu sağlık harcamalarını temsilen sağlık harcamalarının GSYH içindeki oranı (KSH), vergi yükünü temsilen ise vergi gelirlerinin GSYH'ye oranı (VY) ve enflasyonu temsilen tüketici fiyat endeksi (ENF) değişkenleri modelde ele alınmıştır. ENF ve VY kontrol değişkeni olarak modele dahil edilmiştir. Analizde kullanılan değişkenlere ilişkin değişken tanımları ve veri kaynağı Tablo 1'de verilmiştir.

Tablo 1: Veri Seti ve Veri Kaynağı

Değişken	Değişken tanımı	Kaynak
YRİSK	Yoksulluk riski ve sosyal dışlanma (%) (Yoksulluk eşliğinin altındaki kişilerin oranı)	AB İstatistik Ofisi (Eurostat)
SH	Kamu sosyal harcamalarının GSYH'ye oranı (%)	Veri Tabanı
KSH	Kamu sağlık harcamalarının GSYH'ye Oranı (%)	ET:12.01.2021
VY	Vergi gelirlerinin GSYH'ye Oranı (%)	
ENF	Tüketici fiyat endeksi (%)	

Ekonometrik modelin analizi sonucunda, bağımlı değişken olarak alınan yoksulluk riski değişkeni ile bağımsız değişkenler arasındaki uzun dönemli ilişkinin açıklanması, bağımsız değişkenlerin yoksulluk riski üzerinde hangi yönde ve hangi düzeyde etkilerinin olduğunun belirlenmesi hedeflenmektedir. Çalışmada, tahmin edilecek olan model,

Eşitlik 1'de verilmiştir:

$$YRİSK_{it} = \alpha_i + \beta_1 SH_{it} + \beta_2 KSH_{it} + \beta_3 VY_{it} + \beta_4 ENF_{it} + u_{it} \quad (1)$$

YRİSK: Yoksulluk riski;

SH: Kamu sosyal harcamaları

KSH: Kamu sağlık harcamaları;

VY: Vergi yükü

ENF: Enflasyon;

α : Sabit katsayı, β : Bağımsız değişken katsayısı; i: Analizde yer alan ülkeler, t: Zaman (yıl), u: Hata terimi

Modele dahil edilen değişkenlere ilişkin tanımlayıcı istatistikler Tablo 2'de verilmiştir.

Tablo 2: Değişkenlere İlişkin Tanımlayıcı İstatistikler

Değişken	Ortalama	St. Sapma	En küçük	En büyük
YRİSK	16,12	3,99	8,6	26,7
SH	22,04	5,22	10,09	32,03
KSH	8,25	1,88	4,14	11,65
VY	36,10	6,04	22,66	48,53
ENF	2,27	2,50	-4,48	16,33

Ekonometrik Yöntem

Panel veriler, belirli bir zaman dönemi içerisinde bireyler, ülkeler, firmalar, hane halkları gibi birimlere ait yatay kesit gözlemlerin, bir araya getirilmesi ile oluşturulan verilerdir. Örneğin, farklı ülkelerin ekonomik göstergelerinin belirli bir zaman dönemi için bir araya getirilmesi ile ülke panelleri oluşturulurken; firmalardan, bireylerden veya hane halklarından belirli zaman dönemlerinde anket, idari kayıt vb. işlemler sonucu derlenen gözlemler ise mikro panel verileri oluşturmaktadır (Arellano, 2003).

Doğrusal panel veri modeli, N sayıda birim, T sayıda gözlem ve k tane bağımsız değişkenden oluşmaktadır ve aşağıdaki şekilde ifade edilmektedir:

$$Y_{it} = \alpha_{it} + \beta_{1it}X_{1it} + \beta_{2it}X_{2it} + \dots + \beta_{kit}X_{kit} + u_{it}, \quad i=1,2,\dots,N; \quad t=1,2,\dots,T \quad (2)$$

Burada, Y, bağımlı değişkeni, X_k bağımsız değişkenleri, α sabit parametreyi, β eğim parametrelerini ve u hata terimini ifade etmektedir. i alt indisi birimleri ifade ederken, t alt

indisi ise zamanı ifade etmektedir. Bu modelde sabit ve eğim parametreleri hem birimlere hem de zamana göre değer almaktadır (Tatoğlu, 2012). Doğrusal panel veri modelleri, parametrelerin birim ve/veya zamana göre değer almasına bağlı olarak farklı biçimlerde olabilmektedir (Hsiao, 2003). Bunlar aşağıdaki gibi sıralanabilir:

1. “Klasik Model” olarak adlandırılan modeller hem sabit parametresinin hem de eğim parametresinin birimlere ve zamana göre sabit olduğu modellerdir.
2. “Sabit Parametresi Değişken Modeller”, eğim parametresinin sabit, sabit parametresinin birimlere ve/veya zamana göre değişken olduğu modellerdir.
3. Tüm parametrelerin hem birimlere hem de zamana göre değişken olduğu modeller.

Bu modeller içerisinde analizlerde daha yaygın olarak kullanılan modeller, eğim katsayısı sabit, sabit katsayısı değişken olan modellerdir. Sabit katsayısı değişken olan modeller, çeşitli sebeplerle dışlanan değişkenlerin (gözlenemeyen) etkilerinin sabit terim ya da hata terimiyle ifade edilmesine göre Sabit Etkiler Modeli (SEM) veya Rassal Etkiler Modeli (REM) olarak adlandırılmaktadır. Her iki modelde de hata terimlerinin ele alınan zaman dönemi ve tüm bireyler için bağımsız ve sıfır ortalama ve σ^2 sabit varyanslı normal dağıldığı varsayılmaktadır.

Panel veri analizinde öncelikle, birimlerin yatay kesit bağımlılığı içerip içermediği test edilmiştir. Literatürde “yatay kesit bağımlılık” ya da “uzamsal korelasyon” olarak da bilinen birimler arası korelasyon, panel veri modelindeki her birim için tahmin edilen modellerden elde edilen kalıntılar arasında korelasyon olmasını ifade eder. Birimler arası korelasyon temelde, modelden dışlanan değişkenlerin (birim ve/veya zaman etkilerinin) yatay kesit birimleri boyunca birbirinden bağımsız olmamasından kaynaklanır.

Birimler arasında korelasyonun var olup olmadığının sınanmasında, sabit etkiler modelinde birimler arası korelasyonu sınanan testler yapılmıştır. Bu çalışmada, $N > T$ olduğu için, Pesaran’ın (2004) CD testi ve Friedman (1937) (FR) testleri yapılmıştır. Bu testlerde sınanacak hipotezler şu şekilde ifade edilebilir:

$H_0: \rho_{ij} = 0$ (Birimler arasında korelasyon yoktur)

$H_1: \rho_{ij} \neq 0$ (Birimler arasında korelasyon vardır, diğer bir ifadeyle yatay kesit bağımlılığı vardır)

ρ_{ij} : i . ve j . birimlerin kalıntıları arasındaki korelasyonu ifade etmektedir. Pesaran dengeli panel için Eşitlik 3’te verilen istatistiği geliştirmiştir:

$$CD = \sqrt{\frac{2T}{N(N-1)} \left(\sum_{i=1}^{N-1} \sum_{j=i+1}^N \hat{P}_{ij} \right)} \quad (3)$$

Bu çalışmada, birimler arasında yatay kesit bağımlılığının olmadığı tespit edildiğinden, birimler arasında korelasyon olmadığını varsayan birinci kuşak birim kök testleri ile serilerin durağanlıkları incelenmiştir. Birinci kuşak birim kök testlerinden Im, Pesaran ve Shin (IPS, 2003), Fisher Genişletilmiş Dickey Fuller (Fisher ADF) (Maddala ve Wu, 1999), Fisher Philips Perron (Fisher PP) (Choi, 2001) testleri yapılmıştır. Bu testlerde “hiçbir birim durağan

değildir” şeklindeki sıfır hipotezi “birimlerden en az biri durağandır” şeklinde kurulan alternatif hipoteze karşı test edilmektedir.

Panel veri analiz yönteminde, veri setinin yapısına en uygun olan modeli belirlemek için çeşitli istatistiksel testler yapılmaktadır. Öncelikle, Klasik Model, SEM ile REM modeli arasında uygun modele karar vermek amacıyla, F testi ve olabilirlik oran (LR) testleri kullanılarak birim ve/veya zaman etkilerinin olup olmadığı araştırılmıştır. Klasik modelin geçerli olup olmadığını belirlemek için kullanılan F testinde, sınanacak hipotez aşağıdaki gibidir:

$H_0: \beta_1 = \beta$ (birim ve/veya zaman etkileri yoktur)

Olabilirlik oran (LR) testinde de benzer olarak, sıfır hipotezi, klasik modelin geçerli olduğunu ifade etmektedir. Klasik modelin tesadüfi etkiler modeline karşı test edilmesi için kullanılan LR testinde, H_0 hipotezi birim etkilerin standart hatalarının sıfıra eşit olduğunu belirtir. Bu hipotezin sınanmasında, q (kısıt sayısı) serbestlik derecesi ile ki-kare (χ^2) dağılımı LR istatistiği hesaplanır.

F ve LR testlerinden sonra çalışmada, verilere uygun modelin belirlenmesi aşamasında, Sabit Etkiler ya da Rassal Etkiler Modeli arasında seçim yapmak için Hausman testi yapılmıştır. Hausman testi ile “rassal etkiler modeli geçerlidir” şeklinde kurulan sıfır hipotezi test edilir (Tatoğlu, 2012). Panel veri analizinde tahmin edilecek modellerin yatay kesit bağımlılığı, değişen varyans ve otokorelasyon gibi problemleri içermediği varsayılmaktadır. Bu varsayımlar sağlandığında etkin ve tutarlı sonuçlara ulaşılabilir dolayısıyla model tahmininden sonra, bu varsayımların geçerli olup olmadığı araştırılmalı, eğer bu varsayımlardan biri veya birkaçı sağlanmıyorsa model, uygun yöntemle tahmin edilmelidir (Tatoğlu, 2012).

Çalışmada tahmin edilen modelde hata terimleri arasında değişen varyans problemi olup olmadığını tespit etmek için, değiştirilmiş Wald Testi uygulanmıştır. Wald testinde, sıfır hipotezi “her bir birimin varyansının panel ortalamasına eşit olduğunu” ifade eder. Modelde, otokorelasyon sorunu olup olmadığını test etmek için Durbin Watson testinin Bhargava, Franzini ve Narendranathan (1982) tarafından geliştirilmiş hali (GDW) ve Baltagi-Wu (1999)’un Yerel En İyi Değişmez (Baltagi-Wu LBI) testleri kullanılmıştır. Her iki testte de “otokorelasyon katsayılarının sıfıra eşit olduğu” şeklindeki sıfır hipotezi sınanmaktadır.

Çalışmada, yatay kesit bağımlılığı testi, birim kök testleri ve model seçim kriterlerine ilişkin tüm hipotez testleri yapıldıktan sonra, model, sabit etkiler panel veri yöntemiyle, otokorelasyon ve değişen varyans sorununa karşı dirençli tahminciiler veren Driscoll-Kraay (1998) tahmincisi ile tahmin edilmiştir. Değişen varyans ve otokorelasyon problemlerinin varlığında da uygulanabilen Driscoll-Kraay yöntemi, farklı zaman ve birim boyutlarında da etkin sonuçlar verebilen bir yöntemdir (Hoechle, 2007; Driscoll ve Kraay: 1995: s.9-11; Driscoll ve Kraay, 1998: s.561).

Bulgular

Yatay kesit bağımlılığı için yapılan testlerin sonuçları Tablo 3'te verilmiştir. Tablo 3'te görüldüğü gibi hem Pesaran CD hem de Friedman FR testleri sonucu yatay kesit bağımsızlığını ifade eden H_0 hipotezi reddedilememektedir ($p > 0.01$). Her iki test sonucuna göre de panel birimlerinde yatay kesit bağımlılığı olmadığı diğer bir ifadeyle, birimler arası korelasyonun olmadığı belirlenmiştir.

Tablo 3: Yatay Kesit Bağımlılığı Test Sonuçları

Testler	Test İstatistiği	Olasılık Değeri
Pesaran CD	1,054	0,2920
Friedman FR	19,70	0,6018

Yatay kesit bağımlılığı sınaması sonucunda, birimler arasında korelasyon olmadığı tespit edildiğinden serilerin durağan olup olmadığını belirlemek amacıyla birimler arası korelasyon olmadığını varsayan birinci kuşak testler kullanılmıştır. Bu çerçevede, IPS, Fisher ADF ve Fisher PP panel birim kök testi bulguları düzey ve birinci farklarında; Tablo 4'te verilmiştir. Tablo 4 incelendiğinde, vergi yükü hariç tüm değişkenlerin düzey değerlerine göre durağan olduğu saptanmıştır. Değişkenlerin birinci farkları için yapılan birim kök testleri bulguları incelendiğinde, tüm değişkenlerin birinci farklarında durağan hale geldiği görülmektedir.

Tablo 4: Panel Birim Kök Test Sonuçları

Değişken	IPS		Fisher ADF		Fisher PP	
	Düzye	1.Fark	Düzye	1.Fark	Düzye	1.Fark
YRISK	-2,44***	-11,92***	78,93***	164,21***	64,83**	293,73***
SH	-3,44***	-10,78***	120,14***	241,17***	66,32**	170,12***
KSH	-1,82**	-8,42***	69,14**	164,76***	38,53	154,14***
VY	-0,68	-8,22***	62,29	107,55***	51,04	215,54***
ENF	-4,65***	13,2***	83,19***	218,26***	97,45***	357,04***

Not: *, ** ve *** sırasıyla %10, %5 ve %1 anlamlılık düzeyini göstermektedir. Optimal gecikme uzunluğu Akaike bilgi kriterine (AIC) göre belirlenmiştir.

Birim kök testlerinden sonra, birim ve/veya zaman etkilerinin var olup olmadığı F testi ve olabilirlik oran testi (LR) ile sınanmıştır. Test sonucu, H_0 hipotezi reddedilirse birimler arası etkinin olduğuna, dolayısıyla Klasik Modelin geçerli olmadığına karar verilir. Klasik modelin geçerli olup olmadığı belirlendikten sonra, Hausman testi yapılarak modelin sabit etkili mi ya da rassal etkili mi olduğuna karar verilmiştir. F testi, LR testi ve Hausman testi sonucunda hesaplanan test istatistikleri ve olasılık değerleri Tablo 5'te verilmiştir.

Çalışmada hem F testi hem de LR testi sonucunda, klasik modelin geçerli olmadığı tespit edilmiştir ($p < 0.01$). Hausman testi sonucunda da Sabit Etkiler Modelinin uygun olduğu kabul edilmiştir ($p < 0.01$).

Tablo 5: Model Seçimi

Testler	Test İstatistiği
F Testi	95,42***
Olabilirlik Oranı Testi	552,35***
Hausman Testi	25,54***

Not: *, ** ve *** sırasıyla %10, %5 ve %1 anlamlılık düzeyini göstermektedir.

Tahmin edilen modelde değişen varyans olup olmadığına saptayabilmek için Geliştirilmiş Wald Testi uygulanmıştır. Ele alınan modelde otokorelasyonun varlığı ise, Bhargava vd. Durbin-Watson testi ve Baltagi-Wu (LBI) testi ile sınanmıştır. Test sonuçları Tablo 6'da yer almaktadır. Tablo 6'da verilen Wald test sonuçlarından da görüldüğü gibi sıfır hipotezi 0,01 anlam düzeyinde reddedilmektedir. Modellerde değişen varyans bulunmaktadır.

Durbin-Watson testi ve Baltagi-Wu (LBI) testlerinden elde edilen sonuçlara göre, hesaplanan test istatistiklerinin kritik değer olan 2'den küçük olduğu görülmektedir. Buna göre, modelde otokorelasyonun varlığından söz edilmektedir.

Tablo 6: Değişen Varyans ve Otokorelasyon Testi

Test	Test İstatistiği
Wald	1244,53 ***
DW	0,7325
Baltagi-Wu	0,9818

Not: *, ** ve *** sırasıyla %10, %5 ve %1 anlamlılık düzeyini göstermektedir. Durbin-Watson ve Baltagi-Wu Testleri için temel alınan eşik değer "2" dir.

Tablo 7'de, yatay kesit bağımlılığı, değişen varyans ve otokorelasyon gibi sorunların varlığında dirençli standart hataların tahminine olanak sağlayan Driscoll ve Kraay tahmin edicisinden elde edilen tahmin sonuçları verilmiştir. Tablo 7'de yer alan tahmin sonuçlarına göre sosyal harcamaların GSYH içindeki payı (SH) değişkeninin katsayısının beklendiği gibi negatif ve istatistiksel olarak anlamlı olduğu görülmektedir. Driscoll-Kraay tahmincilerine göre, sosyal harcamaların GSYH içerisindeki payında bir birimlik artış meydana geldiğinde yoksulluk riski 0,1942 birim azalmaktadır. Sağlık harcamalarının GSYH içindeki payında meydana gelecek bir birimlik artış yoksulluk riskini 0,7952 birim arttırmaktadır. Vergi yükü (VY) değişkeninin katsayısının işareti beklendiği gibi pozitif ve istatistiksel olarak anlamlıdır ve vergi yükündeki bir birimlik artış yoksulluk riskini 0,1298 birim arttırmaktadır. Enflasyon (ENF) değişkeninin katsayısı ise istatistiksel olarak anlamlı değildir.

Tablo 7: Tahmin Sonuçları

Değişkenler	Driscoll ve Kraay Tahmincisi ile Sabit Etkiler Modeli Tahmin Sonuçları
Sabit	9,3025*** [1,9860]
SH	-0,1942*** [0,0429]
KSH	0,7952*** [0,1929]
VY	0,1298*** [0,0291]
ENF	-0,0668 [0,0720]
F Testi (F Testi p değeri)	9,04 (0,0008)

Not: *, ** ve *** sırasıyla %10, %5 ve %1 anlamlılık düzeyini göstermektedir.

SONUÇ

Yoksulluk olgusu son yıllarda Türkiye'de ve dünyada küresel ısınma, iklim değişikliği, terörizm, göç ve salgın hastalıklarla birlikte en önemli küresel sorunlardan birisi olarak kabul edilmektedir. Bu sorun bireylerin psikolojik durumlarından toplumsal statülerine kadar birçok alanda

etkili olup, insanların suç işleme ve şiddet eğilimlerini artırma potansiyeline sahip bir olgudur. Bu sebeple tüm dünyada insanların geleceğe umutla bakabilmesi, toplumsal huzursuzlukların ve şiddet eğilimlerinin minimize edilmesi ve hatta küresel barışın tesisi için yoksullukla mücadele kaçınılmaz bir gerekliliktir. Yoksullukla mücadelede kamu kesimince kullanılan en yaygın ve etkili araçların başında sosyal harcamalar gelmektedir. Ancak sosyal harcamaların yaygın olarak kullanılmasının insanların çalışma ve üretme gayretini engelleyerek, sosyal yardımlara bağımlı olarak yaşayan nüfusun artışına sebep olacağı yönünde eleştirel yaklaşımlar da sözkonusudur.

Özelde gelişmekte olan ülkelere ait yapısal bir sorun olarak algılansa da günümüzde yoksulluk, bireysel ve toplumsal etkileri bakımından gelişmiş ülkeleri de etkileyen bir sorun olarak kabul edilmektedir. Bu sebeple, bu çalışmada AB ve Türkiye’de 2005-2019 dönemine ait sosyal harcamalarının yoksulluk riski üzerindeki etkileri analiz edilmiştir. Yoksulluk riski, kamu sosyal harcamaları, kamu sağlık harcamaları, vergi yükü ve enflasyon oranı değişkenlerinin kullanıldığı modelin sonuçlarında literatüre uygun olarak AB ve Türkiye’de sosyal harcamalar ile yoksulluk riski arasında anlamlı ve negatif yönlü bir ilişki olduğu bulgusuna ulaşılmıştır. Buna göre, sosyal harcamalardaki artış AB ve Türkiye’de yoksulluk riskini azaltmaktadır. Driscoll-Kraay tahmincilerine göre, sosyal harcamalardaki 1 birimlik artışın yoksulluk riskini 0,194 birim azalttığı görülmektedir. Toplam sağlık harcamalarındaki 1 birimlik artışın ise yoksulluk riskini 0,7952 birim artırdığı sonucuna ulaşılmıştır. Artan vergi yükünün beklendiği gibi yoksulluk riski ile pozitif yönlü ve istatistiksel olarak anlamlı bir ilişkiye sahip olduğu, vergi yükündeki 1 birimlik artışın yoksulluk riskini 0,1298 birim artırdığı gözlemlenmiştir. Enflasyon değişkeninin ise katsayısının istatistiksel olarak anlamlı olmadığı sonucuna ulaşılmıştır.

Sonuç olarak, gelir eşitsizliği ve yoksulluğun yaratmış olduğu açlık, eğitimsizlik, işsizlik, mahrumiyet psikolojisi veya sosyal dışlanma hissinin ortadan kaldırılması tek başına piyasa mekanizması aracılığıyla çözülebilecek bir sorun değildir. Bu sorun, bağış ve yardımlar aracılığıyla ya da hayırsever kişi ya da kurumların vicdanlarına havale edilemeyecek büyüklüktedir. Bu sonuç, Covid-19 salgını nedeniyle alınan ekonomik tedbirlerin yarattığı işsizlik ve yoksullukla mücadelede daha net görülmektedir. Bu sebeple, kamu sosyal harcamaları yoksulluk ile mücadelede etkin bir araç olarak kullanılmalıdır. Yani toplumsal huzur ve barış için yoksullukla mücadele kapsamında kamu sosyal harcamaları önemli bir araç olarak kabul edilmelidir. Ancak doğrudan gelir desteği şeklindeki sosyal harcamalar yerine, bireylerin kişisel ve mesleki becerilerinin geliştirilmesine dönük harcamaların yoksullukla mücadelede daha etkin bir araç olacağı düşünülmektedir. Kişisel ve mesleki gelişime yönelik sosyal harcamaların bireylerin çalışma isteğini artırarak yardıma bağımlı nüfusu ya da yoksulluk riski altındaki nüfusu azaltacağı beklenmektedir. Bu sebeple ekonomik büyüme ve yoksullukla mücadele bağlamında bireylerin kişisel ve mesleki gelişimine dönük sosyal harcamaların artırılması

önerilmektedir. Yoksullukla mücadelede en etkili maliye politikası aracı kamu sosyal harcamaları olsa da vergilerin de yoksullukla mücadelede etkisi göz ardı edilmemelidir. Buradan, vergi politikalarının istihdam ve ekonomik büyümeye katkı sağlayarak yoksulluğun azaltılmasında etkin bir araç olarak kullanılması gerektiği ifade edilebilir. Özetle, sosyal devlet anlayışının gereği olarak yoksulluk riskine karşı vergiler ve kamu sosyal harcamaları ile diğer maliye politikası araçları etkin olarak kullanılmalıdır.

KAYNAKÇA

- Akçacı, T. ve Karapınar Kocağ, E. (2010), Türkiye’de Sosyal Harcamalar ve Yoksulluk, *İnönü Üniversitesi E-Kitap, Diğer Yayınlar Koleksiyonu [176]* <http://abakus.inonu.edu.tr/xmlui/handle/11616/12155>. (ET: 12.4.2021).
- Arellano, M. (2003). *Panel Data Econometrics*, New York: Oxford University Press.
- Arısoy, İ., Ünlükaplan, İ. ve Ergen, Z. (2010). Sosyal Harcamalar ve İktisadi Büyüme İlişkisi: Türkiye Ekonomisinde 1960–2005 Dönemine Yönelik Bir Dinamik Analiz, *Maliye Dergisi*, 158, 398-421.
- Asghar, N., Hussain, Z. ve Rehman, H. (2012). The impact of government spending on poverty reduction: Evidence from Pakistan 1972 to 2008, *African Journal of Business Management*, 6, 845-853.
- Atkinson, A. B. (2000). A European Social Agenda: Poverty Benchmarking and Social Transfers, *EUROMOD Working Paper, No. EM3/00*, University of Essex, Institute for Social and Economic Research (ISER), Colcheste
- Ay, H. ve Haydanlı, M. L. (2017). Vergi Yükü Ekseninde Toplumsal Yapının Gelir Dağılımı ve Yoksullukla İlişkisi, *Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 4(3), 136-153.
- Aydın, K. (2019). Avrupa Birliği ve Türkiye’de Yoksulluk Riski ve Sosyal Dışlanma, *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(38), 12-31.
- Baltagi, B. H. ve Wu, P. X. (1999). Unequally Spaced Panel Data Regressions with AR (1) Disturbances, *Econometric Theory*, 15, 814-823.
- Barrientos, A. (2012). Social Transfers and Growth: What Do We Know? What Do We Need to Find out?, *World Development, Elsevier*, 40(1), 11-20.
- Behrendt, C. (2000). Holes in the Safety Net? Social Security and the Alleviation of Poverty in a Comparative Perspective, *LIS Working Paper Series*, No. 259, Luxembourg Income Study (LIS), Luxembourg.
- Bhargava, A., Franzini, L. ve Narendranathan, W. (1982). Serial Correlation and the Fixed Effects Model, *The Review of Economic Studies*, 49(4), 533-549. doi:10.2307/2297285.
- Brady, D. (2005). The Welfare State and Relative Poverty in Rich Western Democracies 1967–1997, *Social Forces*, 83(4), 1329-1364.
- Caminada, K. ve Goudswaard, K. (2009). Effectiveness of Poverty Reduction in the EU: A Descriptive Analysis”, *Poverty & Public Policy*, 1(2), 1-49.
- Coşkun, S. ve Tireli, M. (2008). *Avrupa Birliğinde Yoksullukla Mücadele Stratejileri ve Türkiye*, Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara.
- Choi I. (2001). Unit Roots Tests For Panel Data, *Journal of International Money and Finance*, 20(2), 249-272.
- Çalışkan, Ş. (2010). Türkiye’de gelir eşitsizliği ve yoksulluk, *In Journal of Social Policy Conferences* No. 59, 89-132.
- Çelikay, F. ve Gümüş, E. (2014). Sosyal Harcamaların Yoksulluk Üzerine Etkileri: Ampirik Bir İnceleme, *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 14(4), 127-138.
- Driscoll, J. ve Kraay, A. (1995). Spatial Correlations in Panel Data”, *Policy Research Working Paper Series*, 1553, The World Bank.
- Driscoll, J. ve Kraay, A. (1998). Consistent Covariance Matrix Estimation with Spatially Dependent Panel Data, *The Review of Economics and Statistics*, 80(4), 549-560.
- Ersin, İ. ve Baş, H. (2019). Güney Avrupa Refah Ülkelerinde Sosyal Harcamalar ve Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişkinin İncelenmesi”, *SGD-Sosyal Güvenlik Dergisi*, 9(1), 193-213. DOI: 10.32331/sgd.582752.
- Eurostat (2021). People at Risk of Poverty or Social Exclusion, <https://ec.europa.eu/eurostat/web/income-and-living-conditions/data/main-tables>. (ET: 11.03.2021).
- Friedman, M. (1937). The Use of Ranks to Avoid the Assumption of Normality Implicit in the Analysis of Variance. *Journal of the American Statistical Association* 32(200): 675–701.
- Gürses, D. (2007). Türkiye’de yoksulluk ve yoksullukla mücadele politikaları. *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 10(17), 59-74.
- Heady, C., Mitrakos, T. ve Tsakoglou, P. (2001). The Distributional Impact of Social Transfers in the European Union: Evidence from the ECHP. *Fiscal Studies*, 22(4), 547-565.
- Higgs, R. (1994). Nineteen Neglected Consequences of Income Redistribution. *The Freeman*, 44(12), 652-657.
- Hoechle, D. (2007). Robust Standard Errors for Panel Regressions with Cross-Sectional Dependence. *The Stata Journal*, 7 (3), 281-312. <https://doi.org/10.1177/1536867X0700700301>.
- Hsiao, C. (2003). *Analysis of Panel Data*, Second Edition. Cambridge University Press.
- Im, K.S, Pesaran, M. ve Shin, Y. (2003). Testing For Unit Roots in Heterogeneous Panels. *Journal of Econometrics*, 115(1):53-74.
- International Monetary Fund (IMF) (2021), <https://www.imf.org/en/Publications/WEO/Issues/2020/06/24/WEOUpdateJune2020>.
- Immervoll, H., Levy, H., Nogueira, J., O’Donoghue, C., ve de Siqueira, R. B. (2006) The Impact of Brazil’s Tax-Benefit System on Inequality and Poverty, *IZA Discussion Papers No. 2114*, Institute of Labor Economics (IZA), <https://EconPapers.repec.org/RePEc:iza:izadps:dp2114>.
- Karayılmazlar, E. ve Güler, A. (2015). Yoksulluk, Yoksulluğun Nedenleri, Sosyo-Ekonomik Etkileri, Türkiye ve Dünya’da Yoksulluğun Boyutları, *Vergi Raporu Dergisi*, sayı 193.
- Kayalıdere, G. ve Şahin, H. (2014). Sosyal Devlet Anlayışı Çerçevesinde Türkiye’de Sosyal Koruma Harcamalarının Gelişimi ve Yoksulluk, *Siyaset Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi*, 2(2), 57-75.
- Kenworthy, L. (1999). Do Social-Welfare Policies Reduce Poverty? A Cross-National Assessment, *Social Forces*, 77(3), 1119-1139.
- Kızıler, N. (2017). Türkiye’de Yoksullukla Mücadele Ve Sosyal Transfer Harcamaları, *Journal of Life Economics*, 4(1), 77-100. DOI: 10.15637/jlecon.188.
- Kotlánová, E. (2018). Social Spending and Income Inequality, In: Majerova, I. (ed.), *Proceedings of 18th International Conference Economic Policy in the European Union Member Countries*, Karviná: Silesian University, 156-165. ISBN 978-80-7510-289-8.
- Lindert, P. H. (1996). What Limits Social Spending?, *Explorations in Economic History*, 33(1), 1-34.
- Maddala, G. ve Wu, S. (1999). A Comparative Study of Unit Root Tests with Panel Data and a New Simple Test, *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, 61, 631-652.

- Murshed, S. M., Badiuzzaman, M. ve Pulok, M. H. (2017). Fiscal capacity and social protection expenditure in developing nations, *WIDER Working Paper* No. 2017/60.
- Pesaran M. H. (2004). General Diagnostic Tests For Cross Section Dependence in Panels. *Cambridge WP in Economics 0435*, Faculty of Economics, University of Cambridge.
- Rodríguez Gómez, K. ve Patrón Sánchez, F. (2017). La efectividad de la política social en México: Un análisis de la reducción de la pobreza monetaria después de la operación de los programas que transfieren ingreso, *Gestión y Política Pública*, 26(1), 3-51.
- Rowntree, B. S. (1901). *Poverty: A Study of Town Life*. Macmillan. London.
- Sánchez, Á. ve Pérez-Corral, A. L. (2018). Government Social Expenditure and Income Inequalities in the European Union, *Hacienda Pública Española/ Review of Public Economics*, 227(4), 133-156.
- Sarısoy, İ. ve Koç, S. (2010). Türkiye’de Kamu Sosyal Transfer Harcamalarının Yoksulluğu Azaltmadaki Etkilerinin Ekonometrik Analizi, *Maliye Dergisi*, 158, 326-348.
- Solmaz, E. ve Avcı, M. (2017). Yoksullukla Mücadelede Sosyal Koruma Harcamaları: Avrupa Birliği Ülkeleri Üzerine Bir İnceleme, *Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi*, 6(1), 46-73.
- Şeker, S. D. (2008). *Türkiye’de sosyal transferlerin yoksulluk üzerindeki etkileri*. Devlet Planlama Teşkilatı Uzmanlık Tezi, Ankara.
- Tatoğlu, F. Y. (2012). *Panel Veri Ekonometrisi*, Beta Yayınevi, İstanbul.
- The World Bank, (2021). *Working for a World Free of Poverty*, <https://datahelpdesk.worldbank.org/knowledgebase/articles/193310-how-is-the-global-poverty-line-derived-how-is-it> (ET: 18.03.2021).
- Tridico, P. (2010). Growth, Inequality and Poverty in Emerging and Transition Economies, *Transition Studies Review*, 16(4), 979-1001.
- TÜİK (2021). https://tuikweb.tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1013. (ET: 14.04.2021).
- UNDP ve OPHI (2020). *Global Multidimensional Poverty index 2020—Charting Pathways out of Multidimensional Poverty: Achieving the SDGs*. Report. Unite Nations Development Programme and Oxford Poverty and Human Development Initiative.
- Voyvoda, E. ve Yeldan, E. (2020). *Salgın, Türkiye Ekonomisi ve Gerçekçi Bir Kamu Politikası Önerisi*. <https://sarkac.org/2020/06/salgin-turkiye-ekonomisi-ve-gercekci-bir-kamu-politikasi-onerisi/> (ET:02.04.2021).
- Yaşar, S., ve Taşar, M. O. (2019). Kavramsal Olarak Yoksulluk Ve Türkiye’de Yoksullukla Mücadele Politikalarının Etkileri, *Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 19(38), 118-144.
- Yıldırım, S. (2014). Sosyal Dışlanma ve Avrupa Birliği Yaklaşımı, *Siyaset, Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi*, 2(2), 91-108.

EXTENDED ABSTRACT

The concept of poverty means that individuals, together with their families, are deprived of meeting their basic needs or remain below the average level of welfare in society, in brief, the basis of the concept of poverty is deprivation. Today, although this deprivation is perceived as a problem specific to underdeveloped countries, it continues to be an important problem that needs to be addressed urgently for social peace and trust in developed countries, too. For this reason, the fight against poverty is considered among the tasks attributed to the state for developed countries. Public expenditures and tax policies are the most important financial instruments used by the public sector in order to minimize income inequality in society, eliminate social imbalances and provide individuals with a life worthy of human dignity. However, it should be noted that the effectiveness of taxes in the fight against poverty is extremely limited in countries like Turkey, where indirect taxes are dominant. In this context, public social expenditures are one of the most important tools used by the public sector in the fight against poverty. Empirical studies generally confirm this.

When the literature is examined, it is possible to come across many empirical studies on the fight against poverty and especially the effectiveness of social expenditures. Empirical studies generally focus on less developed countries. In a significant part of the studies, it has been concluded that social expenditures have a significant effect on poverty reduction. However, some studies critically approaching the issue claim that social expenditures have no effect on poverty reduction, and even that social transfers have a negative effect on growth and negatively affect the motivation of taxpayers. Despite everything, the widespread opinion in the literature is that social expenditures have positive effects on issues such as reducing poverty and income inequality, human development, and economic growth in various countries of the world.

Studies on public social expenditures and the phenomenon of poverty generally focus on underdeveloped countries. Studies on this subject for developed countries are limited. For this purpose, it is thought that the results obtained in the study will contribute to the literature. In this study, the effects of public social expenditures on poverty in the EU and Turkey were analyzed. In the analysis, the data sets from the Eurostat database belonging to Austria, Belgium, Czech Republic, Denmark, Finland, France, Germany, Greece, Hungary, Ireland, Italy, Luxembourg, Netherlands, Poland, Portugal, Slovakia, Slovenia, Spain, Sweden, Estonia, Lithuania, and Latvia together with Turkey were used. That is, in the model, annual public social expenditures and poverty risk data for the years 2005-2019 of 23 EU member states and Turkey were used. Public social expenditures and poverty risk, as well as public health expenditures, tax burden, and the inflation rate is taken from the Eurostat database of selected countries, are included in the model as control variables. However, other European Union member countries with missing data in the Eurostat database were not included in the model.

Panel Data Analysis was applied in this study, which is about the relationship between public social expenditures and poverty. In the study, after the cross-section dependency test, unit root tests, and all hypothesis tests related to model selection criteria were performed, the model was estimated with the fixed effects panel data method, with the Driscoll-Kraay (1998) estimator, which gives resistant estimators against the problem of autocorrelation and varying variance. As a result of the cross-sectional dependence test, it was determined that there was no correlation between the units, first-generation tests, which assume that there is no correlation between units, were used to determine whether the series is stationary or not. It was determined that all variables, except for tax burden, were stationary according to their level values. After unit root tests, the existence of unit and/or time effects were tested with the F test and likelihood ratio test (LR). As a result of both the F test and the LR test, it has been determined that the classical model is not valid. According to the estimation results obtained, it was concluded that the coefficient of the public social expenditures variable was negative and statistically significant as expected. In other words, a result parallel to the analysis made for underdeveloped or developing countries in the literature was obtained. According to Driscoll-Kraay estimators, the risk of poverty decreases by 0.1942 units when the share of social expenditures in the gross domestic product increases by one unit. A one-unit increase in the share of health expenditures in GDP increases the risk of poverty by 0.7952 units. In accordance with the literature, the sign of the coefficient of the tax burden (TA) variable is positive and statistically significant as expected and one unit increase in the tax burden increases the risk of poverty by 0.12998 units. However, according to the findings, the coefficient of the inflation (ENF) variable is not statistically significant.

In conclusion, the elimination of hunger, lack of education, unemployment, the psychology of deprivation, or the feeling of social exclusion created by income inequality and poverty is not a problem that can be solved by the market mechanism alone. This problem is of such magnitude that it cannot be referred to the conscience of charitable persons or institutions through donations and aid. This result is seen more clearly in the fight against unemployment and poverty created by the economic measures taken due to the Covid-19 pandemic. For this reason, public social expenditures should be used as an effective tool in the fight against poverty.

KAMU SOSYAL HARCAMALARININ İNSANİ GELİŞİMİŞLİK ÜZERİNDEKİ ETKİSİ: SEÇİLMİŞ OECD ÜLKELERİ ANALİZİ

Serhat GÖZEN^{1*}, Ersin Nail SAĞDIÇ^{2*}, Fazlı YILDIZ^{3**}

¹Arş. Gör., Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, İİBF, Maliye Bölümü, KÜTAHYA, ²Doç.Dr., Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, İİBF, Maliye Bölümü, KÜTAHYA, ³Doç. Dr., Balıkesir Üniversitesi, İİBF, Maliye Bölümü, BALIKESİR,

*serhat.gozen@dpu.edu.tr, *ersinnailsagdic@dpu.edu.tr, **fazli.yildiz@balikesir.edu.tr,

+ORCID:0000-0002-1004-2103, ORCID:0000-0002-4022-8515, ^ORCID: 0000-0003-1387-7883

Makale katkısı oranı: %50-%25-%25

Öz- Kamu sosyal harcamaları kamu harcamaları içerisinde devletlerin ekonomik, sosyal ve diğer politikalarda kullandığı temel araçlardan birisidir. Özellikle kamu sosyal harcamaları ile devletler gelir ve servet dağılımındaki adaleti sağlamak, kaynakların etkin dağılımını sağlamak, dezavantajlı olanlara gelir transferi sağlamak, bireylerin eğitim ve sağlık düzeylerini iyileştirmek gibi temel amaçları gerçekleştirmektedirler. Buradan hareketle bu çalışmada 1990-2019 yılları arasında 29 OECD ülkesi temelinde kamu sosyal harcamaları ve insani gelişmişlik düzeyi arasındaki ilişki panel veri analizi yöntemiyle araştırılmıştır. Araştırma kapsamında Westerlund ve Edgerton (2007) LM Bootstrap Eşbütünleşme Testi temelinde yapılan eşbütünleşme test sonuçlarına göre söz konusu ülkeler temelinde kamu sosyal harcamaları ve insani gelişmişlik düzeyi arasında uzun dönemli ilişki tespit edilmiştir. Bunun yanında Emirmahmutoğlu ve Köse (2011) Nedensellik Testi sonuçları, panel genelinde kamu sosyal harcamaları ve insani gelişmişlik düzeyi arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi olduğunu göstermiştir. Ayrıca, Avustralya, Fransa, Almanya, İrlanda, Japonya, Yeni Zelanda, Norveç ve İspanya'da kamu harcamalarından insani gelişmişlik düzeyinde doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi; Avusturya, İtalya, Portekiz, İspanya ve İsviçre'de ise insani gelişmişlik düzeyinden kamu sosyal harcamalarına doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir. İspanya'da ise kamu sosyal harcamaları ve insani gelişmişlik düzeyi arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler- Kamu Sosyal Harcamaları, İnsani Gelişmişlik Endeksi, Panel Veri Analizi, Nedensellik Analizi

THE EFFECT OF PUBLIC SOCIAL EXPENDITURES ON HUMAN DEVELOPMENT: ANALYSIS OF SELECTED OECD COUNTRIES

Abstract – Public social expenditures are one of the basic tools used by states in economic, social, and other policies among public expenditures. In particular, with public social expenditures, states realize the main objectives such as ensuring justice in the distribution of income and wealth, ensuring the effective distribution of resources, providing income transfer to the disadvantaged, and improving the education and health levels of individuals. From this point of view, in this study, the relationship between public social expenditures and the level of human development on the basis of 29 OECD countries between the years 1990-2019 was investigated through panel data method. According to the results of the cointegration test conducted on the basis of Westerlund and Edgerton (2007) LM Bootstrap Cointegration Test, a long-term relationship was determined between public social expenditures and the level of human development on the basis of these countries. In addition, Emirmahmutoğlu and Köse (2011) Causality Test results showed that there is a bidirectional causality relationship between public social expenditures and human development level throughout the panel. Also, one-way causality from public expenditures to human development level in Australia, France, Germany, Ireland, Japan, New Zealand, Norway, and Spain; In Austria, Italy, Portugal, Spain and Switzerland, a one-way causality relationship has been determined from human development level to public social expenditures. In Spain, a bidirectional causality relationship has been determined between public social expenditures and the level of human development.

Keywords – Public Social Expenditures, Human Development Index, Panel Data Analysis, Causality Analysis

GİRİŞ

Kamu harcamaları öncelikli olarak toplumun temel ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla devlet tarafından yapılan her türlü harcamayı ifade etmektedir. Kolektif olarak ele alındığında toplumun adalet, savunma vb. gibi temel ihtiyaçlarını gideren devlet, kamu harcamaları içerisinde bu tür harcamaları zorunlu olarak yerine getirmektedir. İktisat literatüründe, günümüze kadar kamu harcamalarının kapsamı, büyüklüğü, dolayısıyla devletin ekonomi içerisindeki payı tartışılan ve incelenen önemli bir konu olmuştur. Klasik iktisadi görüş ve türevleri dikkate alındığında devletin kamu harcamalarını sadece tarafsız devlet anlayışı içerisinde yerine getirmesi gerektiği anlayışı hakimdir. Bu görüşler genel itibarıyla devletin ekonomi içerisindeki payının minimum düzeyde olması gerektiğini vurgulamaktadırlar. Hatta arz yanlı iktisat görüşü, kamu tercihi teorisi gibi görüşler devletin yapmış olduğu ekonomik faaliyetleri ekonomideki birçok faktörü olumsuz etkilediğini savunmaktadırlar. Bunun yanında 1929 Büyük Buhran'dan sonra ortaya çıkan Keynesyen görüş temel olarak ekonomideki birçok problemin maliye politikası araçları aracılığıyla çözülebileceğini ortaya koymuştur. Bu araçlar içerisinde en etkin olanı ise kamu harcamalarıdır. Bu görüşte ekonomideki kaynakların etkin olarak tahsis edilmesi, arz ve talep dengesizliklerinin giderilmesi, adil gelir ve servet dağılımının sağlanması gibi temel görevler kamu harcamaları vasıtasıyla yerine getirileceği belirtilmektedir.

Esasen kamu harcamaları hem devlet açısından hem de toplum açısından büyük öneme sahiptir. Devlet neden harcamada bulunur sorusunun cevabı salt olarak günümüzde kamusal giderlerin finansmanını sağlamak şeklinde açıklanamamaktadır. Devlet kamu harcamaları yoluyla birçok ekonomik, sosyal ve mali politikayı yerine getirmektedir. Söz gelimi kamu harcamalarının ilk amaçlarından bir tanesi günümüzde sosyal politikalar açısından toplumdaki gelir ve servet dağılımdaki adaletin sağlanması olmuştur. Zira gelir ve servet dağılımdaki bozulmalar gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin en büyük problemlerinden biri haline gelmiştir. Kamu sosyal harcamalarının da kamu harcamaları içerisindeki payı bu yüzden gün geçtikçe artmaktadır. Devletler bu sayede toplumda oluşan gelir ve servet dağılımdaki adaletsizlikleri kamu sosyal harcamaları vasıtasıyla gidermeye çalışmaktadır. Diğer taraftan devletlerin günümüzdeki en önemli sorunlarından birisi de ekonomik kalkınma ve büyümedir. Ekonomik büyüme yalnızca ele alındığında gayri safi yurtiçi hasıladaki artış olarak belirtilebilir. Fakat ekonomik kalkınma ekonomik büyümeyi de içerisinde alan sadece ekonomik göstergelerde değil, aynı zamanda sosyal, kültürel, eğitim ve refah göstergelerinin de iyileşmesi anlamına gelmektedir. Günümüzde sağlık, eğitim ve milli gelir göstergelerini dikkate alarak hesaplanan ve en yaygın olarak kabul edilen gösterge Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı tarafından yayımlanan İnsani Gelişmişlik Endeksi (İGE)'dir. Bu endeks, gelişmişlik düzeyinin ölçümünde kullanılan gelir düzeyi gibi tekil göstergelerin

yanında, sosyal ve ekonomik nitelikte birden fazla göstergenin bir arada değerlendirildiği uluslararası düzeyde ölçümlemenin yapıldığı bir endekstir. Literatürde kamu harcamaları ve kamu sosyal harcamalarının insani gelişmişlik düzeyi üzerindeki etkisini gösteren birçok ampirik çalışma mevcuttur. Bu çalışmalar genel olarak değerlendirildiğinde devletin yapmış olduğu sosyal harcamaların insani gelişmişlik düzeyi, refah düzeyi ve diğer sosyal göstergelere etki edip etmediğini ortaya koymaktadır.

Buradan hareketle bu çalışmada da 1990-2019 yılları arasında 29 OECD ülkesinde kamu sosyal harcamaları ile insani gelişmişlik düzeyi arasındaki ilişkiyi ortaya koymak amaçlanmıştır. Çalışma giriş bölümünü takip eden üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde, kamu sosyal harcamaları ve insani gelişmişlik düzeyi arasındaki teorik ilişki ortaya konmuştur. İkinci bölümde, kamu sosyal harcamaları ve insani gelişmişlik düzeyi arasındaki ilişkiyi ortaya koyan ampirik çalışmalar özetlenmiştir. Üçüncü bölümde ise çalışmada kullanılan veri, yöntem ve ampirik bulgulara yer verilmiştir. Çalışma ampirik bulguların yorumlanması ve çıkarımları içeren sonuç bölümüyle sonlandırılmıştır.

1.Sosyal Harcama ve İnsani Gelişmişlik İlişisine Teorik Bakış

Devletin temel görevleri arasında milli gelir düzeyini artırmak, gelirin adaletli dağılımını sağlamak, kaynakları etkin bir şekilde dağıtmak, bireylerin sosyal güvenliklerini sağlamak ve temel yaşam koşulları çerçevesinde maddi olanak sağlamak sayılabilir (Topuz, 2009: 118). Devletler sosyal, siyasi, ekonomik ve diğer amaçlarla kamu harcamaları ve vergileri etkin bir araç olarak kullanmaktadırlar. Sosyal devlet anlayışı içerisinde devletler sosyal adaleti gerçekleştirmek, toplumun refah düzeyini artırmak, eğitim, sağlık, sosyal, kültürel vb. açıdan toplumun gelişmesini sağlamak, gelir ve servet dağılımda adaleti sağlamak ve yoksulluğu azaltmak gibi birçok amaç edinmişlerdir. Özellikle gelir dağılımında adaleti sağlamak, servet dağılımında adaleti sağlamak, refah seviyesini yükseltmek, yoksulluğu azaltmak vb. gibi amaçlarla sosyal bütçe anlayışı içerisinde devletler maliye politikası araçlarını kullanmaktadırlar (Koç, 2019: 53). Kamu sosyal harcamaları da günümüzde devletlerin bu amaçları gerçekleştirmek amacıyla kullandıkları temel politika araçları arasında sayılmaktadır. Çünkü hem gelişmiş hem de gelişmekte olan ülkelerde gelir ve servet dağılımdaki bozulmalar sebebiyle yoksulluk vb. gibi olumsuz durumlar tetiklenmektedir. Kamu harcama politikalarının da temel hedefleri arasında bu olumsuz durumların giderilmesi yer almaktadır. Kamu harcama politikaları ile devlet eğitim, sağlık, sosyal güvenlik hizmetleri vb. hizmetleri tam kamusal mal niteliğinde sunmaktadır (Aktan, 2002). Diğer taraftan kamu sosyal harcamaları ile eğitim, sağlık ve diğer sosyal problemleri gidererek aynı zamanda ekonominin temelini oluşturan bireylerin yeteneklerini ve refah seviyesini artırmayı hedeflemektedir. Bu sayede devlet dezavantajlı kesimlerin ekonomik ve sosyal seviyelerini artırırken aynı zamanda

ekonomik büyüme gibi ekonomik hedeflerine de yaklaşmış olmaktadır (Koç, 2019: 63). Kamu sosyal harcamalarının kamu harcamaları içerisindeki payı gün geçtikçe bu nedenle artış göstermektedir. Çünkü sosyal harcamaların milli gelir içerisindeki payındaki artış ülkenin refah seviyesi, gelişmişlik seviyesi ve sosyal refah devleti anlayışına verdiği önemle ilişkilendirilmektedir (Kayalıdere ve Şahin, 2014: 62; Kızıler, 2017: 81).

Literatürde kamu sosyal harcamaları ve ekonomik, siyasi, sosyal, kültürel vb. gibi farklı değişkenlerle ilişkisini ortaya koyan çalışmalarda yukarıda bahsedilen nedenlerden dolayı artış göstermektedir. İnsani gelişmişlik düzeyi de bu değişkenlerden bir tanesidir. Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı tarafından yayımlanan İnsani Gelişmişlik Endeksi (İGE) sağlık, eğitim ve milli gelir göstergelerine göre ölçümlemenin yapıldığı bir endekstir. Bundan dolayı insani gelişmişlik ve kamu sosyal harcamaları arasında ilişki literatürde oldukça dikkat çekmektedir.

Literatürde sosyal harcamaların ekonomik büyüme ve ekonomik gelişmişlik üzerindeki etkisine ilişkin farklı yaklaşımlar vardır. Kamu müdahalesini destekleyen ve kamu kesimi tarafından yapılan harcamaların ekonomik gelişmeyi desteklediğini savunan “Keynesyen Yaklaşım”, refah devleti kapsamında yapılan harcamalarda dahil kamu harcamalarının ekonomik büyümeyi etkilemeyeceğini savunan “Neoklasik Yaklaşım” ile özellikle 1980’lerden itibaren yaygınlaşan sosyal harcamaların ekonomik büyüme önünde engel olduğunu savunan “Neoliberal Yaklaşım”dır (Öztürk, 2020: 500-501). Ayrıca, 1990’lı yıllardan itibaren içsel büyüme modelleri perspektifinden sosyal harcamaların ekonomik büyüme üzerinde büyümeyi destekleyici (sağlık harcamaları), ekonomik büyüme yaratıcı (eğitim harcaması) doğrudan ve dolaylı etkilerinin olacağı ifade edilmiştir (Arısoy vd., 2010: 405). Yine sosyal harcama kategorilerinden biri olan sosyal koruma harcamalarının ekonomik büyüme üzerindeki etkisinin ise olumlu ve olumsuz nitelikte olacağı yönünde değerlendirmeler vardır. Sosyal koruma harcamalarının bireylerin çalışma motivasyonlarını azaltarak işgücü arzı ve çıktı düzeyi üzerinde olumsuz etki oluşturması olumsuz etki olarak, hastalık ve işsizlik risklerine karşı kendini güvende hisseden bireylerin daha yüksek verimlilik ile ekonomik büyümeyi destekleyici etkide bulunması ise olumlu etki olarak ifade edilmektedir (Arısoy vd., 2010: 406).

OECD (Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Teşkilatı), sosyal harcamaları şu şekilde tanımlamaktadır (Adema ve Fron, 2019: 8): “Hane halkları ve bireylerin refahlarını olumsuz yönde etkileyen durumlarda destek sağlamak için kamu ve özel kuruluşları tarafından bu kesimlere yönelik herhangi bir mal ve hizmet karşılığı doğrudan bir ödeme olmaksızın yapılan yardımlar ve hedeflenen mali katkılardan oluşur.” OECD sosyal harcamalar (SOCX¹) tanımı kapsamına kurumlar tarafından yapılan ödemeler dahil edildiğinden, hane halkları ve kişiler arası sosyal

nitelikli transferler ile çalışma karşılığı ücret vb. ödemeler sosyal harcama niteliğinde değildir. Sosyal yardımlar, nakit yardımları (örneğin emekli maaşı, doğum izni sırasındaki gelir desteği ve sosyal yardım ödemeleri), sosyal hizmetleri (örneğin çocuk bakımı, yaşlı ve engelli bakımı) ve sosyal amaçlı vergi indirimlerini (örneğin, çocuklar için mali destek) içerir. OECD SOCX metodolojisinde sosyal harcama sınıflandırmasında bir harcama kaleminin “sosyal” olarak sınıflandırılabilmesi için iki ana kriterin aynı anda sağlanması gerekir. İlk olarak, faydalar bir veya daha fazla sosyal amaca yönelik olmalıdır. İkincisi, yardımların sağlanmasını düzenleyen programlar ya kişiler arası yeniden dağıtım ya da zorunlu katılımı içermelidir (Adema ve Fron, 2019: 8; Koç, 2019: 67).

OECD sosyal harcamalar veri tabanının (SOCX) sosyal harcama niteliğinde kabul ettiği harcamalar (Adema ve Fron, 2019: 8; Koç, 2019): 1-Yaşlılık (emekli maaşları, erken emeklilik maaşları, yaşlılar için evde yardım ve konut hizmetleri); 2-Hayatta kalanlara yönelik emekli maaşları ve cenaze ödemeleri; 3-İş göremezlik ile ilgili yardımlar (bakım hizmetleri, maluliyet yardımları, mesleki yaralanma ve kaza mevzuatından doğan yardımlar, çalışan hastalık ödemeleri); 4-Sağlık (yatan ve ayakta hasta bakımı, tıbbi ürünler, önleme harcamaları); 5-Aile (çocuk ödenekleri, çocuk bakımı desteği, izin sırasında gelir desteği, tek ebeveyn ödemeleri); 6-Aktif işgücü piyasası politikaları (istihdam hizmetleri, eğitim, istihdam teşvikleri, engellilerin entegrasyonu, doğrudan iş yaratma ve yeni işe başlangıç teşvikleri); 7-İşsizlik (işsizlik tazminatı, işgücü piyasası nedenleriyle erken emeklilik); 8-Konut (konut ödenekleri ve kira sübvansiyonları) ve 9-Diğer sosyal politika alanlarına yönelik ödemeler (düşük gelirli hanelere kategorik olmayan nakit yardımlar ve/veya diğer sosyal hizmetler). Genel olarak, SOCX metodolojisi eğitim harcamalarını kaydetmez, ancak erken çocukluk eğitimi ve bakımına yönelik yapılan harcamaları sosyal harcama kategorisinde kaydederek değerlendirir (Adema ve Fron, 2019: 10; Koç, 2019).

Tablo 1: Seçilmiş OECD Üyesi Ülkelerde Sosyal Harcamalar (SOCX) GSYİ %’si

Seçilmiş Üyesi Ülkeler	OECD	1990	2000	2005	2010	2015	2019	1990-2019 Ort.
Avustralya	13,1	14,3	15,3	16,6	17,0	17,3	16,7	
Avusturya	23,1	23,5	24,2	27,6	26,7	27,1	26,2	
Belçika	24,6	25,3	24,3	28,4	28,9	28,8	26,5	
Kanada	17,5	19,7	20,4	17,6	17,1	17,2	17,4	
Şili	9,8	9,8	9,3	10,6	10,1	10,2	10,4	
Çekya	14,0	15,1	15,3	19,6	19,6	19,8	17,8	
Danimarka	21,9	22,4	22,6	29,6	29,8	29,9	26,3	
Finlandiya	23,3	28,2	32,2	27,4	27,0	28,3	26,9	
Fransa	24,4	25,0	25,8	31,1	30,8	31,2	29,1	
Almanya	21,4	22,3	24,0	26,0	24,7	24,7	25,1	
Yunanistan	15,7	15,2	15,4	24,8	26,0	27,0	20,4	
İzlanda	13,3	13,7	14,3	16,4	16,5	16,2	15,3	
İrlanda	16,8	17,7	18,5	23,8	23,0	22,6	17,0	
İtalya	20,6	21,0	21,7	27,0	26,6	27,3	24,5	
Japonya	10,9	11,0	11,6	21,2	22,2	22,1	17,4	
Güney Kore	2,6	2,5	2,7	7,9	7,8	8,3	6,2	
Lüksemburg	18,3	18,6	19,0	23,1	21,2	22,1	20,9	
Meksika	3,1	3,5	3,9	7,4	7,2	7,2	5,7	
Hollanda	23,7	23,6	24,1	17,5	17,5	17,9	19,3	
Yeni Zelanda	20,4	20,8	20,5	20,6	20,2	20,4	19,1	
Norveç	21,6	22,5	23,3	22,1	21,6	21,5	22,4	
Polonya	14,2	20,5	24,1	20,7	19,6	19,8	20,9	
Portekiz	12,2	13,1	13,8	24,5	24,4	24,5	20,2	

¹ OECD tarafından kullanılan Sosyal Harcamalar Veri Tabanı (SOCX)

İspanya	19,1	19,9	21,0	24,9	25,5	25,5	22,0
İsveç	26,9	28,7	32,2	25,9	25,3	26,3	27,6
İsviçre	13,0	13,8	15,2	15,7	15,6	15,9	15,7
Türkiye	3,8	4,1	4,2	12,3	11,9	12,0	8,8
Birleşik Krallık	14,9	16,4	17,8	23,3	23,1	23,2	19,3
ABD	13,2	14,2	14,8	19,1	18,8	18,5	16,3
OECD Ortalaması	16,5	17,5	18,3	20,6	20,2	20,0	19,40

Kaynak: (OECD,2022). https://stats.oecd.org/Index.aspx?DataSetCode=SOCX_A
GG, Erişim tarihi: 05.03.2022.

Yukarıda Tablo 1’de seçilmiş 29 OECD ülkesine ilişkin OECD sosyal harcamalar veri tabanının (SOCX) sınıflandırması dikkate alınarak 1990-2019 dönemine ilişkin sosyal harcamaların GSYH’ye oranı değerleri sunulmuştur. Tüm OECD ülkeleri ortalaması dikkate alındığında sosyal harcamaların gayri safi yurt içi hasılaya oranı yıllar itibariyle yüzde 16,5 düzeylerinden yüzde 20 düzeylerine artış göstermiştir ve bu dönemde sosyal harcamalar/GSYH rasyosu ortalaması tüm OECD ülkelerinde %19,4’tür. 1990-2019 döneminde sosyal harcamaların GSYH’ye oranı ortalamasının en yüksek olduğu ülkeler; Fransa, İsveç, Finlandiya, Belçika, Danimarka, Avusturya ve Almanya’dır. Bu ülkelerde sosyal harcamalar/GSYH rasyosu değeri %25 ile %30 arasındaki düzeylerde seyretmiştir. Sosyal harcamaların GSYH’ye oranının en düşük olduğu ülkeler ise; Meksika, Güney Kore, Türkiye, Şili ve İzlanda’dır. Bu ülkelerde sosyal harcamalar/GSYH rasyosu değeri %5 ile %15 arasındaki düzeylerde dir.

Geleneksel ekonomik teoriler, kalkınmanın bir ölçüsü olarak gayri safi yurtiçi hasıladaki sürekli artışı vurgulamaktadır. Ancak, günümüzde Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (UNDP) gibi uluslararası örgütler tarafından ekonomik göstergelerin yanında sosyal nitelikte farklı göstergeler (okur-yazarlık oranı, çocuk ölümleri, doğumda yaşam beklentisi vb.) kullanılarak gelişmişlik düzeyi ölçümü yapılmaktadır. Gelişmişlik düzeyinin ölçümünde kullanılan gelir düzeyi gibi tekil göstergelerin yanında, sosyal ve ekonomik nitelikte birden fazla göstergenin bir arada değerlendirildiği uluslararası düzeyde ölçümlemenin yapıldığı endeksler vardır. Bu endekslerden en yaygın olanı Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı tarafından yayımlanan İnsani Gelişmişlik Endeksi (İGE) dir (Yanar, 2014: 9). Literatürde sosyal harcamalar ile insani gelişme arasında güçlü bir pozitif bağın var olduğu şeklindeki genel bir kanıyı belirten ampirik kanıtlar vardır. Amartya Sen’in (1997) yetenekten yoksunluk yaklaşımının günümüzdeki insani gelişmenin temellerini attığını söylemek gerekir. Bu yaklaşım, kişinin yaşamı boyunca elde ettiği başarıların artmasını ve insan odaklı bir gelişimi ifade eder. Sen (1997), bireyin bir şeyi yapabilmesi için kişisel özellikleri, sosyal geçmişi, ekonomik koşulları gibi değerlere sahip olması gerektiğini ve gerçekleşen değerlerin doğrudan (iyi beslenmek ya da sağlıklı olmak gibi kişinin yaşamını zenginleştirmekle ilgili) veya dolaylı olarak (üretime katkıda bulunmak veya piyasada fiyat kontrolleri yapmakla ilgili) insan yeteneklerinin, refahının ve özgürlüğünün artırılması ile ekonomik üretimle ve sosyal değişimle yakından ilişkili olduğunu belirtmiştir (Taşçı ve Tatlı, 2019: 96-97).

Üç Boyut	Dört Gösterge	Üç Endeks
Uzun ve Sağlıklı Yaşam	-Ortalama Beklentisi	Ömür Yaşam Beklentisi (Sağlık) Endeksi
Bilgiye Erişim	-Beklenen Okullaşma Yılı -Ortalama Okullaşma Yılı	Eğitim Endeksi
İyi Bir Yaşam Standardı	-Kişi Başına GSYH (SAGP-ABD \$)	GSYH (Gelir) Endeksi

Kaynak: UNDP (2020). Human Development Report 2020, Technical Notes Calculating the Human Development Indices, s.1

İnsani gelişmişlik endeksi, UNDP tarafından her yıl düzenli olarak yayımlanmakta sağlık, eğitim ve milli gelir göstergelerine göre ölçümlemenin yapıldığı bir endekstir. Endeks hesaplamalarında sağlıklıla ilgili ortalama ömür beklentisi, eğitimle ilgili ortalama ve beklenen okullaşma yılı ve gelir ile ilgili kişi başına düşen GSYH (satınalma gücü paritesine göre) verileri kullanılmaktadır (UNDP, 2020: 1). İnsani gelişmişlik endeksini 0 ile 1 arasında değer almakta ve **0-0,549** arası düşük, **0,550-0,699** arası orta, **0,700-0,799** arası yüksek ve **0,800 üzeri** değerler ise çok yüksek insani gelişmişliği tanımlanmaktadır (UNDP, 2020: 4).

Tablo 3: Seçilmiş OECD Üyesi Ülkelerde İnsani Gelişmişlik Endeksi (HDI)

Seçilmiş OECD Üyesi Ülkeler	1990	2000	2005	2010	2015	2019	1990-2019 Ort.
Avustralya	0,871	0,903	0,906	0,93	0,938	0,944	0,911
Avusturya	0,803	0,847	0,863	0,904	0,915	0,922	0,868
Belçika	0,813	0,88	0,897	0,91	0,922	0,931	0,889
Kanada	0,85	0,867	0,894	0,901	0,921	0,929	0,888
Şili	0,706	0,756	0,791	0,803	0,842	0,851	0,783
Çekya	0,738	0,804	0,843	0,87	0,891	0,90	0,828
Danimarka	0,806	0,87	0,91	0,917	0,933	0,94	0,889
Finlandiya	0,79	0,864	0,908	0,916	0,93	0,938	0,881
Fransa	0,786	0,849	0,867	0,879	0,895	0,901	0,859
Almanya	0,808	0,876	0,908	0,927	0,938	0,947	0,894
Yunanistan	0,761	0,804	0,853	0,865	0,877	0,888	0,831
İzlanda	0,807	0,867	0,896	0,898	0,934	0,949	0,884
İrlanda	0,773	0,867	0,904	0,901	0,935	0,955	0,877
İtalya	0,776	0,838	0,865	0,879	0,882	0,892	0,850
Japonya	0,818	0,858	0,875	0,887	0,908	0,919	0,872
Güney Kore	0,732	0,823	0,86	0,889	0,907	0,916	0,845
Lüksemburg	0,797	0,86	0,88	0,898	0,906	0,916	0,869
Meksika	0,656	0,708	0,737	0,748	0,766	0,779	0,724
Hollanda	0,836	0,882	0,897	0,917	0,934	0,944	0,897
Yeni Zelanda	0,826	0,876	0,896	0,906	0,921	0,931	0,888
Norveç	0,849	0,915	0,931	0,94	0,947	0,957	0,918
Polonya	0,718	0,79	0,813	0,84	0,863	0,88	0,806
Portekiz	0,718	0,792	0,813	0,829	0,854	0,864	0,805
İspanya	0,761	0,832	0,851	0,872	0,895	0,904	0,846
İsveç	0,821	0,903	0,904	0,911	0,938	0,945	0,898
İsviçre	0,84	0,898	0,914	0,941	0,947	0,955	0,906
Türkiye	0,583	0,66	0,696	0,739	0,801	0,82	0,698
Birleşik Krallık	0,781	0,874	0,897	0,912	0,923	0,932	0,881
ABD	0,865	0,886	0,9	0,916	0,921	0,926	0,900

Kaynak: (UNDP, 2022). <http://hdr.undp.org/en/indicators/137506#>, Erişim tarihi: 05.03.2022.

Tablo 3’te seçilmiş 29 OECD ülkesine ilişkin İnsani Gelişmişlik Endeksi (İGE) verileri UNDP veri tabanından ulaşılarak sunulmuştur. 1990-2019 dönemi ortalamaları dikkate alındığında, İGE değeri en yüksek olan ülkeler Norveç, Avustralya, İsveç, ABD, İsveç, Hollanda ve Almanya; İGE değeri en düşük olan ülkeler ise Şili, Meksika ve Türkiye’dir.

2.Literatür Özeti

İnsani gelişimin açıklamasında kullanılan İnsani Gelişim Endeksi’nin (İGE) temel göstergeleri eğitim, sağlık ve yaşam standardı yani gelir olmak üzere üç boyuttan oluşmaktadır. Dolayısıyla endekse göre eğitim ve sağlık

hizmetlerinin ulaşılabilir olması ve uygun yaşam standardı için gelir düzeyinin yeterli olması gerekmektedir. Toplum için oldukça önemli olan eğitim ve sağlık hizmetlerine yönelik harcamalar, herhangi bir ülke için sosyal sektör harcamalarının birincil bileşenlerini oluşturmaktadır (Ray ve Sarangi, 2021: 467). Öyle ki eğitim ve sağlık alanındaki sosyal harcamalar, artan beşeri sermaye ve üretkenliğin olumlu geribildirim etkisi ile daha yüksek ekonomik büyümeye de yol açmaktadır (Maitra ve Mukhopadhyay 2012, Mekdad vd. 2014, Çetin ve Doğan 2015, Nowak ve Dahal 2016, Wahab vd. 2018).

Ayrıca kişilerin onurlu bir yaşam sürece gelire sahip olması ve temel ihtiyaçların dışında manevi ihtiyaçlarının karşılanabilir olması da elzemdir. Bu nedenle bir bütün olarak ele alındığında sosyal harcamalarla niteliğin artırılması, fırsat eşitliğinin sağlanması, kişisel gelişimin desteklenmesi ve insan onuruna yakışan bir hayat sürdürülebilmesi için şüphesiz oldukça önemlidir. Çünkü sosyal hizmetler sektörü, eğitim, spor, sanat, kültür, sağlık, su temini ve altyapı, konut, kentsel gelişim, sosyal güvenlik, refah ve beslenmeye yapılan harcamaların tümünü kapsamaktadır (Ray ve Sarangi, 2021: 467).

Literatür incelemesinde başta eğitim ve sağlık olmak üzere kamu sosyal harcamalarıyla insani gelişmişlik arasındaki ilişkinin birçok analiz yöntemiyle test edildiği görülmektedir. Ancak çalışmalar sosyal harcamaların insani gelişmeye katkısı konusunda fikir birliği sağlanamadığını da göstermektedir. İncelenen literatürün büyük bir bölümü sosyal harcamaların ve bileşenlerinin insani gelişme üzerinde olumlu etkide bulunduğu (Fattah ve Muji 2012, Bundala 2012, Sofilda vd. 2015, Agarwal 2015, Sofilda vd. 2015, Mittal 2016, Haile ve Nino-Zarazua (2018), Fadilah vd. (2018), Nuhu vd. 2018, Silva L. ve Ayvaz Kızılçöl 2018, Reddy ve Narsi Reddy 2019, Şaşmaz vd. 2019, Erdem ve Çelik 2019, Çalışkan ve Eğmir 2020, Şaşmaz vd. 2021, Geyik ve Aydın 2021, Linhartova 2021, Nurjannah vd 2022); bazılarında ise yalnızca sağlık harcamalarının insani gelişime katkıda bulunduğu ulaşılmıştır (Iheoma 2012, Gebregziabher ve Nino-Zarazua 2014, Safitri 2016, Beauty 2016). Az sayıda çalışmada ise eğitim harcamasının insani gelişmeyi olumlu etkilerken sağlık harcamasının olumsuz veya önemsiz etkide bulunduğu tespit edilmiştir (Pahlevi 2017, Maharda ve Auila 2020).

Tablo 4: İncelenmiş Ampirik Literatür Özeti

Yazar(lar)	Model/Ülke/Dönem	Sonuçlar
Opreana ve Mihaiu (2011)	Çoklu Regresyon Analizi / 27 AB üye ülkeleri / 2011	İGE ile sağlık harcamalarının etkinliği dolayısıyla sağlanan sağlık sistemi arasında güçlü bir pozitif korelasyon olduğu görülmekte ve AB'deki insani gelişme düzeyinin sağlık sisteminin sonuçlarıyla doğru orantılı olduğu çıkarımı yapılmaktadır.
Razmi vd. (2012)	En Küçük Kareler Yöntemi (OLS) ve Granger Nedensellik / İran / 1990-2009	Sağlık harcamaları ile İGE arasında pozitif ve anlamlı bir ilişki bulunurken, değişkenler arasında nedensellik ilişkisi olmadığı tespit edilmiştir.
Fattah ve Muji (2012)	Çoklu Regresyon Analizi / Güney Sulawesi'deki Jenepono / 1998-2007	Kamu harcamalarının eğitim, sağlık ve altyapıya tahsisinin, İGE'yi iyileştirmede olumlu ve önemli bir etkisine ulaşılmıştır.

Bundala (2012)	Regresyon Analizi / 40 Ülke / 2011	Sağlık, eğitim, cinsiyet eşitliği ve özgürlük konularındaki sosyal hizmetlerin iyileştirilmesi, öncelikle insani gelişmeyi ve sonrasında ekonominin iyileştirilmesinde önemli faktörler olduğuna ulaşılmıştır.
Iheoma (2012)	En Küçük Kareler Yöntemini / Nijerya, Gana ve Senegal / 2000-2010	Sosyal harcamaların insani gelişme üzerine etkisinin araştırıldığı çalışmaya göre, sağlık harcamalarının bu ülkelerde hem kısa hem de uzun vadede insani gelişmeyi açıklamada önemlidir. Ancak eğitim harcamasının önemine rastlanmamıştır.
Iheoma (2014)	En Küçük Kareler Yöntemi / Seçilen 20 Sahra altı Afrika ülkesi	İnsani gelişmeyi açıklamada yalnızca halk sağlığı ve yükseköğretim harcamalarının pozitif etkisine ulaşılmıştır. Özel sağlık harcamaları ile ilk ve orta öğretim harcamaları ise önemsiz bulunmuştur.
Gebregziabher ve Nino-Zarazua (2014)	Sistem GMM / 55 Gelişmekte Olan ve Geçiş Ekonomisi / 1991-2009	Çalışmada devletin sosyal harcamalarının Eşitsizliğe Uyarlanmış İnsani Gelişme Endeksi (IHDI) üzerinde önemli ölçüde olumlu bir nedensel etkiye sahip olduğu, sağlığa yönelik harcamalarının ise çocuk ölüm oranı üzerinde önemli bir olumsuz etkiye sahip olduğu sonucuna ulaşılmıştır.
Çevik ve Taşar (2013)	Regresyon Analizi / 131 Ülke / 1995-2010	Özellikle az gelişmiş ülkelerde kamu sağlık harcamalarının çocuk ve bebek ölüm oranlarında azalış sağladığı sonucuna ulaşılmıştır.
Agarwal (2015)	Panel Veri Analizi / Hindistan eyaletleri / 1991-2008	İlk olarak kişi başına reel gelir ve ardından sosyal harcamalarının (eğitim ve sağlık harcamaları) İGE'nin bir belirleyicisi olduğu tespit edilmiştir.
Sofilda vd. (2015)	Çoklu Doğrusal Regresyon Endonezya'da 33 il / 2004-2013	Sağlık ve eğitime yapılan kamu harcamaları ve ekonomik büyüme İGE üzerinde olumlu ve anlamlı bir etkiye sahipken, nüfus artışı ve işsizliğin İGE üzerinde olumsuz ve anlamlı bir etkiye sahip olduğu tespit edilmiştir.
Aysu ve Bakırtaş (2016)	Veri Zarflama Analizi / 20 OECD ülkesi / 2008-2011 ve 2014	Girdi değişkenleri olarak alınan eğitim, sağlık ve sosyal güvenlik harcamalarının GSYH içindeki paylarıyla, çıktı değişkeni ise insani gelişmişlik endeksinin kullandığı etkinlik analizinde, Türkiye ve diğer 14 OECD üyesi ülkenin göreceli etkin olduğu sonucuna ulaşılmıştır.
Mirahsani (2016)	Panel Veri Analizi / 25 Güneybatı Asya ülkesi / 2000-2008	Sağlık harcamalarındaki artış İGE'yi pozitif yönde etkilemektedir.
Yalçın ve Çakmak (2016)	Çoklu Regresyon Analizi / Türkiye / 1991-2013	Kamu sağlık harcaması, yataklı sağlık kurumu ve hekim başına düşen kişi sayısı ile İGE arasındaki ilişki pozitif ve istatistiksel açıdan anlamlıdır.
Safitri (2016)	Panel Veri Analizi / Açe Bölgesindeki 23 Şehir / 2008-2014	Sağlık harcamaları İGE üzerinde pozitif ve anlamlı bir etkiye sahipken, eğitim ve altyapı harcamalarının İGE üzerine pozitif ve daha az önem düzeyinde etkisi tespit edilmiştir.
Tunali ve Yılmaz (2016)	Panel Veri Analizi / 34 OECD ülkesi / 2005-2014	İGE'de yer alan sağlık boyutunun göstergesi olarak doğumda yaşam beklentisi ve eğitim boyunun göstergesi olarak da okullaşma oranının kullanıldığı çalışmada, İGE üzerinde pozitif etkilerine ulaşılmıştır.
Beauty (2016)	Panel Veri Analizi / Endonezya'nın 33 ili / 2008-2013	Kamu eğitim harcaması İGE üzerinde önemli bir etkisi yoktur ancak sağlık harcaması İGE üzerinde olumlu ve önemli bir etkiye sahiptir.
Mittal (2016)	Basit Korelasyon ve Regresyon Analizi / Hindistan / 2000-2014	Devletlerin sosyal sektör harcamaları ile İGE arasında pozitif bir ilişki olduğu tespit edilmiştir. İGE'de daha yüksek sıralara sahip eyaletlerde sosyal harcamaların da daha yüksek olduğu görülmektedir.
Pahlevi (2017)	Regresyon ve Keşifsel Veri Analizi / Endonezya'daki 33 il / 2008-2012	Yönetişim ve eğitim harcamaları insani gelişmeyi olumlu etkilemekte, ancak sağlık harcamaları olumsuz etkilemektedir.
Sarangi ve Von Bonin (2017)	Genelleştirilmiş Momentler Yöntemi (GMM) /	Kamu eğitim harcamalarının ortalama eğitim süresi üzerindeki olumlu ve anlamlı etkisi, fakir ülkelerde, zengin

10 Arap ülkesi / 1990-2014	ülkeler için olduğundan daha güçlüdür. Ancak, daha güçlü etki için sadece sosyal harcama düzeylerinin değil, kamu sosyal harcamalarının doğru bileşimi de önemlidir. Kamu sağlık harcamaları, yaşam beklentisini arttırmada önemli bir faktör olarak ortaya çıkmamaktadır. Aksine, özel sağlık harcamalarının yaşam beklentisi üzerinde olumlu ve önemli bir etkisi vardır. Ancak bu noktada dikkat çekilen husus bölgede son yıllarda artan yoksulluk, çocuklar arasında yüksek bodurluk ve yavaş insani gelişmedir.	Nkalo (2019)	ve GMM Analizi / Nijerya'da 20 eyalet / 2007-2017	ve su kaynaklarının insani gelişmeyi iyileştirmedeki etkinliğinin enerji, konut ve çevre koruma harcamalarından daha büyük olduğu tespit edilmiştir.	
Ruslan vd. (2018)	Basit Regresyon Analizi / Endonezya / 2008-2016	Eğitim harcamasının karşılığı olarak kullanılan Okul Operasyonel Yardımı (BOS) şeklindeki kamu harcaması İGE üzerinde önemli bir etkiye sahiptir.	Nurdoğan (2019)	Granger Nedensellik / Türkiye / 1990-2017	Sosyal güvenlik harcamasından İGE'ye pozitif yönlü nedensellik bulunmuştur. Yani sosyal güvenlik harcaması insani gelişimin nedenidir.
Haile ve Nino-Zarazua (2018)	Sistem GMM / 55 düşük ve orta gelirli ülke / 1990-2009	Sosyal harcamaların (eğitim, sağlık, sosyal koruma) İHDI üzerinde önemli ölçüde olumlu bir nedensel etkiye sahip olduğunu ve sağlık harcamalarının çocuk ölümleri üzerinde arzu edilen önemli bir olumsuz etkiye sahip olduğu tespit edilmiştir.	Taşçı ve Tatlı (2019)	Panel ARDL / Türkiye / 1990-2014	Sosyal güvenlik harcamalarının hem kısa hem de uzun vadede İGE'yi dolayısıyla insani gelişmeyi önemli düzeyde olumlu yönde etkilemektedir.
Fadilah vd. (2018)	Panel Veri Analizi / Doğu Java'da 38 il ve ilçe / 2010-2015	Kamu eğitim, sağlık ve ekonomik harcamaların İGE'nin bileşenleri (eğitim endeksi, sağlık endeksi ve gelir endeksi) üzerinde olumlu ve anlamlı bir etkisine ulaşılmıştır. Ayrıca, altyapıya yapılan kamu harcamaları, eğitim endeksi ve gelir endeksi üzerinde önemli bir etkiye sahiptir, ancak sağlık endeksinin önemli ölçüde etkilememektedir.	Widodo vd. (2019)	Panel Veri Analizi / Endonezya'nın 5 ili / 2007-2016	Devletin eğitim ve sağlığa yaptığı harcamaların İGE üzerinde olumlu ancak önemsiz etkiler oluşturduğu sonucuna ulaşılmıştır.
Nuhu vd. (2018)	Aracı değişken analizi / Afrika ülkeleri / 2010-2014	Kişi başına sağlık harcamalarının İGE, anne ölüm oranı ve yeni doğan ölüm oranı arasında aracı değişken olarak yer aldığı aracı değişken analizi yapılmış ve değişkenlerin her biri arasındaki korelasyonlar hesaplanmıştır. Sonuç olarak (a) daha yüksek düzeyde insani gelişme, daha yüksek düzeyde sağlık hizmeti harcamaları ile, (b) daha yüksek düzeyde insani gelişme, daha düşük anne ölüm oranı ve yeni doğan ölüm oranı seviyeleri ile ve (c) daha yüksek sağlık harcamaları, daha düşük anne ölüm oranı ve yeni doğan ölüm oranı ile ilişkilendirilmektedir.	Chavarría ve Bruno (2019)	İki Aşamalı En Küçük Kareler Yöntemi / Boliviya'daki 300'den fazla belediye /	Yönetişim etkinliğinin geliştirilmesi kamu sosyal harcamalarında (eğitim, sağlık, barınma gibi) artış sağlamakta ve sosyal harcamalarda insani gelişme düzeylerini arttırmaktadır. Ayrıca belediyelerin insani gelişimi sağlamaya yönelik sosyal harcamalara katkısı devlet harcamalarına göre daha az etkin bulunmuştur.
Silva L. ve Ayvaz Kızılgöl (2018)	Zaman Serileri Analizi / Türkiye / 1990-2017	İGE'den eğitim ve sağlık harcamalarına doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisine ulaşılmıştır. Ayrıca eğitim harcamalarındaki bir standart sapma şoku İGE'yi hem olumsuz hem de olumlu etkilerken, sağlık harcamalarındaki bir standart sapma şokunun İGE üzerindeki etkisi sürekli olarak olumlu yöndedir. 2003 yılında "Sağlıkta Dönüşüm Programı" adı altında yeni bir sağlık reformu uygulanmaya başlanmış ve bu program, maddi durumu ne olursa olsun tüm bireylere sağlık hizmetleri açısından önemli faydalar sağlamıştır. Bu reformlar İGE değerlerine yansımaktadır. Fakat diğer taraftan Türkiye'de sık sık değişen eğitim sistemi İGE'ye de yansımaktadır. İncelenen yıllarda eğitim harcamalarının GSYİH içindeki payı artmakla birlikte, sonuç etkin bir şekilde tahsis edilmediğini göstermektedir.	Erdem ve Çelik (2019)	Panel ARDL / 33 Afrika ülkesi / 1995-2014	İGE, GSYH, kişi başı sağlık ve eğitim harcamalarının kullandığı çalışmada, kısa dönemde İGE ve sadece gelir arasındaki ilişkinin pozitif ve anlamlı olduğu ancak uzun dönemde İGE'nin eğitim ve sağlık harcamaları değişkenleriyle pozitif ve anlamlı ilişkisine ulaşıldığı açıklanmaktadır.
Reddy ve Narsi Reddy (2019)	Tobit Regresyon Analizi / Hindistan / 2001-2015	Sosyal harcamaların iyileştirilmesi insani gelişme göstergelerini olumlu etkilemektedir. Özellikle sağlık, eğitim, spor, sanat, kültür, altyapı vb. harcamalar insani gelişme üzerinde olumlu etkiye sahiptir.	Çalışkan ve Eğinir (2020)	Panel Veri Analizi / 29 Avrupa Ülkesi / 2009-2018	İnsani gelişme ile kamu eğitim, sağlık ve sosyal koruma harcamaları arasında pozitif ve anlamlı ilişkiye ulaşılmıştır.
Şaşmaz vd. (2019)	Panel Nedensellik Analizi / 34 OECD ülkesi / 2000-2015	Sağlık harcaması ve kalkınmanın göstergesi olarak İGE kullanıldığı çalışmaya göre değişkenler arasında anlamlı ve pozitif yönlü bir ilişki olmasının yanı sıra çift yönlü nedensellik ilişkisi bulunmuştur.	Kushwaha ve Tiwari (2020)	Regresyon Analizi / Hindistan eyaletleri / 2011-2018	Araştırmanın sonucu, kamu eğitim harcamaları ile insani gelişme arasında pozitif ve anlamlı bir ilişki olduğunu göstermektedir. Çalışma ayrıca, üst düzey gelir grubunda sınıflandırılan hızlı büyüyen eyaletlerin eğitime daha az harcama yaparken, az gelişmiş eyaletlerin eğitim sektöründeki harcamalarını artırdığını da ortaya koymaktadır.
Edeme ve	En Küçük Kareler	Eğitim, sağlık, tarım ve kırsal kalkınma	Maharda ve Auila (2020)	Panel Veri Analizi / Endonezya'nın 12 ili / 2010-2018	Eğitime yapılan kamu harcamalarının İGE ile anlamlı ve pozitif bir ilişkiye sahip olduğunu, buna karşın sağlık için yapılan kamu harcamalarının İGE ile önemsiz bir ilişkisi olduğu tespit edilmiştir. Araştırmacıların bu konudaki yorumu ise toplam harcama miktarı, paranın ne kadar etkin ve verimli harcadığını açıklamaya dayanmaktadır.
			Şaşmaz vd. (2021)	Panel Nedensellik / 27 AB Üyesi / 2005-2017	Sosyal harcamalar ile İGE arasında iki yönlü bir nedensel ilişkiye ulaşılmıştır. Ardından üye devletler 2000 öncesi ve sonrası olarak iki gruba ayrıldığında 2000 öncesi AB Üye Devletlerinde sosyal harcama ile İGE arasında pozitif ve önemli bir nedensel ilişki tespit edilmiştir. 2000 sonrası ise iki faktör arasında anlamlı bir ilişkiye rastlanmamıştır.
			Erasmus (2021)	En Küçük Kareler / Nijerya / 1960-2019	Kamu harcamaları ve beşeri sermaye gelişimi arasındaki ilişkiyi araştırmıştır. Sonuç olarak sağlık ve eğitim harcamalarının insani gelişme endeksi üzerinde olumlu ancak önemsiz bir etkisi olduğunu ortaya koymuştur.
			Geyik ve Aydın (2021)	Granger Nedensellik / Türkiye / 1990-2019	Yarı kamusal mallara yönelik harcamaların İGE üzerindeki etkisinin araştırıldığı çalışmaya göre, yarı kamusal mal özelliği taşıyan eğitim ve sağlık harcamalarından İGE'ye tek yönlü nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir.
			Kızılkya ve Dağ (2021)	Panel Fourier Nedensellik / E-7 Ülkeleri / 2000-2018	Çalışmada sağlık harcamaları ile İGE arasında uzun dönemli ilişki tespit edilirken, nedensellik ilişkisine ulaşılmamıştır. Ülke bazında sadece Meksika'da sağlık harcamasından İGE'ye ve Hindistan'da İGE'den sağlık

		harcamasına doğru nedensellik ilişkisi bulunmuştur.
Linhartova (2021)	Panel Veri Analizi / 28 AB ülkesi / 1995-2018	Kamu harcamaları ile insani gelişme arasındaki ilişkinin araştırıldığı çalışmada, dinlenme, kültüre yönelik harcamaların insani gelişme üzerinde en yüksek etkiye sahip olduğunu ve bunu azalan sırada sağlık, sosyal koruma, barınma ve sosyal tesis harcamalarının takip ettiği sonucuna ulaşılmıştır. Çevrenin korunmasına yönelik kamu harcamalarının ise beşeri sermaye gelişimi üzerinde istatistiksel olarak anlamlı bir olumsuz etkisine ulaşılmıştır.
Nurjannah vd (2022)	Çoklu Doğrusal Regresyon Analizi / Endonezya Güney Sulawesi Eyaleti / 2009-2018	Kamu eğitim, sağlık harcaması, ekonomik büyüme ve yoksulluğun İGE'ye etkisinin ölçüldüğü çalışmada, ekonomik büyüme, kamu sağlık ve eğitim harcamaları İGE üzerinde olumlu ve anlamlı bir etkiye sahipken, yoksulluğun olumsuz etkisine ulaşılmıştır.

3. Veri, Yöntem ve Ampirik Bulgular

Kamu sosyal harcamalarının insani gelişmişlik üzerindeki etkisi 29 OECD Ülkesi temelinde 1990-2019 yılları arasında panel veri yöntemiyle incelenmiştir. Çalışmanın söz konusu yıllarda ve 29 ülke temelinde gerçekleştirilmesinin nedeni ilgili verilere OECD ülkelerinin bazılarında incelenen dönemde ulaşılamamasıdır. OECD ülkelerinde kamu sosyal harcamalarının insani gelişmişlik üzerindeki etkisini tahmin edebilmek amacıyla panel veri analizinden yararlanılmıştır. Analizde kullanılan veriler İnsani Gelişmişlik Endeksi (İGE) verisi Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (UNDP) ve kamu sosyal harcamaları verisi ise OECD Sosyal Harcamalar Veri Tabanından derlenmiştir. Kamu sosyal harcamalarının insani gelişmişlik üzerindeki etkisini tahmin edebilmek amacıyla Model 1'den yararlanılmıştır.

$$\text{İGE}_{it} = \beta_0 + \beta_1 \text{KSH}_{it} + e_{it} \quad (1)$$

Model 1'de İGE insani gelişmişlik endeksini temsil etmektedir. İnsani gelişmişlik endeksi Dünya'da ülkelerin eğitim, yaşam düzeyi vb. gibi kıstasları temel alınarak Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı tarafından türetilmektedir. KSH ise modelde kamu sosyal harcamalarını temsil etmektedir. Kamu sosyal harcamalarının bileşimleri ülkelerin ve kurumların istatistiki hesaplamalarına göre değişiklik göstermektedir (Şeker, 2011; Koç, 2019). Bu çalışmada kamu sosyal harcamaları OECD Sosyal Harcamalar Veri Tabanı'na göre esas alınmıştır. OECD sosyal harcamalar veri tabanının (SOCX) sosyal harcama niteliğinde kabul ettiği harcamalar (Adema ve Fron, 2019: 8; Koç, 2019): 1- Yaşlılık; 2-Hayatta kalanlara yönelik emekli maaşları ve cenaze ödemeleri; 3-İş göremezlik ile ilgili yardımlar; 4-Sağlık; 5-Aile; 6-Aktif işgücü piyasası politikaları; 7-İşsizlik; 8-Konut ve 9-Diğer sosyal politika alanlarına yönelik ödemeler. Bu çalışmada kullanılan değişkenlere ait istatistikler Tablo 5'te gösterilmiştir.

Table 5: Değişkenler ve Tanımlayıcı İstatistikler

Değişken	Açıklama	Kaynak
İGE	İnsani Gelişmişlik Endeksi	UNDP
KSH	Kamu Sosyal Harcamaları (GSYH'ya Oran)	OECD
Tanımlayıcı İstatistikler		
	İGE	KSH
Ortalama	0.857968	19.35664
Medyan	0.872000	19.61100
Maximum	0.957000	33.69600
Minimum	0.583000	2.519000
Standart Sapma	0.066516	6.478129
Çarpıklık	-1.193854	-0.463460
Basıklık	4.609858	2.879062
Jarque-Bera	300.6136	31.6755
Gözlem	870	870

Panel veri analizinde öncelikle değişkenlerin yatay kesit bağımlılıkları tespit edilmesi gerekmektedir. Buna bağlı olarak da birim kök testi seçimi yapılmaktadır. Tablo 6, çalışmada kullanılan değişkenlerin yatay kesit bağımlılıklarını özetlemektedir.

Table 6: Değişkenlerin Yatay Kesit Bağımlılıkları

	CD _{LM} Pesaran (2004)	CD _{LM1} Breusch-Pagan (1980)	CD _{LM2} Pesaran (2004)	CD _{LMadj} Pesaran vd. (2008)
İGE	-8.895 (0.185)	35.943 (0.022)	2.306 (0.011)	5.849 (0.000)
KSH	-2.162 (0.015)	34.336 (0.033)	2.058 (0.020)	-0.697 (0.757)

Tablo 6'daki sonuçlara göre değişkenlerin her ikisinde de yatay kesit bağımlılığına sahip olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Bundan dolayı değişkenlerin durağanlığını tespit edebilmek amacıyla ikinci nesil birim kök testleri kullanılmaktadır. Bu çalışmada serilerin durağanlıkları Hadri ve Kurozumi (2012) Testi ile incelenmiştir. Hadri-Kurozumi birim kök testi, Kwiatkowski, Phillips, Schmidt ve Shin Testi (KPSS) testinin panel veri analizi için uyarlanmış halidir. Bu test için Z_A^{SPC} ve Z_A^{LA} test istatistikleri temelinde hesaplanmaktadır. Hadri-Kurozumi birim kök testi Pesaran (2007) CADF testi temelinde geliştirilmiştir. Değişkenlere ait Hadri-Kurozumi birim kök test sonuçları Tablo 7'de gösterilmiştir.

Table 7: Hadri ve Kurozumi (2012) Birim Kök Test Sonuçları

		Z_A^{SPC}	Z_A^{LA}
I(0)	İGE	1.2984 (0.097)	1.5973 (0.055)
I(0)	KSH	3.0118 (0.001)	2.3399 (0.009)
I(1)	Δ İGE	2.0418 (0.979)	1.4549 (0.927)
I(1)	Δ KSH	0.8417 (0.800)	0.0511 (0.479)

Hadri-Kurozumi birim kök test sonuçlarına göre değişkenlerin seviyelerinde birim kök içerdikleri birinci farklarında ise durağan hale geldikleri Tablo 7'de görülmektedir. Hadri-Kurozumi testi temelinde değişkenlerin birim kök içermediğini ifade eden H_0 hipotezi kabul edilerek değişkenlerin birinci farklarında durağan oldukları tespit edilmiştir. Değişkenlerin birinci farklarında durağan hale geldiklerinin tespitinden sonra değişkenler arasında uzun dönemli ilişkinin varlığı panel eşbütünlük analizi ile tespit edilebilmektedir. Eşbütünlük analizinde kullanılan testler ise oluşturulan modellerdeki eğim katsayılarının homojenliği ve oluşturulan modelin yatay kesit bağımlılığı durumuna göre değişiklik göstermektedir. Bundan dolayı

eşbütünlük analizinden önce modeldeki eğim katsayılarının homojenliği ve yatay kesit bağımlılığı test edilmiştir. Oluşturulan modelde yatay kesit bağımlılığı Breusch-Pagan (1980) tarafından ortaya koyulan CD_{LM1} testi ve Pesaran, Ullah ve Yamagata (2008) CD_{LMadj} testi ile araştırılmıştır. Modelin eğim katsayılarının homojenliği ise Pesaran ve Yamagata (2008) tarafından geliştirilen delta testi ile araştırılmıştır. Söz konusu testlerin sonuçları Tablo 8’de özetlenmiştir.

Tablo 8: Model Yatay Kesit Bağımlılığı ve Homojenlik Testi

		İstatistik	p-değeri
Yatay Kesit Bağımlılığı	CD_{LM1}	2536.688	0.000
	CD_{LMadj}	65.237	0.000
Homojenlik	Delta Tilde	37.394	0.000
	Delta Tilde adj	39.346	0.000

Söz konusu testlerin sonuçları Tablo 8’de özetlenmiştir. Test sonuçlarına göre oluşturulan modelde öncelikle yatay kesit bağımlılığı olduğu tespit edilmiştir. Bunun yanında oluşturulan modelin eğim katsayılarının heterojen olduğu belirlenmiştir. Analizin sonraki aşamasında bu test sonuçları dikkate alınarak eşbütünlük test seçimi yapılmıştır. Buna göre modeldeki değişkenler arasındaki eşbütünlük ilişkisinin varlığı yatay kesit bağımlılığı ve heterojenliği dikkate alan Westerlund ve Edgerton (2007) LM Bootstrap Eşbütünlük Testi ile belirlenmiştir.

Tablo 9: Westerlund-Edgerton (2007) Eşbütünlük Testi Sonuçları

İstatistik	Asymptotic p-değeri	Bootstrap p-değeri
4.686	0.000	0.976

Not: Bootstrap olasılık değerleri 10.000 bootstrap sayısı ile elde edilmiştir.

Analizde kullanılan eşbütünlük testi yatay kesit bağımlılığına duyarlıdır. Modelde yatay kesit bağımlılığı olduğu durumda bootstrap değerleri temelinde eşbütünlük ilişkisinin varlığına karar verilmektedir. Modelde eşbütünlük ilişkisinin varlığını gösteren H_0 hipotezi bootstrap p-değerine göre kabul edilmiştir. Buna bağlı olarak analize dahil edilen OECD ülkelerinde 1990-2019 yılları temelinde kamu sosyal harcamaları ve insani gelişmişlik düzeyi arasında uzun dönemdeki ilişkisinin varlığı belirlenmiştir. Analizin bundan sonraki kısmında değişkenler arasındaki nedensellik ilişkisi araştırılmıştır. Oluşturulan eşbütünlük modelinde eğim katsayıları heterojen olarak tespit edilmiştir. Bu yüzden çalışmada kamu sosyal harcamaları ve insani gelişmişlik düzeyi arasındaki ilişkisinin nedensellik boyutu Emirmahmutoğlu ve Köse (2011) Nedensellik Testi ile araştırılmıştır. Heterojen panel veri analizi için geliştirilmiş olan söz konusu test yatay kesit bağımlılığına duyarlıdır. Aynı zamanda değişkenlerin farklı durağanlık seviyelerinde de uygulanabilmektedir. Tablo 10, 29 OECD ülkesi temelinde 1990-2019 yıllarında kamu sosyal harcamalarından insani gelişmişlik düzeyine doğru nedensellik olup olmadığını gösteren Emirmahmutoğlu ve Köse (2011) Nedensellik Test sonuçlarını göstermektedir.

Tablo 10: Nedensellik Test Sonuçları

KSH→İGE				
Ülkeler	*GU	t istatistiği	Olasılık	Karar
Avustralya	1	4.533	0.033	✓
Avusturya	2	0.079	0.961	
Belçika	3	1.972	0.578	
Kanada	2	2.314	0.314	
Şili	1	2.138	0.144	
Çekya	2	0.784	0.676	
Danimarka	1	0.041	0.839	
Finlandiya	2	0.205	0.902	
Fransa	1	3.061	0.080	✓
Almanya	1	6.131	0.013	✓
Yunanistan	1	2.494	0.114	
İzlanda	2	2.043	0.360	
İrlanda	2	5.639	0.060	✓
İtalya	1	0.012	0.912	
Japonya	1	4.374	0.036	✓
Kore	2	0.354	0.838	
Lüksemburg	2	0.975	0.614	
Meksika	1	0.004	0.951	
Hollanda	1	0.267	0.606	
Yeni Zelanda	3	10.352	0.016	✓
Norveç	1	5.437	0.020	✓
Polonya	2	4.214	0.122	
Portekiz	1	0.546	0.460	
İspanya	3	11.315	0.010	✓
İsveç	2	1.544	0.462	
İsviçre	2	0.637	0.727	
Türkiye	1	0.468	0.494	
Birleşik Krallık	3	4.480	0.214	
Amerika	2	1.865	0.394	
Panel Geneli		90.099 (Fisher stat.)	0.004	✓

*GU, gecikme uzunluğunu ifade etmektedir.

Tablo 10’daki sonuçlar değerlendirildiğinde öncelikle panel genelinde %1 anlamlılık seviyesinde kamu sosyal harcamalarından insani gelişmişlik düzeyine doğru nedensellik olduğu tespit edilmiştir. Diğer bir ifadeyle analiz temelinde esas alınan 29 OECD ülkesinde kamu sosyal harcamalarından insani gelişmişlik düzeyine doğru nedensellik ilişkisi olduğu sonucuna varılmıştır. Ülkeler düzeyindeki bireysel sonuçlar dikkate alındığında ise; Avustralya, Fransa, Almanya, İrlanda, Japonya, Yeni Zelanda, Norveç ve İspanya’da kamu harcamalarından insani gelişmişlik düzeyinde doğru nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir.

Tablo 11’de ise insani gelişmişlik düzeyinden kamu sosyal harcamalarına doğru nedensellik ilişkisinin varlığı Emirmahmutoğlu ve Köse (2011) Nedensellik Testi temelinde özetlenmiştir.

Tablo 11: Nedensellik Test Sonuçları

İGE→KSH				
Ülkeler	*GU	t istatistiği	Olasılık	Karar
Avustralya	1	0.177	0.674	
Avusturya	2	6.369	0.041	✓
Belçika	3	5.032	0.170	
Kanada	2	0.253	0.881	
Şili	1	0.015	0.901	
Çekya	2	3.322	0.190	
Danimarka	1	2.131	0.144	
Finlandiya	2	2.832	0.243	
Fransa	1	0.644	0.422	
Almanya	1	0.259	0.611	
Yunanistan	1	1.448	0.229	
İzlanda	2	0.014	0.993	
İrlanda	2	2.171	0.338	
İtalya	1	2.784	0.095	✓
Japonya	1	0.112	0.738	
Kore	2	3.413	0.182	
Lüksemburg	2	4.007	0.135	
Meksika	1	1.653	0.199	
Hollanda	1	0.007	0.935	
Yeni Zelanda	3	3.588	0.310	
Norveç	1	2.682	0.101	
Polonya	2	3.592	0.166	
Portekiz	1	3.564	0.059	✓

İspanya	3	14.231	0.003	✓
İsveç	2	0.371	0.831	
İsviçre	2	5.753	0.056	✓
Türkiye	1	0.030	0.862	
Birleşik Krallık	3	0.144	0.986	
Amerika	2	3.966	0.138	
Panel Geneli		83.623 (Fisher stat.)	0.015	✓

*GU, gecikme uzunluğunu ifade etmektedir.

Tablo 11'deki nedensellik sonuçları değerlendirildiğinde, öncelikle panel genelinde %5 anlamlılık seviyesinde insani gelişmişlik düzeyinden kamu sosyal harcamalarına doğru nedensellik olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca, analize dahil edilen ülkeler temelinde insani gelişmişlik düzeyinden kamu sosyal harcamalarına doğru nedensellik ilişkisi Avusturya, İtalya, Portekiz, İspanya ve İsviçre ülkelerinde mevcuttur. Panel geneli değerlendirildiğinde, 1990-2019 yıllarında söz konusu OECD ülkelerinde kamu sosyal harcamaları ve insani gelişmişlik düzeyi arasında çift yönlü nedensellik olduğu sonucuna varılmıştır. Nedensellik analizinde birim etkiler sonucunda sadece İspanya'da çift yönlü nedensellik ilişkisi olduğu belirlenmiştir.

Bu çalışmada 1990-2019 yılları arasında seçilmiş 29 OECD ülkesi temelinde kamu sosyal harcamaları ve insani gelişmişlik düzeyi arasındaki ilişki analiz edilmiştir. Öncelikle değişkenlerin yatay kesit bağımlılıkları ve durağanlıkları incelenmiştir. Analizde kullanılan değişkenlerinin her ikisinin de yatay kesit bağımlılığı olduğuna karar verilmiştir. Bunun yanında değişkenlerin birinci farklarında durağan olduğu tespit edilmiştir. Oluşturulan eşbütünleşme modelinin de yatay kesit bağımlılığının olduğu ve eğitim katsayılarının heterojen olduğu belirlenmiştir. Eşbütünleşme test sonuçlarına göre kamu sosyal harcamaları ve insani gelişmişlik arasında uzun dönemli ilişki olduğu sonucuna varılmıştır. Buna bağlı olarak gerçekleştirilen nedensellik test sonuçları da kamu sosyal harcamaları ve insani gelişmişlik düzeyi arasında panel genelinde çift yönlü nedensellik olduğunu göstermiştir. Birim etkiler düzeyinde, kamu sosyal harcamalarından insani gelişmişlik düzeyine doğru Avustralya, Fransa, Almanya, İrlanda, Japonya, Yeni Zelanda, Norveç ve İspanya'da; insani gelişmişlik düzeyinden kamu sosyal harcamalarına doğru ise Avusturya, İtalya, Portekiz, İspanya ve İsviçre'de nedensellik ilişkisi olduğu belirlenmiştir. İspanya'da ise kamu sosyal harcamaları ve insani gelişmişlik düzeyi arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir.

SONUÇ

Kamu harcamaları devlet tarafından toplumun temel ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla yapılan harcamaları ifade etmektedir. Günümüzde devletin ekonomik hayattaki rolü ve sınırı hala tartışma konusu olarak karşımıza çıkmaktadır. Kamu harcamalarının milli gelire oranı ise bu sınırı gösteren önemli ölçütlerden biri sayılmaktadır. Klasik iktisadi görüşe göre devletin yapmış olduğu harcamalar minimum düzeyde olmalıdır. Tam tersine, Keynesyen görüş ise kamu harcamalarını maliye politika araçları arasında en önemlisi olarak görmektedir. Bunun yanında kamu harcamalarının sürekli artış halinde

olduğunu gösteren literatürde birçok çalışma ve ortaya koyulan teorik görüşler mevcuttur. Kamu harcamalarının artışı farklı nedenlere bağlı olsa da ekonomik, sosyal vb. gibi etkilerinin neler olduğu da hala tartışma konusudur. Kamu sosyal harcamaları da kamu harcamaları içerisinde sürekli artış eğiliminde olan harcamalar arasında yer almaktadır. Çünkü devletler gelir ve servet dağılımdaki artan adaletsizlikleri gidermek için maliye politikası araçlarını nispeten tercih etmektedirler. Kamu sosyal harcamaları özellikle sosyal devlet ve dolayısıyla sosyal bütçe anlayışı çerçevesinde dezavantajlı olanların lehine bir gelir ya da servet transferi aracı haline gelmiştir. Bu çalışmada kamu sosyal harcamalarının insani gelişmişlik düzeyi üzerindeki etkisine odaklanılmıştır. Gelir düzeyi, eğitim ve sağlık göstergelerinden yola çıkılarak hesaplanan insani gelişmişlik endeksi literatürde uluslararası karşılaştırmalarda en sıklıkla kullanılan göstergelerden biridir. Kamu sosyal harcamalarının insani gelişmişlik düzeyi üzerindeki etkisi ampirik olarak sıklıkla çalışılan bir konu haline gelmiştir. Çünkü kamu sosyal harcamalarının amaçları arasında; eğitim düzeyinin iyileştirilmesi, sağlık düzeyinin iyileştirilmesi, gelir düzeyinin iyileştirilmesi, gelir grupları arasındaki adaletsizliğin giderilmesi, servet dağılımdaki adaletsizliğin giderilmesi, kaynakların adil ve etkin bir şekilde dağıtılması vb. gibi yer almaktadır. Bu çalışmada da buradan hareketle 29 OECD ülkesi temelinde 1990-2019 yılları arasında kamu sosyal harcamalarının insani gelişmişlik endeksi üzerindeki etkisi panel veri analizi ile incelenmiştir.

Kamu sosyal harcamalarının insani gelişmişlik düzeyi üzerindeki etkisini gösterebilmek amacıyla oluşturulmuş olan modeldeki değişkenlerin öncelikle yatay kesit bağımlılıkları ve durağanlık durumları tespit edilmiştir. Analiz sonuçları değişkenlerin yatay kesit bağımlılıklarının olduğunu ve birinci farklarında durağan hale geldiklerini göstermiştir. Analizin sonraki aşamasında değişkenler arasındaki eşbütünleşik ilişki araştırılmıştır. Eşbütünleşme test sonuçları 1990-2019 yılları arasında ilgili ülkelerde kamu sosyal harcamaları ve insani gelişmişlik düzeyi arasında eşbütünleşme ilişkisi olduğunu göstermiştir. Diğer bir ifadeyle bu çalışmada ilgili yıl ve ülke gurubu temelinde kamu sosyal harcamaları ve insani gelişmişlik düzeyi arasında uzun dönemli bir ilişki tespit edilmiştir. Analizin sonraki aşamasında kamu sosyal harcamaları ve insani gelişmişlik düzeyi arasındaki ilişkinin nedensellik boyutu araştırılmıştır. Nedensellik boyutu Emirmahmutoglu ve Köse (2011) Nedensellik Testi ile araştırılmıştır. Bu test heterojen modellerde etkin olan aynı zamanda panel genelinde sonuç verebilen bir nedensellik testi olduğu için hem panel genelinde hem de ülke etkileri temelinde nedensellik sonuçlarına ulaşılmıştır. Nedensellik sonuçları panel genelinde değerlendirildiğinde, kamu sosyal harcamaları ve insani gelişmişlik düzeyi arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi olduğu belirlenmiştir. Birim etkiler değerlendirildiğinde; Avustralya, Fransa, Almanya, İrlanda, Japonya, Yeni Zelanda, Norveç ve İspanya'da kamu harcamalarından insani gelişmişlik

düzeyinde doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi; Avusturya, İtalya, Portekiz, İspanya ve İsviçre’de ise insani gelişmişlik düzeyinden kamu sosyal harcamalarına doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir. İspanya’da ise kamu sosyal harcamaları ve insani gelişmişlik düzeyi arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir.

Bu çalışmada 1990-2019 yılları ve 29 OECD ülkesi temelinde elde edilen sonuçlar değerlendirildiğinde, sonuçların literatürdeki çalışmalar ile uyumlu olduğu belirtilebilir. Avustralya, Fransa, Almanya, İrlanda, Japonya, Yeni Zelanda, Norveç ve İspanya’da kamu sosyal harcamalarının etkin bir kamu politika aracı olarak

kullanıldığı ve insani gelişmişlik düzeyi üzerinde olumlu etkisi olduğunu göstermektedir. Özellikle bu ülkelerde kamu sosyal harcamalarının insani gelişmişlik endeksi temelindeki etkisi, kamu sosyal harcamalarının eğitim, sağlık ve gelir üzerindeki muhtemel olumlu etkisinin olabileceğinin göstergesi olarak kabul edilebilir. Sonraki çalışmalarda bu ülkelerdeki söz konusu etkinin araştırılması gerekmektedir. Bunun yanında insani gelişmişlik düzeyinin kamu sosyal harcamaları üzerindeki nedensellik etkisinin tespit edilmesi Avusturya, İtalya, Portekiz, İspanya ve İsviçre’de bu ülkelerde muhtemelen Wagner Hipotezi etkisinin olabileceğine işaret olarak görülebileceği ifade edilebilir.

KAYNAKÇA

- Adema, W. and Fron, P. (2019), The OECD SOCX Manual – 2019 edition A guide to the OECD Social Expenditure Database (OECD, Unclassified), Erişim adresi: https://www.oecd.org/social/soc/SOCX_Manuel_2019.pdf.
- Agarwal, P. (2015), “Social Sector Expenditure and Human Development: Empirical Analysis of Indian States”, *Indian Journal of Human Development*, 9(2): 173–189. DOI:10.1177/0973703020150202.
- Aktan, C. C. (2002), Bir Piyasa Başarısızlığı Nedeni Olarak Gelir Dağılımında Adaletsizlik ve Yoksulluk Sorunu: Kamu Ekonomisinin Rolü ve Kamu Politikası Araçları, Aktan, C. C. (ed.), *Yoksullukla Mücadele Stratejileri* içinde. Ankara: Hak-İş Konfederasyonu Yayınları.
- Arısoy, İ., Ünlükaplan, İ. ve Ergen, Z. (2010), “Sosyal Harcamalar ve İktisadi Büyüme İlişkisi: Türkiye Ekonomisinde 1960 – 2005 Dönemine Yönelik Bir Dinamik Analiz”, *Maliye Dergisi*, 158, 398-421.
- Aysu, A. ve Bakırtaş, D. (2016), “Eğitim, Sağlık ve Sosyal Koruma Harcamalarının Etkinlik Analizi: Türkiye ve Diğer OECD Ülkeleri Değerlendirmesi”, *Maliye Dergisi*, 171, 81-107.
- Beauty, F.N. (2016), “The Analysis Of Government Expenditure For Education And Health Sector On Human Development Index (HDI) In Indonesia Year 2008-2013”, *Jurnal Ilmiah Mahasiswa FEB Universitas Brawijaya*, 4(2).
- Bhanumurthy, N.R., Prasad, M. and Jain, R. (2016), “Public Expenditure, Governance and Human Development: A Case of Madhya Pradesh”, *National Institute of Public Finance and Policy New Delhi, Working paper No. 171*
- Breusch, T.S. and Pagan, A.R. (1980), “The lagrange multiplier test and its applications to model specification in econometrics”, *The Review of Economic Studies*, 47(1), 239-253.
- Bundala, N. (2012), “Economic Growth and Human Development; A Link Mechanism: An Empirical Approach”, MPRA Paper 47648, <https://mpra.ub.uni-muenchen.de/47648/>, Erişim Tarihi: 20.03.2022.
- Chavarria, D. and Bruno, D. (2019), “Gasto Público Social, Gobernanza y Desarrollo Humano: Una Aplicación con Datos Municipales de Bolivia: 1994-2008”, MPRA Paper 95638, University Library of Munich, Germany. <https://mpra.ub.uni-muenchen.de/95638/>, Erişim Tarihi: 20.03.2022.
- Çalışkan, A. ve Eğmir R.T. (2020), “Kamu Harcama Türleri ile İnsani Gelişme Arasındaki İlişki: Avrupa Ülkeleri Örneği (2009 - 2018)”, *Sosyal Güvenlik Dergisi*, 10(2), 217-226
- Çetin, M. ve Doğan, I. (2015), “The Impact of Education and Health on Economic Growth: Evidence from Romania (1980-2011)”, *Romanian Journal of Economic Forecasting*, 18(2), 133-147.
- Çevik, S. ve Taşar, O., (2013), “Public Spending on Health Care and Health Outcomes: Cross Country Comparison”, *Journal of Business, Economics and Finance*, 2(4), 82-100.
- Das, R. C., Mandal, C., and Patra, A. K. (2019), “Linkage Between Social Sector’s Spending and HDI: Study on Individual as well as Panel Data of Indian States”, *Review of Social Economy*, 1–23. doi:10.1080/00346764.2019.1671605
- Dudzevičiūtė, G. and Šimelytė, A. (2018), “Education and Economic Development in the Selected European Union Countries”, *European Journal of Sustainable Development*, 7(2), 14-28.
- Edeme, R. K. and Nkalu C. N. (2019), “Public Expenditure and Human Development in Nigeria in the last decade, composition and distributional impacts”, *Economics and Business Letters* 8(2) 62-73. DOI: 10.17811/ebl.8.2.2019.62-73
- Emirmahmutoglu, F. ve Kose, N. (2011), “Testing for Granger Causality in Heterogeneous Mixed Panels”, *Economic Modelling*, 28(3), 870-876.
- Erasmus, E.G.(2021), “Public Expenditure and Human Capital Development in Nigeria”, *Journal of Accounting and Financial Management*, 7(2), 26-43.
- Erdem, E. ve Çelik, B. (2019), “İnsani Gelişme ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Bazı Afrika Ülkeleri Üzerine Bir Uygulama”, *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 9(17), 13- 36.
- Fadilah, A., Ananda, C. F. ve Kaluge, D. (2018), “A Panel Approach: How does Government Expenditure Influence Human Development Index?”, *Jurnal Ekonomi dan Studi Pembangunan*, 10(2), 130-139.
- Fattah, S., & Muji, A. (2012), “Local Government Expenditure Allocation toward Human Development Index at Jeneponto Regency, South Sulawesi, Indonesia”, *IOSR Journal of Humanities and Social Science*, 5(6), 40–50.
- Gebregziabher, F. and Nino-Zarazua, M. (2014), *Social Spending and Aggregate Welfare in Developing and Transition Economies*”, WIDER Working Paper 2014/082.
- Geyik, O. ve Aydın, M. S. (2021), “Maliye Politikası Aracı Olarak Kamu Harcamaları ile İnsani Gelişme Endeksi Arasındaki İlişki: Türkiye Üzerine Bulgular (1990-2019)”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 10 (3), 2066-2084
- Hadri, K. and Kurozumi, E. (2012), “A Simple Panel Stationarity Test in the Presence of Serial Correlation and a Common Factor”, *Economics Letter*, 115, 31-34.
- Haile, F. and Nino-Zarazua, M. (2018), “Does Social Spending Improve Welfare in Low-Income and Middle- Income Countries?”, *Journal of International Development*, 30(3), 367–398.
- Iheoma C.G. (2012). “Social Spending and Human Development in Selected West African Countries”, *Munich Personal RePEc Archive Paper No. 42139*. <https://mpra.ub.uni-muenchen.de/42139/>, Erişim Tarihi: 20.03.2022.
- Iheoma, C. G. (2014), “Impact of Social Spending on Human Development in Sub-Saharan Africa”, *American Journal of Social Sciences*, 2(2), 29–35.
- Kayalidere, G. ve Şahin, H. (2014), “Sosyal Devlet Anlayışı Çerçevesinde Türkiye’de Sosyal Koruma Harcamalarının Gelişimi ve Yoksulluk”, *Siyaset, Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi*, 2(2),57-75.
- Kızıler, N. (2017). “Türkiye’de Yoksullukla Mücadele ve Sosyal Transfer Harcamaları”, *Journal of Life Economics*, 4(1): 77-100.
- Kızılkaya, F., ve Dağ, M., (2021), “E-7 Ülkelerinde Sağlık Harcamaları İle İnsani Gelişmişlik Endeksi Arasındaki İlişki: Fourier Yaklaşımı”, *Üçüncü Sektör Sosyal Ekonomi Dergisi*, 56(4), 2576-2588
- Koç, Ö. E. (2019), “Sosyal Devlet ve Sosyal Bütçe Perspektifinden Türkiye’de Sosyal Harcamalar”, Koç, N. (Ed.), *Güncel Sosyal ve Mali Sorunlara Yönelik Seçme Yazılar* İçinde, Ankara: Siyasal Kitabevi.
- Kushwaha, M., and Tiwari, R. (2020), “A Causal Relationship Between Public Expenditure Education and Human Development: Analysis of Indian States”, *GAP GYAN*, 3(3), 1-7.

- Linhartova, V. (2021). "Analyzing the Role of Public Expenditures in Human Development: Panel Data Analysis of EU-28 Countries", *Montenegrin Journal of Economics*, 17(1), 85-96.
- Maharda, J.B., and Aulia, B.Z. (2020), "Government Expenditure and Human Development in Indonesia", *Jambura Equilibrium Journal*, 2(2), 81-94. <https://doi.org/10.37479/jej.v2i2.6901>
- Maitra, B. & Mukhopadhyay, C. K. (2012), "Public Spending on education, health care and economic growth in Selected Countries of Asia and the Pacific", *Asia-Pacific Development Journal*, 19(2), 19-48.
- Mekdad, Y., Dahmani, A. and Louraj, M. (2014), "Public Spending on Education and Economic Growth in Algeria: Casuality Test", *International Journal of Business and Management*, 2(3), 55-77.
- Mirahsani, Z. (2016), "The Relationship Between Health Expenditures and Human Development Index", *Journal of Research & Health, Social Development & Health Promotion Research Center*, 6(3), 373- 377. DOI: 10.7508/jrh.2016.03.011.
- Mittal, P. (2016), "Social Sector Expenditure and Human Development of Indian States", MPRA Paper 75804, University Library of Munich, Germany.
- Nowak, A. Z. and Dahal, G. (2016), "The contribution of education to economic growth: Evidence from Nepal", *International Journal of Economic Sciences*, 5(2), 22-41.
- Nuhu, K. M., McDaniel, J. T., Alorbi, G. A., and Ruiz, J. I. (2018), "Effect of Healthcare Spending on the Relationship Between the Human Development Index and Maternal and Neonatal Mortality", *International Health*, 10(1), 33-39.
- Nurdoğan, A. K. (2019). "Türkiye'de Sosyal Güvenlik Harcamaları ve İnsani Gelişme Endeksi İlişkisi Ekonometrik Analiz (1990-2017)", *Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Kongresi*, Denizli.
- Nurjannah, Palangda, L., Siswanto, S.P., Abu, I. and Sutrisno (2022), "How Does Macroeconomic Variables Affect Human Development Index", *International Conference on Social, Economics, Business, and Education (ICSEBE 2021)*, 164-167. Atlantis Press.
- OECD (2022), OECD Social Expenditure- Aggregated data. https://stats.oecd.org/Index.aspx?DataSetCode=SOCX_AGG, Erişim tarihi: 05.03.2022.
- Opreana, A. and Mihaiu D.M., (2011), "Correlation Analysis Between The Health System and Human Development Level Within The European Union", *International Journal of Trade, Economics and Finance*, 2(2), 99-102
- Öztürk, M. (2020), "Türkiye'de Sosyal Harcamalar ve Ekonomik Büyüme İlişkisi", *Sosyal Politika Çalışmaları Dergisi*, 20(47): 497-519. DOI: 10.21560/spcd.vi.578493.
- Pahlevi, M. (2017), "Impact of Governance and Government Expenditure on Human Development in Indonesia", In *Research Paper of Master of Arts in Development Studies International Institute of Social Studies, Institute of Social Studies*.
- Pesaran, M. H. (2007), "A Simple Panel Unit Root Test in the Presence of Cross-Section Dependence", *Journal of Applied Econometrics*, 22, 265-312.
- Pesaran, M. H., Ullah, A. and Yamagata, T. (2008), "A Bias-adjusted LM Test of Error Cross-section Independence", *The Econometrics Journal*, 11(1),105-127.
- Pesaran, M. H. and Yamagata, T. (2008), "Testing Slope Homogeneity in Large Panels". *Journal of Econometrics*, 142, 50-93.
- Ray, M. and Sarangi, M. (2021), "Causal Linkage Between Social Sector Expenditure and Economic Growth: Evidence From India", *Indian Journal of Economics and Business*, 20(2), 463-473.
- Razmi, M. J. and Abbasian, E. and Mohammadi, S. (2012), "Investigating the Effect of Government Health Expenditure on HDI in Iran", *Journal of Knowledge Management, Economics and Information Technology, ScientificPapers.org*, 2(5), 1-8
- Reddy, S. M. and Narsi Reddy V. V. (2019), "Social Sector Expenditures and Their Impact on Human Development in India: Empirical Evidence During 2001-02 to 2015-16", *International Journal of Recent Technology and Engineering (IJRTE)*, 7(6S5), 1938-1943.
- Ruslan, D., Rinaldi, M. And Aditia R. (2018), "Effect Of Education Budget In Improving Human Development Index In Indonesia", *International Conference On Global Education V1 (Icge V1)*. Penang, Malaysia, 1635-1641.
- Safitri, I. (2016), "Pengaruh Pengeluaran Pemerintah Sektor Kesehatan, Pendidikan dan Infrastruktur terhadap Indeks Pembangunan Manusia di Provinsi Aceh", *Jurnal Ilmiah Mahasiswa Ekonomi Pembangunan Fakultas Ekonomi Dan Bisnis Unsyiah*, 1(1), 66-76.
- Sarangi, N., and Von Bonin, J. (2017), "Fiscal Policy on Public Social Spending and Human Development in Arab Countries", Beirut: UNESCWA Working Paper.
- Sarıgül, Ö., (2019), *Eğitim Harcamaları, Sağlık Harcamaları ve Milli Gelir İlişkisi: OECD Ülkeleri İçin Panel Bootstrap Modelleri (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi)*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Sarısoy, İ. ve Koç, S. (2010), "Türkiye'de Kamu Sosyal Transfer Harcamalarının Yoksulluğu Azaltmadaki Etkilerinin Ekonometrik Analizi", *Maliye Dergisi*, 158, 326-348.
- Silva L., H. K. ve Ayvaz Kızılgöl, Ö. (2018), "The Effect Of Human Capital on Human Development Index In Turkey: An Empirical Analysis", *ICOAEF'18 IV. International Conference on Applied Economics and Finance & EXTENDED WITH SOCIAL SCIENCES*, Kuşadası, Kongre Kitabı, Eds: Darıcı, B., Ertuğrul, H. M., Ayhan, F., 516-527
- Sofilda, E., Hermiyanti, P. and Hamzah, M., (2015), "Determinant Variable Analysis of Human Development Index in Indonesia (Case for High and Low Index at Period 2004-2013)", *OIDA International Journal of Sustainable Development*, 8(9): 11-28.
- Sulistiyowati, N., Sinaga, B. M., and Novindra. (2017), "Impacts of Government and Household expenditure on Human Development Index", *Journal of Economics and Policy*, 10(2), 412-428. <https://doi.org/10.15294/jejak.v10i2.11305>
- Şaşmaz, M. Ü., Cagle, M. N., ve Özen, A. (2021), "The Effect of Social Expenditures on Human Development in the European Union", *Acta Oeconomica*, 71(4), 627-643.
- Şaşmaz, M. Ü., Odabaş, H. ve Yayla, Y. E. (2019), "OECD Ülkelerinde Sağlık Harcamaları ile Kalkınma Arasındaki İlişki: Panel Veri Analizi", *Yönetim ve Ekonomi*, 26(3), 851-866.
- Tasci, K., and Tatlı, H. (2019), "Short and Long-term Correlation of Social Security Expenditure and Human Development: Turkish Model", *Panoeconomicus*, 66(1), 93-112. <https://doi.org/10.2298/PAN160225013T>
- Topuz, S. K. (2009), Türkiye'de Sosyal Devlet Harcamalarının Genel Eğilimi: 2001-2009 Yılları Arasında Yapılan Eğitim, Sağlık ve Sosyal Koruma Harcamaları, *Alternatif Politika*, 1(1), 115-136.

- Tunalı, H. N. ve Yılmaz, A. (2016), “Büyüme, Beşeri Sermaye ve Kalkınma İlişkisi: OECD Ülkeleri’nin Ekonometrik Bir İncelemesi”, MCBÜ Sosyal Bilimler Dergisi, 14(4), 295-318.
- UNDP (2020), Human Development Report 2020, Technical Notes Calculating the Human Development Indices. https://hdr.undp.org/sites/default/files/hdr2020_technical_notes.pdf, Erişim tarihi: 04.03.2022.
- UNDP (2022), Human Development Index Data. <http://hdr.undp.org/en/indicators/137506#>, Erişim tarihi: 04.03.2022.
- Wahab, A., Oluwanisola, A. A., Kefeli, Z. and Nurhazirah, H. (2018), “Investigating the dynamic effect of healthcare expenditure and education expenditure on economic growth in organisation of Islamic countries (OIC)”, MPRA Paper, No. 90338.
- Westerlund, J., and Edgerton, D. L. (2007), “A panel bootstrap cointegration test”, Economics Letters, 97, 185-190. DOI:10.1016/j.econlet.2007.03.003
- Widodo, P. Irawan, L.A., Oktavianti, I.N. and Anisa, L. (2019), “Government Spending On Education, Health, And Minimum Wages As Predictors Of Human Development Index: Study Of Selected Provinces Of Indonesia”, International Journal of Advanced Economics,1(2), 95-101.
- Yalçın, A. Z. ve F. Çakmak (2016), “Türkiye’de Kamu Sağlık Harcamalarının İnsani Gelişim Üzerindeki Etkisi”, Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, 30(4), 705-723.
- Yanar, R. (2014), “Kalkınma Ekonomisinin Kapsamı, Kalkınma Sürecinin Ölçülmesi ve Kalkınma Sürecini Belirleyen Etmenler”, S. Bekmez (Ed.), *Farklı Boyutlarıyla Türkiye’de Kalkınma* içinde (ss. 2-18). Ankara: Efil Yayınevi.

EXTENDED ABSTRACT

Public expenditures primarily refer to all kinds of expenditures made by the state in order to meet the basic needs of the society. When considered collectively, the state, which meets the basic needs of the society such as justice, defense, etc., necessarily fulfills such expenditures within the public expenditures. In the economics literature, the share of public expenditures and thus the state in the economy has been an important issue that has been discussed and examined until today. After 1929, with the influence of the Keynesian economic view, the view that many problems in the economy could be solved by means of fiscal policy tools emerged. The most effective among these tools is public expenditures. In this view, it is stated that basic tasks such as allocating resources in the economy effectively, eliminating supply and demand imbalances, ensuring fair income and wealth distribution will be fulfilled through public expenditures.

In fact, public expenditures are of great importance both for the state and for the society. The government fulfills many economic, social, and fiscal policies through public expenditures. For example, one of the first aims of public expenditures has been to provide justice in the distribution of income and wealth in the society in terms of social policies today. Because the deterioration in income and wealth distribution has become one of the biggest problems of developed and developing countries. Therefore, the share of public social expenditures in public expenditures is increasing day by day. In this way, states are trying to eliminate the injustices in the distribution of income and wealth in the society through public social expenditures. On the other hand, one of the most important problems of states today is economic development and growth. Economic growth can only be described as an increase in gross domestic product. However, economic development means improvement not only in economic indicators that include economic growth, but also in social, cultural, educational and welfare indicators. Today, the most widely accepted indicator, which is calculated by considering health, education and national income indicators, is the Human Development Index (HDI) published by the United Nations Development Programme. This index is an index in which multiple indicators of social and economic nature are evaluated together, as well as individual indicators such as income level, which are used to measure the level of development, and are measured at the international level. In the literature, there are many empirical studies showing the effects of public expenditures and public social expenditures on the level of human development. When these studies are evaluated in general, it is to reveal whether the social expenditures of the state affect the level of human development, welfare level and other social indicators.

From this point of view, in this study, it is aimed to reveal the relationship between public social expenditures and the level of human development in 29 OECD countries between 1990-2019. The effect of public social expenditures on human development was examined by panel data method between 1990-2019 on the basis of 29 OECD Countries. The reason why the study was carried out in the said years and on the basis of 29 countries is that data on some OECD countries for the specified period could not be reached. Panel data analysis was used to estimate the impact of public social expenditures on human development in OECD countries. First of all, the cross-section dependencies and stationarities of the variables were examined. It was decided that both of the variables used in the analysis had cross-section dependence. In addition, it has been determined that the variables are stationary at the first difference. It has been determined that the cointegration model created has cross-section dependence and the slope coefficients are heterogeneous. According to the cointegration test results, it was concluded that there is a long-term relationship between public social expenditures and human development.

In other words, in this study, a long-term relationship was determined between public social expenditures and the level of human development on the basis of the relevant year and country group. In the next stage of the analysis, the causality dimension of the relationship between public social expenditures and the level of human development was investigated. The causality dimension was investigated by Emirmahmutoğlu and Köse (2011) Causality Test. Since this test is a causality test that is effective in heterogeneous models and can give results across the panel, causality results have been reached both in the panel and on the basis of country effects. When the causality results were evaluated in the panel, it was determined that there was a bidirectional causality relationship between public social expenditures and the level of human development. When unit effects are evaluated; One-way causality from public expenditure to human development level in Australia, France, Germany, Ireland, Japan, New Zealand, Norway, and Spain; In Austria, Italy, Portugal, Spain and Switzerland, a one-way causality relationship from human development level to public social expenditures has been determined. In Spain, a bidirectional causality relationship has been determined between public social expenditures and the level of human development.

In this study, when the results obtained on the basis of the years 1990-2019 and 29 OECD countries are evaluated, it can be stated that the results are compatible with the studies in the literature. It shows that public social expenditures are used as an effective public policy tool and have a positive effect on the level of human development in Australia, France, Germany, Ireland, Japan, New Zealand, Norway and Spain. Especially in these countries, the effect of public social expenditures on the basis of the human development index can be considered as an indicator of the possible positive impact of public social expenditures on education, health and income. Future studies should investigate the effect in question in these countries. In addition, it can be stated that the determination of the causality effect of the level of human development on public social expenditures can be seen in Austria, Italy, Portugal, Spain, and Switzerland as an indication that there may be a possible Wagner Hypothesis effect in these countries.